

З(Зкр)07.1
К.Б.1.

І.А. КОЛЯДА,
Н.І. ЗАГРЕБЕЛЬНА, Н.Д. ПОРАЛО

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(1914–1939)
В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИХ
ОБРАЗАХ**

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

І. А. Коляда, Н. І. Загребельна, Н. Д. Порало

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1914–1939) В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИХ ОБРАЗАХ

Методика
Навчальний посібник

Рекомендовано МОН України як навчальний
посібник для студентів вищих навчальних закладів
історичних та філологічних спеціальностей

Київ
2004

УДК 94(477)“1914–1939”.016(075.8)

ББК 74.266.3я73

К61

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів історичних та філологічних спеціальностей (Лист № 14/18.2 – 587 від 21.03.2003)

За загальною редакцією

члена-кореспондента НАН України, Лауреата Державної премії України
доктора історичних наук, професора **Реснта О.П.**

Рецензенти:

Ладиченко Т.В., канд. істор. наук, професор, кафедра методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Булда А.А., доктор пед. наук, професор, кафедра методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Коляда І. А., Загребельна Н. І., Порало Н. Д.

К61 Історія України (1914–1939) в художньо-літературних образах: Методика. Навчальний посібник. – К.: Арістей, 2004. – 272 с.

ISBN 966-8458-20-6

“Історія України (1914–1939) в художньо-літературних образах” є навчальним посібником, в якому автори на основі власного досвіду подають методичні прийоми практичного використання книги при вивченні історії України у 10 класі.

Посібник розрахований для студентів педагогічних вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації та вчителів загальноосвітніх шкіл.

УДК 94(477)“1914–1939”.016(075.8)

ББК 74.266.3я73

© І. А. Коляда, Н. І. Загребельна,
Н. Д. Порало, 2004

© Арістей, 2004

ISBN 966-8458-20-6

Зміст

<i>Вступне слово</i>	4
<i>Розділ перший</i>	
Роль та місце художньої літератури на уроках історії України.....	7
<i>Розділ другий</i>	
Методика підготовки вчителя до уроку з використанням художньої літератури.....	10
<i>Розділ третій</i>	
Методичні прийоми та практичне використання художньої літератури на уроках історії України.....	14
<i>Розділ четвертий</i>	
Шляхи формування гуманістичних світоглядних цінностей засобами художньої літератури в позакласній роботі при вивченні історії України.....	29
<i>Розділ п'ятий</i>	
Загальна характеристика методів роботи з книгою в позакласній роботі.....	34
<i>Розділ шостий</i>	
Історія України в художньо-літературних образах.....	41
<i>Розділ сьомий</i>	
Мемуарна, монографічна та науково-популярна література на уроках історії України у 10 класі.....	174
Післяслово.....	267
Джерела та література.....	269

Присвячуємо нашому
педагогу – наставнику
Цвікальській Галині Олександрівні

ВСТУПНЕ СЛОВО

З перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Динамізм, притаманний сучасній цивілізації, зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та демократизація суспільства, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки і технологій в усьому світі – все це потребує створення таких умов, за яких народ України став би нацією, що постійно навчається.

Існуюча в Україні система освіти перебуває в стані, що не задовольняє вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це виявляється передусім у невідповідності освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства, у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності, у спотворенні цілей та функцій освіти, бюрократизації всіх ланок освітньої системи.

Звідси – необхідність у виробленні в Україні цілісної Програми для забезпечення випереджального розвитку цієї галузі в цілому під назвою "Освіта". Одним із головних принципів цієї програми є гуманізація освіти.

Згідно Державної національної Програми "Освіта (Україна XXI ст.)" гуманізація системи освіти полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, у найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загально-

людських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. Одним із шляхів гуманізації освіти є подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму.

Важливим засобом, що допомагає відображати історію в навчальному процесі, зворушити душу, є художня література. Саме це джерело історичних знань має невичерпні можливості для образного відтворення минулого. Саме художня література робить історичний образ більш конкретним і живим. Вибір цієї теми дослідження був зумовлений по-перше тим, що завдання навчально-виховної роботи вчителя історії вимагає, щоб історичний матеріал було доведено до свідомості учнів конкретно, образно, емоційно. А що найкраще допоможе у вирішенні цього питання? Це звичайно ж художня література. Література починається з людини – героя твору, його моралі, роздумів, почуттів, діяльності, ставлення до суспільства, до свого обов'язку перед народом, перед його історією. Недарма називають літературу “Людинознавством”, і “підручником життя”. Герой і його ідеали визначають виховну роль літератури. Художня література вчить людей жити і розуміти краще своє далеке минуле і наше сьогодення, тобто вчить всіх нас життєвої історії.

Ми живемо в епоху переходу від тоталітарної моделі суспільства до демократичного суспільства, в центрі якого стоїть не держава та її інституції, а особистість, її інтереси, потреби. Кожен народ, великий чи малий, прагне осмислити власну історію – минуле і сучасне буття, думкою-мрією заглянути в майбутнє. Людству відомі героїчні національні епоси народів – “Іліада” та “Одіссея” легендарного грецького співця Гомера, індійський епос – “Манабхарата”, французький “Пісня про Роланда” історичні думи та пісні українців і багато інших.

Саме художня література допомагає конкретизувати сухі рядки підручника, забезпечує учням більш змістовне бачення тих подій, які вони вивчають за програмою. Побут, звичаї, вірування, природа, люди минулого дають відповіді на багато запитань, дають можливість учням зрозуміти внутрішній світ людини минулого, поставити умовно себе на її місце і зрозуміти їх вчинки.

Майстерне застосування художньої літератури, а також пробудження до неї інтересу в учнів відкриває широкі перспективи в методичному відношенні.

Художня література емоційно насичує урок, підвищує його якість, звільняє розповідь викладача від надмірної абстрактності та схематизму. Захоплення розповіддю, її естетична приналежність підтримують неослабну увагу учнів протягом усього уроку, а це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко. Робота над вивченням художньої літератури розвиває мову учнів, збагачує мову й самого вчителя, дає можливість образніше викласти зміст уроку.

Отже, пізнавальне, виховне і методичне значення використання художньої літератури у навчанні історії України велике і незаперечне.

Тому художня література повинна стати постійним супутником вчителя історії України.

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Час швидко йде. Життя змінюється. На авансцені історії з'являються нові особливості, йдуть в небуття ті про кого ще зовсім недавно з великою пошаною говорили і писали. Але які б події не відбувалися, одне з головних завдань залишається з нами – навчати підростаюче покоління. Ми повинні піклуватися про те, щоб учні з цікавістю вивчали наш предмет, а для цього існує одне з важливих джерел – художня література. Залучення уривків із художніх творів під час вивчення історії України сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: шлях наукового доведення і шлях показу за допомогою літературних засобів.

“Вдало введені в процес викладання програмного матеріалу літературні уривки збагачують його яскравими картинами минулого”. [1] Уява учнів про ті чи інші події, які вони вивчають, під впливом художніх образів стає повнішою, вичерпнішою, хід історичного процесу постає перед учнями не у вигляді голих абстракцій і узагальнень, а в яскравому зображенні і зіткненні живих конкретних людей історичного минулого з їх ділами, почуттями та інтересами.

Сформувані в учнів міцні знання, допомогти оцінити історичні факти можна лише в тому випадку, якщо учні не тільки глибоко і конкретно вивчають програмний матеріал, але й будуть уміти користуватися ним у житті, якщо вони засвоять предмет історії не пасивно, а активно, якщо зуміють розбирати й узагальнювати історичний матеріал, якщо будуть мати об'єктивне міркування про минуле. Проте і цим не вичерпується значення художньої літератури для навчання історії України. Якщо уривки з художніх творів підібрані правильно, то вони надають викладачеві історії велику допомогу у вирішенні виховних завдань.

Майстерне застосування художньої літератури, а також пробудження до неї інтересу в учнів відкриває широкі перспективи і в методичному відношенні. Яскравість і емоційність образів художньої літератури сильно впливають на психіку учнів.

“Невеликі за розміром, але надзвичайно цікаві, барвисті уривки з книг емоційно насичують урок, підвищують його якість, звільняють роз-

повідь викладача історії від надмірної абстрагованості та схематизму. Захопливість розповіді, її естетична принадність підтримують неослабну увагу учня протягом уроку, а це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко”. [2]

Уривки з того чи іншого художнього твору використані на уроці історії України, підсилюють інтерес до історичної науки взагалі, до епохи, що вивчається, зокрема. Вони спонукають учнів знайти і прочитати весь твір, що в свою чергу підвищує їх загальноосвітній рівень, робить знання одержані на уроці глибшими, міцнішими.

Виходячи з усього вище сказаного, можна зробити висновок, що художня література є одним з найефективніших методичних засобів, який допомагає вчителю виробити в учнів правильне розуміння історії.

Як пише Г. О. Цвікальська, “художні твори можна поділити на дві групи: художні твори створені в епоху, якій вони присвячені, і твори, написані про ту або іншу епоху багато років згодом”. [3]

Можна сказати, що художні твори, написані в епоху, якій вони присвячені, є своєрідним документом, з якого можуть черпати знання про минуле і дослідник, і учень. Є, як відомо, такі періоди історії, які ми знаємо переважно з літературних пам’яток, таким прикладом може послужити “Слово о полку Ігоревім”.

Уява про цей період у нас дуже туманна, тому при вивченні історії ми повинні використовувати всі доступні джерела, які маємо, звичайно це літописи теж.

Цінність такого історичного джерела, як фольклор, відзначається видатними російськими істориками ще в середині минулого століття. Так, М. Костомаров у своїй монографії про Богдана Хмельницького широко використав українські думи. Фольклор є для нас важливим тому, що він є одним джерелом і єдиним із старовини, з якого ми дізнаємося про ставлення до тієї чи іншої події не “вченого монаха”, не приказного дяка, не самодержавця і його боярина, а самого народу.

Другу групу творів художньої літератури становить власне – історична белетристика – історичний роман, повість, історична драма. Якщо в першому випадку автор, працюючи над книгою, черпав свій матеріал з сучасності, з навколишньої дійсності, зовсім не думаючи про те, що нащадки використають його працю як документ, джерело для вивчення його часу, то в другому випадку автор свідомо ставить перед собою мету відтворення минулого в художніх образах. З цією метою він, як історик, старанно вивчає та аналізує джерела, історичні праці. Прикладів

може бути дуже багато: В. Скляренко "Володимир", А. Хижняк "Данило Галицький", З. Тулуб "Людолови", А. Чайковський "Сагайдачний", М. Старицький трилогія "Богдан Хмельницький", П. Загребельний "Я, Богдан", Н. Рибак "Переяславська рада", І. Нечуй-Левицький "Виговський", П. Загребельний "Роксолана", І. Багряний "Сад Гетсиманський" та ін.

Художня література є одним з найбільш сильних і ефективних засобів пізнання реальної дійсності. З особливою силою впливає художня література на учнів, застосування художньої літератури на уроках історії України стало одним з основних методичних засобів у роботі вчителів, який допомагає:

1. Виробити в учнів світогляд і повніше розкрити основні теоретичні поняття курсу.
2. Глибше, конкретніше викласти зміст програмного матеріалу.
3. Вирішити ряд загальноосвітніх і виховних завдань (почуття національної гордості).
4. Допомогає вчителю вирішити ряд методичних завдань.

Тому використання художньої літератури позитивно впливає на піднесення якості уроку, звільняючи курс історії України від схематизму і абстрактності, робить його більш доступним розумінню учнів, полегшує запам'ятовування фактичного матеріалу.

Примітки:

1. Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії. – К., 1958. – С. 10.
2. Там само. – С. 15.
3. Там само.

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ДО УРОКУ З ВИКОРИСТАННЯМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Важливе місце і значення у викладанні історії та закріпленні знань на уроках історії України має робота вчителя і учнів з художньою літературою. Підготовка до уроку з використанням художньої літератури повинна вестись відповідально при виборі матеріалу з художньої літератури, при цьому спираючись на наступні важливі моменти:

➤ **дійсність подій, які описує автор** (для цього необхідні аналіз і вивчення вчителем того твору, який буде використовуватися на уроці. Правдивий художній образ відрізняється чіткістю і переконливістю персонажа, потрібна переконуюча його сила, що виховує в учнів відповідне відношення до відповідної історичної події, викликаючи в них співчуття, захоплення, ненависть, бажання думати);

➤ **доступність матеріалу** (при підготовці необхідно, щоб матеріал, який готується вчителем, відповідав віку і розвитку учнів. Тільки той матеріал, який доступний учням, може їх зацікавити і тим самим дати поштовх для яви подій далекого минулого);

➤ **зміст правильно використовувати існуючий матеріал з художньої літератури** під час уроку, лекції, розповіді, бесіди (якщо художній твір, який вивчається на уроці, широковідомий, то вчителю краще спочатку дати новий матеріал, а вже потім для закріплення знань необхідно дати матеріал із художньої літератури);

➤ **матеріал із художньої літератури повинен відповідати завданням і змісту шкільного курсу історії України.**

“Включення образів художньої літератури в розповідь вчителя – один із методів її використання у вивченні історії в школі. Не слід, однак, забувати, що основним змістом розповіді вчителя на уроці є не викладення літературних творів, а вивчення програмного матеріалу. Літера-

турна конкретизація, не перевантажуючи урок, повинна допомагати учням вивчати нове”. [1]

Підготовка до уроку закінчується складанням плану або плану-конспекту. В ньому вчитель намічає використання невеликих уривків із художньої літератури, які містять коротку характеристику, чіткий опис або конкретний вираз із твору того або іншого письменника. Краще зачитувати їх конкретно. Це звичайно не означає, що всюди потрібно їх точне відтворення на уроці. Вчитель органічно включає їх зміст у свою розповідь так, щоб підкреслити головні акценти своєї розповіді. [2]

За допомогою літературного твору він збагачує і конкретизує свою розповідь. Художні образи, які вчитель використовує на уроках, підсилюють ідейну спрямованість викладача, доступність теми і служать основою для закріплення в пам'яті учнів нового матеріалу. [3]

Але слід пам'ятати, що перш за все ми повинні готуватися до уроків задовго до початку навчального року. Вивчаючи програму і тему курсу та методичні посібники, знайомлячись з додатковою літературою, ми повинні відбирати головне і звичайно проводити попередню роботу з художньою літературою. Ця попередня робота починається із складання бібліографії в двох варіантах – для вчителя і для учнів.

“Розпочинаючи складання першого, більш широкого варіанту бібліографії, вчитель мусить чітко з'ясувати собі, яку роль в процесі вивчення тієї або іншої теми буде відігравати даний твір художньої літератури – роль посібника чи історичного документа і коли роль посібника, то в якій мірі він може бути використаним”. [4]

Масштаби застосування літературного твору визначаються тим, до якої групи історичних романів він відноситься. Вносячи до бібліографічного списку певний художній твір, вчитель відразу ж повинен за допомогою умовних знаків вказати роль, яку в його роботі буде відігравати даний твір та діапазон його використання. Подібними знаками можуть бути:

“Д” – документ;

“П¹” – роман письменника діаспори;

“П²” – роман періоду радянської доби (1917–1991 рр.) і т. д.

Оформлення бібліографії слід проводити за певним зразком. Однією з різновидностей оформлення вчителем бібліографії може бути хоча б така:

Тема уроку	Автор і назва твору (де і коли виданий, ким)	Короткий зміст (якщо твір не знайомий, то заповнити після прочитання)	Критична література, відгуки	Роль пропонованого твору на уроці та масштаби його використання (умов. зн. "Д", "П" тощо)

При складанні другого, короткого варіанту бібліографії (для учнів), треба звернути увагу на такі аспекти:

1. Доступність творів за змістом.
2. Відповідність даній темі.
3. Високий художній рівень.
4. Достовірність подій, які описуються. [5]

“Важливим етапом попередньої роботи над художньою літературою є робота, що проводиться безпосередньо напередодні уроку, вчитель повинен провести відповідну роботу і над вибраними уривками, повинен підготувати їх для використання на уроці”. [6]

“Перш за все вчитель повинен ще раз сам уважно прочитати уривок, який він збирається продемонструвати на уроці, до найглибших деталей продумати його зміст. В уривку іноді трапляються іноземні слова, спеціальні терміни – викладач мусить підготувати їх пояснення учням.

Вчитель повинен пояснити учням, в чому полягає специфіка художнього мислення і художнього творення, яку роль в літературі відіграє художній образ та художня типізація і т. п. Лише засвоївши ці поняття, познайомившись з особливостями художньої творчості, учні зможуть вільно орієнтуватися в рекомендованій на уроках літературі.” [7]

Важливим моментом попередньої роботи над літературним твором є підготовка вчителя до художнього читання уривку на уроці, до того, щоб уривок був емоційно насичений, щоб у процесі читання було виді-

лено головне, найхарактерніше. Виразне читання робить позитивний вплив на учнів, на сприйняття ними читаного, розуміння його і відповідного ставлення до нього. І, нарешті, останнє на чому повинен зупинитися вчитель, готуючись до уроку, – це визначення методів, за допомогою яких той або інший уривок буде застосований на уроці історії України.

Примітки:

1. Вагін А. А. Художня література в викладанні історії. – М.: "Прогресс", 1978. – С. 10.
2. Там само. – С. 12.
3. Там само.
4. Грушевський О. Використання художньої літератури в творчому задумі уроку. – М., 1990. – С. 19.
5. Там само. – С. 20.
6. Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії. – К., 1958. – С. 14.
7. Там само. – С. 15–16.

МЕТОДИЧНІ ПРИЙОМИ ТА ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

“Уже на першому уроці історії, під час вступної бесіди, багато хто з вчителів кілька хвилин приділяє з'ясуванню ролі і значення художньої літератури для вивчення історії України, і не тільки її, розкриває суть тих форм роботи над художньою літературою, які будуть застосовуватись на уроці і вдома. Потім вони ознайомлюють учнів з бібліографією художньої літератури, пропонують її записати”. [1]

Список рекомендованої художньої літератури можна також доручити оформити комп'ютерним варіантом одному з учнів і потім вивісити його в кабінеті історії.

На першому ж уроці треба запропонувати учням, щоб вони фіксували свої враження від прочитаних художніх творів у зошиті з історії:

Ось можлива схема:

№ з/п	Дата (термін роботи над твором)	Автор і назва твору	Коротка анотація	Враження

Наполягаючи весь час підтримувати в учнів жваву зацікавленість художньою літературою, більшість вчителів у процесі навчання знову і знову повертаються до того або іншого твору, який вони рекомендували в свій час учням.

“Одним із методів роботи над художньою літературою, який використовується вчителем історії, є метод літературно-художнього існування. Суть цього методу полягає в тому, що вчитель, висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію і даючи її певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, наводить яскравий, конкретний уривок з художньої літератури”. [2]

Уривок наводиться, по-перше, для того, щоб коли він відіграє роль посібника – розкрити соціальне коріння історичного явища, з'ясувати абстрактні категорії і поняття, оживити іноді сухо, схематично змальовані в підручнику картини.

По-друге, уривок наводиться для того, щоб, коли він відіграє роль документа, надати учням можливість почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище, подію.

З методів роботи над художньою літературою методист Цвікальська Г.О. виділяє такі:

1. Метод літературно-художнього ілюстрування.
2. Метод аналізу використовуваних уривків.
3. Метод будування розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривку.
4. Метод посилання на твір.
5. Метод використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) в самій розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді.
6. Комбінований метод, за яким робота над художньою літературою проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі – з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника. [5]

Метод літературно-художнього ілюстрування застосовується по-різному:

- викладач може цитувати уривок з книги, ось, наприклад, при вивченні теми "Україна в Першій світовій війні" та розкритті питання *формування Легіону Січових стрільців* можна звернутися до свідчень Гр. Коссака: "...1 серпня 1914 року мобілізували мене на війну. Я вийшов на війну в складі Зв.(еденого) п.(олку) оборони краюї як командир взводу, з яким відбув похід в серпні 1914 на Кам'янець-Подільський 23.VIII наказом австр. Голов. Командувача приділено мене до служби при укр. легіоні.

Австрія, як і другі держави, використовувала національні стремління своїх народів в своїм інтересі, дала 1914 р. свою згоду на формування польського легіону, якого штат був 80 тисяч людей і на укр. легіон спочатку штат був 10 тис. людей, а відтак зредкували до 2 000 люди. На службу до укр. легіону відрядило австрійське міністерство війни запас – офіцерів українців, а між ними і мене, і на вимогу Укр. Нац. Ради відрядило 80% адвокатів – судіїв, прокурорів, гімназ.(ійних) учителів, синів адвокатів і попів. При відрядженні до служби при укр. легіоні рішав також і політ.-парт. чинник, і тому кожна укр. Політ. Партія дбала про те, щоби мала більше своїх. Як я попав на службу в укр. легіон не знаю, бо не належав до жадної політичної партії в Галичині, співпрацював з укр. радикальною партією.

Українські галицькі політичні керовники не вдоволились були тим, що віддали на гарматне м'ясо 3.000.000 працююч(ого) люд(у), вони вислали у Відень своїх представників Др. К. Левицького і М. Василька (13) просити австрійський уряд, щоби признав ще до 3 міл(ьйонів) – малий податок, тобто молодь у віці 16–18 літ – під умовієм, що Укр. легіон буде виконувати окрему політичну службу тобто: а) вести серед населення політичну пропаганду в користь Австрії і Німеччини, б) буде слідити за політ. настроями серед населення і доносити штабам, в) в разі відступу австр. армії має прикривати відступ. Тут повинен я сказати, що про це окреме політичне завдання стрільців маса і деякі з приділених до несення служби в укр. легіоні запасні офіцери не знали, а і я не знав, знали лише верхи, які мріяли о вигідній роботі в тилах армії і думали забезпечити себе.

Але воєнні події пішли не так, як планували австрійські і німецькі штаби – треба було і укр. легіонові іти на фронт – маса стрілецтва і деякі офіцери йшли радо, бо хотіли з гвинтівкою в руках боротися за визволення України. Два батальйони Укр.С.С. вийшли в поле, на фронт – а нач. Вожд У.С.С. Галущинський і другі вожди не пішли. Начальний Вожд їх залишився я штабі XXV австрійського корпусу, як референт У.С.С. і був там завідувачем офіцерською столовкою штабу XXV корпусу. Начальник штабу цього корпусу був полковник граф Ламазан, жонатий на графині Пінілековій. Граф Пінілек і другі офіцери поляки сиділи при окремому столі, так званий “Коло польське”, і от теперішній лідер україн-

ських фашистів, бувший начальний Вожд У.С.С. вже в той час лакеював польській шляхті.

Коли австрійське генеральне командування побачило, що я даю собі раду – з моїм батальйоном – з 1/1 1915 призначило мене командиром У.С.С. полку, і дістав я степінь майора. На фронті з Укр. Січовими Стрільцями був я від 1/X 1914 до 10/IV 1916.

За цей час від серпня 1914 до 1916 в У.С.С. прийшло до великих змін – перемін, були часи знеохоти, головно в грудні 1914, коли царські війська зайняли було всю Галичину і Карпати. Відтак наступив час романтики.

Мене австрійське командування приділило було на заст. част. вишколу, і ще я збирав і обучав стрільців, бо уважав, що треба мати готові бойові частини для революції, тим більше я повірив в ревлюцію, коли довідався про революцію 1917 р. в Росії – а і маса стрілецька, коли дізналися про революцію, про українську Центральну Раду на Україні, набрала знова віри в краще майбутнє, а багато почали просто втікати на Україну.

В часи імперіалістичної війни, коли політика Габсбургів почала хитатися, політикою галицьких українців почав цікавитися майбутній претендент на гетьманську булаву архикнязь Вільгельм, який називав себе Василь Вишиваний, українізував себе тим, що почав носити вишивану сорочку. Нечувана річ між гальцькими політиками, щоби член австрійського дому інтересувався українською справою. І от почалися перегони – хто перший буде мати вплив на архикнязя Вільгельма (Вишиваного). І от цей хитрий архикнязь поволи почав добирати до У.С.С., а в кінці взяв з собою 1 батальйон У.С.С., приділив його до своєї групи і 1918 року виринув на Україні добувати гетьманську булаву.

У квітні 1918 мене назначено Нач. Вишколу, і я дістав наказ виїхати з Вишиваним і запасною сотнею на Україну, тоді окуповану німецькими та австрійськими військами в період гетьманщини. На Україні 1918 між стрільцтвом настає повна диферерціяція, а саме: 1) Б-он, який був у групі Вишиваного, дістає назву Вишиванців – гетьманців; 2) Вишкіл, де було до 2500 чоловік – Коссаківці; 3) Запасна сотня мала в собі старий склад і свіжий, який наростав через повернення У.С.С. з російського полону і які мали вже певну революційну підготовку.

6/VI 1918 я виїхав з вишколом У.С.С. до Єлисаветграду, зараз Зіновейськ. Штаб полка містився в реальному училищі, а стрільці містилися за мостом, а моя квартира містилася на заводі Ельворта (днесь Червона Зірка). В Єлисаветграді в той час містився штаб VII Австрійської дивізії. (...) Між мною і Василем Вишиваним доходило до гострих суперечок – він начав був свою руку прикладати і на решту формацій У.С.С., тобто на вишкіл, бо запасна сотня через єї начальника Гірняка Н. Була вже йому віддана. Я по моїй ненависті до Габсбургів і гетьманства не піддавався.

В. Вишиваний в липні 1918 виїхав в головну квартиру Вільгельма II (для отримання його згоди на гетьманську булаву на Україні), а рівночасно добуває наказ на зняття мене з Начальника Вишколу і приділення мене під надзар до IV австрійської генералькоманди у Львові. Но я на службу до IV ген. Команди не пішов, а місяць вересень і жовтень як один із керівників революції підготовлявся”.

З метою посилення емоційного сприйняття матеріалу при вивченні теми “Економічний розвиток і суспільно-політичний рух в Україні на початку XX ст.” можна використати вірш Б. Лепкого “ Видиш, брате мій”, який пронизаний чуйністю до народного героя. У серці митця, у глибині його душі, народжувались прості, але глибоко зворушливі і трагічні слова про знедолених “журавлів – емігрантів”:

*Видиш, брате мій,
Відлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій.
Кличуть: Кру! Кру! Кру!
В чужині умру,
Заки море переличу,
Крилоньки зітру,
Крилоньки зітру.
Мерехтить в очах
Безконечний шлях,
Гине, гине в синіх хмарах
Слід по журавлях.*

Крім цитування вчителя історії може **текстуально переказувати** його зміст. Читання уривка повинне бути виразним, а переказ – точним.

Якщо викладач вдається до текстуального переказу уривка, необхідно прагнути, щоб в цьому переказі відчувався дух твору, його художні та композиційні особливості, його мова і стиль. Тоді учні ясно сприймають не просто художній твір, а саме пропонований твір, твір певної епохи і певного автора.

“Вдаючись до методу літературно-художнього ілюстрування, учитель повинен пам’ятати, що взяті ним для залучення на уроці уривки необхідно органічно вплітати у виклад програмного матеріалу. Іноді його доцільно використовувати в процесі розповіді вчителя, і тоді він замінить собою цю розповідь або не стане доповненням, поглибленням останньої”. [3] Іноді уривок краще прочитати перед початком розповіді вчителя, в подібному випадку він ніби зіграє роль увертюри, яка відповідно настроює учнів на сприйняття нового матеріалу. Уривок може бути застосований вчителем також наприкінці викладу матеріалу, ніби підсумовуючи, завершаючи його.

Широко розповсюдженим методом роботи в школі є **аналіз літературного тексту**.

Аналіз робиться або самим вчителем або ж спільно з учнями. В першому випадку уривок читається частинами, текст яких відразу ж коментується вчителем. Таким чином, вчитель ніби розкриває перед учнями процес свого мислення, прищеплює їм елементарні навички проведення наукового дослідження.

В іншому разі вчитель читає весь уривок потім ставить перед учнями ряд питань щодо прочитаного. З’ясування цих питань сприятиме закріпленню почутого в пам’яті учнів, правильному сприйманню його допоможе їм прийти до потрібного висновку, цінність якого буде особливо значною тому, що до нього учні придуть самостійно.

Так, при вивченні теми “Проголошення незалежності Української Народної Республіки.” Учні знайомляться з поезією **Миколи Галицького** “22 січня 1918 р. в столиці України” присвячена проголошенню незалежності УНР:

**22 січня 1918 року
В СТОЛИЦІ УКРАЇНИ**

*Чуй, Український мій Народе!
І про долю дбай!
Нині став ти син свободи,
Правда й воля сонцем сходять
Славно на весь край!...*

*Вічно дітям України,
Наших всіх земель:
В щасті жить для Батьківщини!
Прапор Волі на вершини
Винеси Святий.*

*В Правді жить в своїй Державі –
Бог так нам звелів.
Хай Тризуб ясніє в славі!
Хай в добрі, у спільній лаві
Київ йде і Львів!*

Після цього учням пропонується відповісти на запитання:

- Як складались взаємовідносини між Центральною Радою та Раднаркомом РФСР?
- Про яку подію йде мова у поезії? У чому полягає її історичне значення?
- Який з Універсалів Центральної Ради мав найбільше значення для утвердження Української державності?
- Які оцінки діяльності Центральної Ради ви знаєте?
- Як ви ставитесь до такого сприйняття поетом події 22 січня 1918 року?
- Чи розділяєте його оптимізм? Чому?

Так, при вивченні теми *“Сталінська індустріалізація України”* учням пропонується уривок з роману Івана Багряного *“Тигролови”*: *“... Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи! Людей повантажили на пароплав. Вони вже знали всі подробиці втечі цього сміливого юнака, приреченого на двадцять п'ять років каторги.*

Прощаючись із землею, прощались з усім. А вічтю, либонь, стояв образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Комсомольськ – місто каторги, пекло новітніх каналських робіт, вигачуване костями українськими. Напівголодні люди працюють на 50-ти градусному морозі. Це чесні полтавські, катеринославські та з інших областей трударі, куркулі, державні злодії, засуджені за колоски, та всякі вороги – вчені, вчителі, селяни та робітники, бородаті діди й такі ж бородаті юнаки. Скрізь чигає жорстока смерть без похоронів, як худоби, – смерть від знущання, голоду, пошесті і журби, здичавілі собаки тягають мерзлі людські голови й руки між бараками.”

Учні аналізують, прочитаний вчителем уривок, опираючись на такі запитання: *Який процес зображено у творі? Які рядки твору свідчать про масовість репресій? Що означають авторські слова “засуджені за колоски”? Які слова автора є тавром сталінській тоталітарній системі?*

Ефективним методом використання художньої літератури в процесі навчання історії є **використання матеріалу художнього твору (окремих образів і картин) у ролі будівельного матеріалу самої розповіді вчителя.**

Так, при вивченні теми: *“Розгром військ Врангеля і махновців”* пропонується уривок з новели Ю. Яновського *“Шлях армій”*:

“... «Щойно провели в Політбюро поділ фронтів, щоб Ви виключно зайнялися Врангелем» (Ленін – Сталіну).

Над перекопською рівниною летять гирилицями осінні хма-ри, журавлі – нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидас в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягас

резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'ятсот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе, – жорстко проказав далі старий, – і я б не хотів, – зупинився він, дивлячись у вікно, – я б не хотів, щоб це були погані звістки...»

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, «кінець! – крикнув він, – задніпровська операція провалилась! під Каховкою пропали всі танки».

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зітнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцирниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, вкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія вийшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму – Чонгар. Друга кінна армія, Четверта й Тринадцята продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

«Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів».

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів у штабі Четвертої армії. В нього – довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцир відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навального наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи – в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався; йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок намуляв йому ногу. Він перезувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять-сорок метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку невгавали й на хвилину. Блискав вогонь гарматних залпів. Резервні полки 51-ї дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без артилерійської підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. У район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова – вихід у тил перекопським позиціям, що їх ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові і треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцяту годину ночі командувач прибув до штадиву 51. Начдив із своїми полками – також на Литовському півострові з минулої ночі. Неймовірної завзятості атака невгавала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контратаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути. І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно

ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродах, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирядив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці, їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній Армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв – «Фрунзе».

Дводенні бої під Юшунню – завязті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно геройським штурмом, багнетною атакою 30 дивізія перемогла від Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму...”.

Викладаючи тему: “*Голодомор 1932–1933 рр. в Україні*”, вчитель використовує для змалювання масштабності та жорстокості методів організації голодомору уривок з повісті Василя Барки “Жовтий князь”:

“... Там грабіж: ніби з переказів про людовидого змія.

Заскочили в хижу і все поперевертали. Глечик із смальцем, надщербленим, без ручки, – поставили до дверей як коштовну здобич. Один гвінтівочник став: стерегти!

На горищі був старий клунок з неперевіяним просом, доклали до глечика. Поскидали з печі лахмітини, в яких дошукувалися жмені зерна. Торбина з квасолею висіла на кілочку – сам розпорядчик, знявши, поніс до глечика. Паляницю зі стола, рушником прикриту, теж – до скарбу.

Бурячки червоні, в діжці, вчепили враз. На картоплю, в погнутому відерку з проржавілим дном, скочили, ніби вовки на телячу печінку. Котили гарбуза з-під полу і несли полатаний мішечок із соняшниковим насінням...”

Роботу над художньою літературою можна поєднати також з роботою над історичним документом (**тобто використати комбінований метод**). У подібному випадку уривок з художнього твору в значній мірі замінює коментарії викладача і доповнює живими картинами скупі слова документа. Так при висвітленні питання воєнної дії в 1916 році на уроці присвяченому темі “Україна в роки Першої світової війни” вчитель знайомить учнів з ходом військової операції, що увійшла в історію під назвою “Брусилівський прорив”. У ході роботи пропонує ознайомитись з відзивами тогочасної преси на цю військову операцію.

Наприклад, “Вестмінстерська газета” повідомляла: “Тепер вже нема сумніву, що росіяни завдали один з найсильніших ударів у нинішній війні. Є ознаки, що відступ австрійських військ буде тривати далі. Радують нас і докази великого поліпшення постачання армії припасами і блискуча стратегія і дивна спритність у виконанні плану”. Для підсилення емоційного сприйняття матеріалу вчитель підсилює свою розповідь зачитуючи уривок з книги Ю. Слезкина “Брусилів”: “...Ураганний вогонь мчав над головою... І тієї ж миті вибухи один за одним, наче гама у бурхливому бігові підняли землю і балки вздовж усього видимого озброєним оком австрійського фронту. Хвиля детонації котилася назад, але миттю назустріч їй свистів новий вогненний вихор. Кожні дві з половиною хвилиною – “чемодан”, кожні дві хвилини – снаряд польової гармати, кожний снаряд – у заздалегідь визначену точку...”

Гуркіт, вогонь, смерть...

О десятій ранку з першою лінією австрійців було покінчено... Вогонь перенесли на другу.

Точно опівдні рушила нарешті російська піхота. Вона перекотилась через першу лінію, досягла другої... Люди бігли у сірій імлі, сонце за-тьмарилося...

Цей прорив був одним з тих ударів, яким розпочався доблесний липневий натиск нашого фронту...”

Художня література часто застосовується викладачами історії в **поєднанні з використанням історичної картини, ілюстрації підручника, схеми**. І тоді уривки з книг, пояснюючи картину або схему, замінюють собою розповідь вчителя. Так, при вивченні теми *“Культура України другої половини XIX ст. – початку XX ст.”* вчитель знайомить учнів з таким явищем у культурі, як “передвижники” і, зокрема, з творчістю одного з них, нашого земляка І. Рєпіна. Учням пропонується розглянути його картину “Бурлаки на Волзі”. При цьому показ картини вчитель супроводжує описом поданим за книгою Яківкіної Н. “Русская культура во второй половине XIX века”:

“...Окремі персонажі “Бурлаків” художник наділив різними індивідуальними, психологічними та соціальними характеристиками. Всі ці люди різні, проте однаково лихої долі, поєднанні однією бурлацькою лямкою, що незмірним тягарем гнітить їм плечі, так само як і порядки та закони царського ладу. Однак, разом з тим, ці люди, охоплені єдиним поривом породжують не почуття жалю і суму, а захоплення їхньою фізичною та духовною силою. Так, поряд з викриттям соціального зла тут виявилось прагнення художника показати у народному житті поєднання злиденності, покори, краси та визрівання бунту. У спогадах Рєпін, розповідаючи про картину, характеризує основну постать бурлаки Каніна некресивськими словами: “Чи ти прокинешся, сповнений сил?”

Після “Бурлаків” Рєпіна героїчне трактування народних образів міцно входить у мистецтво передвижників...”

З усього сказаного вище ми можемо зробити висновок, що практичне використання на уроках історії України художньої літератури дає можливість краще подати матеріал і залишити в учнів більш глибокі знання. Необхідно тільки вміло використовувати всі приклади роботи з художньою літературою та вміло вести підготовку до уроку.

Примітки:

1. Демченко М. В. Методичні вказівки до вивчення курсу історії. – К., 1962. – С. 27–28.
2. Вагін А. А. Художня література в викладанні історії. – М., 1978. – С. 14–16.
3. Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії. – М., 1958. – С. 17.
4. Там само.

Розділ четвертий

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ СВІТОГЛЯДНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Методи позаурочних занять

Основою повідомлення нових знань на уроці і позаурочних заняттях є живе слово учителя. Воно найсильніше впливає на вихованців. Доступність і емоціональність впливу живого слова вчителя посилюється, коли воно підкріплене натуральним, зображальним чи символічним унаочненням, коли форму розповіді обрано у відповідності з віком учнів. Молодші учні більше люблять цікаві бесіди, учні основної школи – аргументовану, багату на факти розповідь, а десятикласники – лекцію. Однак оскільки в заходах позакласної роботи беруть участь учні різних вікових категорій, то бесіди, розповіді й лекції доводиться чергувати, пристосовуючи їх до відповідних тем чи того або іншого складу аудиторії на власний розсуд учителя.

Так, **бесіда** на занятті – це вид повідомлення нових знань характеризується тим, що в процесі його вчитель може спрямовувати учнів на самостійний аналіз фактів, зображень історичної картини з метою вироблення у них потрібних уявлень і понять. [1]

Досягають цього постановкою запитань, внесенням поправок до учнівських відповідей тощо. Доцільніше бесіду на гурткових заняттях, під час підготовки до різних позакласних заходів застосовувати в тому випадку, коли учні вже мають про те чи інше явище або історичну подію певні особисті враження, знання, які вчитель ставить за мету розширити, поглибити або, в разі потреби, спрямувати на повніше використання нових матеріалів чи джерел знань.

Дидакти визначають кілька **типів бесід**:

- на протиставлення;
- пояснювальна;
- підсумкова.

Цікавою є **евристична бесіда**, що ґрунтується на здобуванні учнями нових знань, на їх поповненні. Психологічним моментом виступає тут радість відкриття. [2]

Велике місце в розповіді належить мові, її виразності. Учитель має уникати монотонності, поверховості, не забувати про своє ставлення до того, про що йдеться в розповіді. [3]

Щоб не знизити уваги вихованців до розповіді, унаочнювати її яскравою картиною чи цікавою колекцією краще після викладу матеріалу.

Розповідь на занятті має тривати не більш як 10–15 хв. Це тим більш стосується розповіді учня.

Отже, **розповідь** – це коротенька проста доповідь чи навіть лекція, яка часто застосовується в позакласній роботі. До неї треба привчати всіх учнів, а не тільки актив. Вона повинна мати всі елементи продуманого виступу, що складається з вступу, кількох висвітлюваних питань та висновків, які випливають з фактичного матеріалу.

Тематика розповідей може бути найрізноманітнішою, починаючи з давніх періодів історії до сьогодення. Якщо це новий, маловивчений матеріал, розповідь може певною мірою мати характер і наукового реферату.

З лекції і доповіді у позакласній роботі вчителя, яка несе інформаційні та світоглядні функції, починається процес засвоєння історії, головним чином у старших класах та на факультативах.

Якщо вчитель прагне розбудити у вихованців інтерес до історії України, змусити їх думати, то його лекції повинні вести юних істориків до книги. Тільки роздуми приводять до творчості. Ось чому вчителі дедалі частіше звертаються до *лекції, доповіді*, як важливих видів позакласної роботи.

Коротенькі лекції і доповіді під час позакласних заходів можуть робити і учні.

Такі переваги лекції, як оперативність і глибина інформації, можливість лектора чи доповідача відповідати на запитання учнів, здійснювати виховний вплив на них, викликаючи ентузіазм до оволодіння історією України, ставлять її в ряд важливих методичних засобів.

Взірцем є лекції, які відзначаються залізною логікою, цілеспрямованістю та тісним зв'язком з потребами дня. Емоційна пристрасть поєд-

нується в них з суворою науковою доказовістю. Основною рисою лекторського мистецтва є переконаність. Принциповою основою переконливості лекції, джерелом її сили є достовірність матеріалу. [4]

Майстерність лектора полягає в умінні подати складні теоретичні питання в популярній, образній формі. Захопити учнів може той учитель-лектор, який звертає увагу не тільки на зміст, а й на форму викладу.

В досягненні успіху має неабияке значення дохідлива мова і вміло використання своїх нотаток так, щоб більше звертатися безпосередньо до слухачів, бачити їх настрої, вміло його враховувати. Звичайно, це не стосується учнів-лекторів, які є початківцями.

Досвід цієї роботи приходить з роками напруженої праці. Ясно, що учневі лекцію краще написати і читати. Проте поступово і старшокласники привчаються читати лекції за планом, відриваючись від записів.

Серед лекторів побуває жарт про п'ять «т», без яких нема лектора (труд, талант, такт, терпіння, темперамент). [5] І дійсно, справжнім працелюбством є лектор-творець, який не заучує тексту і не читає по написаному, а користується живою мовою, в конспект заглядає тільки в окремих випадках, щоб не пропустити важливого матеріалу або не порушити послідовності викладу його.

Загальноновизнаною є важливість продуманого, цікавого початку лекції. Викликає повагу лектор, який самостійно розробляє план, відбирає матеріал і лише після цього будує свою лекцію. Весь необхідний фактаж він тримає в голові, а в аудиторії на очах учнів будує живу лекцію. Це справжній майстер. До цього повинен прагнути кожний учитель, керівник учнівського об'єднання, а також лектор-учень. [6]

Дедалі частіше і ширше застосовується в школі під час класних позаурочних занять *семінар* у позакласній роботі. Сприяє цьому вищий загальний розвиток учнів і прагнення вчителів працювати творчо, відходити від трафаретів. Зрозуміло, що застосовувати цей метод проведення гурткових занять можна лише в аудиторії, що складається з учнів старших класів.

Учитель повинен враховувати, що при підготовці до семінарського заняття головне: скласти продуманий план до кожної теми, що виноситься на заняття, сформулювати запитання, що розглядатимуться на

ньому. Щоб семінар пройшов успішно, мало рекомендувати потрібну літературу. [7] Треба спільно з шкільним бібліотекарем організувати виставку найважливіших книжок, наукової літератури з історії, популярних видань і навіть методичних посібників, які потрібні учням по темі семінару.

Вчитель має розповісти старшокласникам, яка мета семінару, які завдання його учасників, зокрема виступаючих.

Починати слід із порівняно легких тем вітчизняної історії.

З багатьох методів проведення семінарів для учнів найбільше підходить той, який ґрунтується на виступах окремих учнів з повідомленнями, в обговоренні яких бере участь принаймні половина присутніх.

Семінар примушує всіх його учасників добре готуватись до виступів. У цьому основна його перевага перед заняттям-бесідою, заняттям-розповіддю, заняттям-лекцією, де учні частіше бувають у ролі слухачів. Семінар можна порівняти з уроком, але це вища і складніша форма заняття. Тут учень не може залишатися пасивним, що дуже важливо для процесу засвоєння знань.

На семінарі вступне і заключне слово вчителя обов'язкове.

Однак, виходячи з активності і рівня підготовки учнів, можна надавати заключне слово і учневі. [8]

В окремих випадках семінар може бути проведений у вигляді розгорнутої бесіди, дискусії чи заслуховування й обговорення рефератів.

Семінарське заняття привчає школяра більше працювати над книжкою, дає перші навички дослідника, вчить його самостійно ставити і розв'язувати важливі питання з багатьох курсів історії, удосконалює вміння виступати перед товаришами і поповнює лексичний запас та мовну грамотність. Цій формі занять у школі належить майбутнє. [9]

Примітки:

1. Петренко В. Методика внеклассной работы по истории. – К., 1973. – С. 47.
2. Там само.
3. Там само.

4. Там само. – С. 48.
5. Там само.
6. Там само. – С. 49.
7. Там само. – С. 50.
8. Там само. – С. 51.
9. Там само. – С. 52.

Розділ п'ятий

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ РОБОТИ З КНИГОЮ В ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

Книжка – одне з найщедріших і найбагатших джерел знань.

За змістом книжки досить умовно можна поділити на художні і наукові. [1]

Учнів має цікавити однаковою мірою вся література, особливо – з улюбленого предмета.

Вчитель повинен навчити учнів правильно користуватися книжкою. Насамперед не можна пускати на самоплив вибір учнем літератури для читання. Вчителі та працівники шкільної бібліотеки повинні подбати про списки рекомендованих видань.

Самостійну роботу над книжкою учневі треба розпочинати з ознайомлення з її апаратом – анотацією, змістом, передмовою. Тільки склавши загальне уявлення про характер і зміст видання, можна приступати до читання.

Не треба читати швидко. Вдумливо прочитана книга дасть більше користі, ніж кілька, прочитаних наспіх. Читання вголос рекомендується під час колективної роботи над книгою. [2] До нього вдаються і тоді, коли вивчають напам'ять вірш чи прозовий текст. У разі читання про себе швидше охоплюється зміст, легше засвоюється і усвідомлюється текст. Опрацьовуючи матеріал вперше, рекомендується вголос закріплювати найважливіші місця, хоч це вже вимога і не обов'язкова. [3]

Вдумливе читання – справа творча і нелегка. Правильно зазначав В.О. Сухомлинський, що книжці важко доводиться змагатися з цікавішими і, можна сказати, простішими стежками пізнання й самопізнання, бо дивитися кінофільм – це передусім вітха, задоволення, а читати книжку – насамперед праця, і нерідко праця напружена, нелегка. [4] Але якщо читання хорошої книжки глибоко увійшло в духовний світ школяра, то воно стає творчістю, самовихованням. Вся суть у тому, щоб кожна книжка стала для дитини елементом творчості. А для цього потрібно навчитися конспектувати, робити виписки з книжки, брати з неї науку, а не просто читати.

Конспект – це стислий систематичний виклад прочитаного, в якому застосовуються найважливіші факти, дати, імена, висновки з твору, його суть, ідеї. Конспектувати варто починати відразу, бо нашвидку можна занотувати неістотне, другорядне, а головне пропустити. [5]

Записи краще розпочинати тоді, коли читач усвідомить матеріал, збагне основне. Виписки бувають різні: складання легального плану прочитаного, нотаток, тез; детальне конспектування; цитування, тобто виписка головних думок, які беруться в лапки для наступного використання з посиланням на автораю. [6]

План – це в основному питання, на які відповідає зміст прочитаного. Він може бути у вигляді заголовків книги. Тези – послідовніші, стисліші, категоричніші, але обґрунтовані твердження, в яких відображається суть прочитаного. [7]

Робота над книгою має бути систематичною за складеним розкладом. Краще учням опрацьовувати наукову літературу щоденно, відводячи для цього певні години. Не слід читати ночами, коли організм втомлений денними заняттями. [8]

Для конспектування прочитаного бажано відвести спеціальний зошит, всі виписки тримати в належному порядку. При їх значному накопиченні в старших класах рекомендується комплектування картотеки, щоб нею потім можна було легко користуватися.

Книга для читання з історії. В останні роки вчені і педагоги написали для учнів чимало спеціальних книг на історичну тематику.

➤ В **історичних монографіях** достовірно відтворено образи лідерів виступів народних мас, полководців, діячів мистецтва і літератури. Автори їх розповідають про місце вченого і художника в суспільному житті, про їх громадянські позиції у важкі для батьківщини дні, про опір силам реакції, службу народу.

У книжках документально висвітлюються факти народно-визвольної боротьби. Емоційність викладу в них поєднується з науковістю змісту.

Що стосується давніх епох, то в популярних працях як вітчизняної, так і історії України є домисли, хоч вони й персоніфіковані. В цьому від-

мінність між книгою для читання і науковою історичною літературою, якій треба віддавати перевагу.

➤ **Нариси та оповідання для читання з історії** не відбивають повністю змісту навчального програмного курсу, проте вони охоплюють найважливіші аспекти історичного процесу, найзначніші події.

В узагальнених типологічних сюжетних оповіданнях, біографіях історичних діячів і видатних людей минулого розкриваються найтиповіші суспільні явища – епохи і найяскравіші факти з історії України. [9]

Школярі можуть широко використовувати **науково-популярну літературу** для позакласного читання. В той же час – це засіб для організації активної самостійної роботи учнів під час гурткових занять чи дома, для підготовки повідомлень і розгорнутих доповідей на шкільних історичних вечорах.

➤ **Мемуари в позакласній роботі з історії.** Серед історичної літератури особливе місце належить мемуарам видатних діячів держави, полководців і діячів науки та мистецтва, які відтворюють ті чи інші факти і явища, свідками чи безпосередніми учасниками яких вони були. Мемуари (спогади) можуть охоплювати і розкривати незначні факти, але можуть стосуватися і дуже великих історичних подій, що вивчаються в школі і якими взагалі цікавляться учні. [10]

Цінність мемуарної літератури як історичного джерела полягає передусім у тому, що в ній можуть висвітлюватись проблеми, зовсім не розкриті в науковій літературі чи навіть у документах.

Такими є, зокрема, твори, що показують боротьбу українського народу за відродження Української державності, пружини соціальних рухів мас. У мемуарах детально викладаються факти та безпосередні враження учасників і свідків подій, що допомагає учням зрозуміти конкретно-історичні умови, в яких ці події розвивалися. Вони набагато розширюють кругозір школярів, сприяють конкретнішому сприйманню найрізноманітніших відомостей.

При користуванні цією літературою учнів мають цікавити дані про авторів мемуарів, ступінь обізнаності їх з висвітлюваними історичними подіями. Учитель історії, прочитавши відповідну книжку й ознайомившись з історичними передумовами її написання за документальними джерелами, повинен звернути увагу юних істориків на соціальне ото-

чення, в якому він перебував, ставлення його до різних політичних чи воєнних обставин, час написання і видання твору.

Значно поповнять знання учнів з історії Української національно-демократичної революції та періоду громадянської війни, голодомору 1932–1933 рр. спогади, що ґрунтуються на документальному матеріалі людей – свідків цих подій.

Учитель історії повинен таку літературу всіляко пропагувати нарівні з документальними виданнями, організовувати колективне читання її, проводити читацькі конференції, влаштовувати виставки.

➤ **Художня книга** залишає слід у дитячому пізнанні, розширює дитячий горизонт, ріднить з позитивними героями, збуджує бажання наслідувати їх, учить любити прекрасне. [11]

Учень має засвоїти основні прийоми осмислення порівняно важкого історичного тексту. Здавалося б вони відомі і нескладні, проте незнання їх нерідко призводить до поверхового читання.

Найпростіший прийом – поставити запитання самому собі і знайти на нього відповідь. Таке завдання нерідко примушує учня перечитати не тільки щойно опрацьований текст, а й попередній.

Складнішими прийомами є поєднання запитань з передбачуваними відповідями (для цього треба володіти вже певною сумою знань), складання короткого плану прочитаного, критичний аналіз прочитаного і його оцінка. [12]

В разі механічного заучування матеріал з історії України залишається без логічного зв'язку та, проте, без нього не можна обійтися. Заучування тренує пам'ять, допомагає запам'ятовувати цифровий матеріал, дати.

Позакласному читанню та обдумуванню нового тексту заважають сторонні звуки, шуми, розмови, навіть власні думки. Тому важливою передумовою корисного читання є усунення всяких перешкод, що заважають читачеві. Без уважності не може бути знань, у тому числі завоюєних із книжок. [13]

Учнів треба навчати техніки читання, маючи на увазі, що книжка повинна бути не тільки джерелом готових думок, а й матеріалом для думок власних.

Як зазначалося, книжка, в тому числі художня, є джерелом знань з історії України. Важливо привчити учнів систематично читати. Здебільшого вони це роблять дома, але школа також повинна всіляко розвивати інтерес до книжки. Для цього в практиці навчально-виховної роботи організуються позакласні читання безпосередньо в школі, під керівництвом учителя. [14] Мета такого заходу – підвищення знань школярів, прилучення їх до читання наукової літератури, вироблення читацьких інтересів, ознайомлення з кращими художніми творами, розвиток навичок самоосвіти.

Велика роль у цій справі належить учителю історії, який не тільки зобов'язаний допомогти учневі вибрати потрібну книжку, а й навчити його правильно читати, щоб узяти з твору максимум корисного.

Учитель історії має ознайомитися з бібліотечними формулярами і вивчити фактичний стан читання учнями. Це необхідно для керівництва процесом позакласного читання і щоб уникнути перевантаження дітей. [14]

У перші дні навчального року вчитель історії повинен дати бібліотекареві список літератури для обов'язкового читання зі свого курсу і поцікавитися, скільки книжок з тієї чи іншої теми є в бібліотеці. На особливо популярні видання можна встановити графік видачі їх на руки учням. На наукову книжку треба виділяти часу вдвічі більше. Кращі вчителі встановлюють учням певний мінімум для читання наукової і художньої літератури. Для цього в класі вивішується анотований список літератури, яку треба прочитати. Список повинен бути в тому приміщенні, де проводяться заняття гуртка чи інші позакласні заходи. Про це можна розповісти по радіо, повідомити у стінній газеті гуртка.

Не з меншим інтересом старшокласники опрацьовують нову мемуарну літературу. Щоб ще більше активізувати учнів, треба встановити чіткий розклад позакласних читань, під час чи в кінці яких можна давати їй історіографічні та бібліографічні огляди новинок з певної проблеми.

Позакласне читання в школі може бути частиною роботи гуртка, товариства чи об'єднання учнів. Закінчувати його доцільно переглядом кінофільму чи театралізованою грою.

Проте читання – не забава. Не можна допускати, щоб воно минало без сліду. Оцінки за активну участь у ньому не поставиш, але є форми

контролю, які стимулюють активність учнів. Це – написання відгуку чи рецензії старшокласниками на книжку, яку читали. У відгуках (рецензіях) виявиться не тільки ступінь учнівської уваги, а й розуміння ними теми, знання основного змісту і т. д.

Бажано у відгуку, а особливо в рецензії висловлювати особисті враження учня, думки про прочитане, а хто зуміє – спробувати проаналізувати зміст твору, його значення, позиції автора тощо. Це можна зробити за умови, коли учні в процесі читання робитимуть записи, складатимуть плани, в яких передбачать розкриття історичного періоду і подій, діяльності історичних осіб, ставлення автора до них.

Такі самостійні учнівські твори допомагають вчителеві з'ясувати, що з прочитаного засвоюється, а що ні, яка книга учням подобається більше, що треба зробити додатково для розширення їхніх знань з того чи іншого питання.

Ефективним засобом у роботі з книжкою є **читацька конференція**, яка показує не тільки ступінь засвоєння змісту тієї чи іншої праці, а й привчає учнів до виступів, до самостійного судження про наукову книгу з історії чи історичну белетристику. Добре підготовлені конференції допомагають розгорнути цікаві і повчальні дискусії з багатьох питань історії, збагатити учнівські знання. Особливо важливо, коли вони проводяться у присутності та за участю авторів книжок.

На конференцію можна запрошувати й учнів, які не читали твору. Обговорення книжки в їх присутності спонукає їх бути активними учасниками наступної конференції. Отже, конференція – зручна трибуна для пропаганди книги.

Починати конференцію юних читачів рекомендується з вступного слова вчителя, який ставить завдання, повідомляє короткий план заходу. Якщо присутній автор, слово надається йому. Потім розпочинаються виступи учнів: одні коротко розповідають зміст книжки, її окремих розділів; інші – подають характеристику героям твору, розповідають про найважливіші події. Старшокласники зупиняються на ідейних мотивах і художніх особливостях книжки, дають повнішу характеристику вчинків героїв тощо. Добре, коли письменник, історик або учитель розкаже про задуми, деталі написання твору; про прототипів, подадуть характеристику історичної епохи, про яку розповідається в книжці. [15].

Примітки:

1. Петренко В. Методика внеклассной работы по истории. – К., 1973. – С. 51.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само. – С. 52.
5. Там само.
6. Там само. – С. 53.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само. – С. 55.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само. – С. 56.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИХ
ОБРАЗАХ

ТЕМА 1:
УКРАЇНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Формування та бойовий шлях Легіону Українських
січових стрільців

1.1

*Штirnадцятий рік смутний настав –
Першого серпня плач ся розпочав!
В суботу ввечері я си прощав,
В неділю я си пішов.
Прийшов до лісу, на варту став,
Канон вистрелив та й засвистав.
Летіла куля через гору
Та й ударила в груди мою,
Потекла кровиця річенькою
Аж до тихого там Дунаю.
А в тім Дунаї тиха вода,
Там розмовляла жінка моя.
Вона стояла та й плакала:
«Що мого мужа з війни нема!»
А діти плачуть: «Тата нема –
Хто нам дасть їсти, прийде зима?»
А жінка плаче: «Мужа нема –
Хто нам посіє, прийде весна?»
А діти плачуть: «Тата нема –
На наших таті росте трава».*

Історичні пісні. – К., 1956. – С. 814.

1.2

Роман Купчинський – автор багатьох популярних пісень, у 1914 р. записався до легіону Українських Січових стрільців, служив у ньому до 1920 р., потім працював у Львові, на початку Другої світової війни емігрував до Німеччини, потім до США, де і помер.

Поезія Романа Купчинського (1894–1976) “Заквітчали дівчатонька” написана після бою на горі Маківці в Карпатах.

ЗАКВІТЧАЛИ ДІВЧАТОНЬКА

*Заквітчали дівчатонька
Стрільцеві могилу,
Замість мали завітчати
Стрілецькую милу*

*Невисокий хрест з берези
Заплели в віночки,
Замість мали заплітати
Косу барвіночком*

*І пісочком висипали
Стежку довкола,
Замість мали простелити
Рушник до престола.*

*Схилилися дві черешні
Наліво й направо,
А на віттях вітер грає
Про стрілецьку славу.*

1.3

Гринько Гринчишин – селянин з Потока під Рогатином, який у 1915 році пішов на війну.

ПЕРЕД ВИЇЗДОМ

Закувала зозуленька
В селі на толоці,
Збирай же ся, молод хлопче,
В п'ятнадцятім році.
Вже по другім закувала
Та й буде кувати,
Збирай же ся, молод хлопче,
У світ погуляти.
Ой збирався на війноньку
Я в четвер раненько,
Плаче отець, плаче мати
Та й мила – серденько.
Плаче отець, плаче мати
За сином рідненьким,
А дівчина аж вмливає
За своїм миленьким,
Як зібрався молод хлопець
Та й зітхнув до Бога:
“Прощай, прощай, моя рідне,
Бо йти вже готов я!”

**Стрілецька Голгофа. Спроба антології. –
Львів: “Каменярь”, 1992**

1.4

Осип Маковей (1867–1925) – відомий український письменник.

Цікава історія його “Стрілецького маршу”. Під кінець 1915 року командування Українських Січових стрільців одержало від О. Маковея листа, датованого 3 березня, в якому він повідомляв: “...буду тішитися, коли марш сподобається. Слова мої, мелодія народна – з лемківської пісні “Я до ліса не піду.” Згодом у Відні музичну інтерпретацію цьому твореві дав Д. Котко (посилання на книгу “Стрілецька Голгофа. Спроба антології”. – Львів: “Каменярь”, 1992).

На початку травня 1900 року в селі Завалля на Снятинщині виник перший осередок спортивно-культурного товариства “Січ”. Через

деякий час аналогічні товариства виникають по всій Галичині. На 1914 рік нараховувалось більше 900 осередків.

Легіон Українських Січових стрільців числився у складі австрійської армії, з якою 22 червня 1915 року вступив у Львів. У боротьбі з російськими військами австрійська армія зуміла вистояти, не в останню чергу завдячуючи ролі УСС.

СТРІЛЕЦЬКИЙ МАРШ

*В горах грім гуде, хоч зима паде,
Землю спороли гармати,
Гримить війна, дуднить луна,
Дрожать ранені Карпати.*

*Хто живий, вставай боронити край,
Вкритий огнем і мерцями,
Не буде тобі сумно у борбі
Між січовими стрільцями!*

*Лютий кат прийшов проливати кров,
Взяти народ наш в неволю
І море сліз у край приніс,
Розбій, і смерть, і недолю.*

*Та вступився кат із верхів Карпат,
Втік, наче вовк, манівцями
Або тут і впав, як у бій попав
Із Січовими стрільцями.*

*Січові стрільці – за свій край борці,
За всю рідню і свободу,
За них борба – се їх журба
І дорогого народу.*

*І ряди могил не візьмуть їх сил,
Ворог тут б'ється з серцями;*

*Лицаря уб'є – думка ожие
Між Січовими стрільцями.*

*Хто ж то там іде і перед веде?
Диво! Се наші дівчата!
Личко – як мак! Кругом козак,
Душа стрілецька завзята!*

*Не цілуйте їх! На війні се гріх.
Ви уберіть їх вінцями!
Слава тим дочкам, щирим козачкам
Між Січовими стрільцями!*

1.5

Олесь Бабій – служив у австрійській армії, “усус”, що брав участь у битві на горі Маківка у 1915 р., потім служив в Українській Галицькій Армії. У 1944 році емігрував за кордон. Є автором багатьох поетичних збірок.

*Верхів'я гір, верхів'я слави,
Шумить, шумить, шепоче ліс:
По битві на полях Полтави
Тут вперше український кріс
Спиняв московських полчищ лави,
І вперше по літах недолі
Слова упали тут стрільцеві:
«Ми не поклонимось цареві!
Ми прагнем волі!»*

**Литвин М., Науменко К. Українські
січові стрільці: до 500 річчя слави. –
К., 1992. – С. 14.**

1.6

Григорій Коссак за фахом – народний учитель. З 1914 по 1919 рр. був на війні. 12 січня 1931 року заарештований, вдруге ув'язнений у 1938 році, а 3 березня 1939 року розстріляний.

"Ідеалом моїм було визволення українського народу та утворення самостійної України" (із свідчень на допитах Гр. Коссака).

(Посилання на публікацію Лесі Падун-Лук'янової // "Зона". – 1995. – №10. – С. 117–121)

...1 серпня 1914 року мобілізували мене на війну. Я вийшов на війну в складі Зв.(еденого) п.(олку) оборони красвої як командир взводу, з яким відбув похід в серпні 1914 на Кам'янець-Подільський 23.VIII наказом австр. Голов. Командувача приділено мене до служби при укр. Легіоні.

Австрія, як і другі держави, використовувала національні стремління своїх народів в своїм інтересі, дало 1914 р. свою згоду на формування польського легіону якого штат був 80 тисяч людей і на укр. легіон спочатку штат був 10 тис. людей, а відтак зредкували до 2 000 люди. На службу до укр. легіону відрядило австрійське міністерство війни запас – офіцерів українців, а між ними і мене, і на вимогу Укр. Нац. Ради відрядило 80% адвокатів – судіїв, прокурорів, гімназ.(ійних) учителів, синів адвокатів і попів. При відрядженні до служби при укр. легіоні рішав також і політ.-парт. чинник, і тому кожна укр. політ. партія дбала про те, щоби мала більше своїх. Як я попав на службу в укр. легіон не знаю, бо не належав до жадної політичної партії в Галичині, співпрацював з укр. радикальною партією.

Українські галицькі політичні керовники не вдоволились були тим, що віддали на гарматне м'ясо 3.000.000 працююч(ого) люд(у), вони вислали у Відень своїх представників Др. К. Левицького і М. Василька (13) просити австрійський уряд, щоби признав ще до 3 міл(ьйонів) – малий податок, тобто молодь у віці 16–18 літ – під умовієм, що укр. легіон буде виконувати окрему політичну службу тобто: а) вести серед населення політичну пропаганду в користь Австрії і Німеччини; б) буде слідити за політ. настроями серед населення і доносити штабам; в) в разі відступу австр. армії має прикривати відступ. Тут повинен я сказати, що про це окреме політичне завдання стрільців маса і деякі з приділених до несення служби в укр. легіоні запасні офіцири не знали, а і я не знав, знали лише верхи, які мріяли о вигідній роботі в тилах армії і думали забезпечити себе.

Але воєнні події пішли не так, як планували австрійські і німецькі штаби – треба було і укр. легіонові іти на фронт – маса стрілецьтва і деякі офіцери йшли радо, бо хотіли з гвинтівкою в руках боротися за визволення України. Два батальйони Укр.С.С. вийшли в поле, на фронт – а нач. Вожд У.С.С. Галущинський і другі вожди не пішли. Начальний Вожд їх залишився я штабі XXV австрійського корпусу, як референт У.С.С. і був там завідувачем офіцерською столовою штабу XXV корпусу. Начальник штабу цього корпусу був полковник граф Ламазан, жонатий на графині Пінілековій. Граф Пінілек і другі офіцери поляки сиділи при окремому столі, так званий “Коло польське”, і от теперішній лідер українських фашистів, бувший начальний Вожд У.С.С. вже в той час лакеював польській шляхті.

Коли австрійське генеральне командування побачило, що я даю собі раду – з моїм батальйоном – з 1/1 1915 призначило мене командиром У.С.С. полку, і дістав я степінь майора. На фронті з Укр. Січовими Стрільцями був я від 1/X 1914 до 10/IV 1916.

За цей час від серпня 1914 до 1916 в У.С.С. прийшло до великих змін – перемін, були часи знеохоти, головно в грудні 1914, коли царські війська зайняли було всю Галичину і Карпати. Відтак наступив час романтики.

Мене австрійське командування приділило було на заст. част. вишколу, і ще я збирав і обучав стрільців, бо уважав, що треба мати готові бойові частини для революції, тим більше я повірив в революцію, коли довідався про революцію 1917 р. в Росії – а і маса стрілецька, коли дізналися про революцію, про українську Центральну Раду на Україні, набрала знова віри в краще майбутнє, а багато почали просто втікати на Україну.

В часи імперіалістичної війни, коли політика Габсбургів почала хитатися, політикою галицьких українців почав цікавитися майбутній претендент на гетьманську булаву архикнязь Вільгельм, який називав себе Василь Вишиваний, українізував себе тим, що почав носити вишивану сорочку. Нечувана річ між гальцькими політиками, щоби член австрійського дому інтерисувався українською справою. І от почалися перегони – хто перший буде мати вплив на архикнязя Вільгельма (Вишиваного). І от цей хитрий архикнязь поволи почав добирати до У.С.С., а в кінці

взяв з собою 1 батальйон У.С.С., приділив його до своєї групи і 1918 року вирунув на Україну добувати гетьманську булаву.

У квітні 1918 мене назначено Нач. Вишколу, і я дістав наказ виїхати з Вишиваним і запасною сотнею на Україну, тоді окуповану німецькими та австрійськими військами в період гетьманщини. На Україні 1918 між стрільцтвом настає повна диференціація, а саме: 1) Б-он, який був у групі Вишиваного, дістає назву Вишиванців – гетьманців; 2) Вишкіл, де було до 2500 чоловік – Коссаківці; 3) Запасна сотня мала в собі старий склад і свіжий, який нарастив через повернення У.С.С. з російського полону і які мали вже певну революційну підготовку.

6/VI 1918 я виїхав з вишколом У.С.С. до Єлисаветграду, зараз Зіновейськ. Штаб полка містився в реальному училищі, а стрільці містилися за мостом, а моя квартира містилася на заводі Ельворта (днесь Червона Зірка). В Єлисаветграді в той час містився штаб VII Австрійської дивізії. (...) Між мною і Василем Вишиваним доходило до гострих суперечок – він начав був свою руку прикладати і на решту формацій У.С.С., тобто на вишкіл, бо запасна сотня через її начальника Гірняка Н. була вже йому віддана. Я по моїй ненависті до Габсбургів і гетьманства не піддавався.

В. Вишиваний в липні 1918 виїхав в головну квартиру Вільгельма II (для отримання його згоди на гетьманську булаву на Україні), а рівночасно добуває наказ на зняття мене з Начальника Вишколу і приділення мене під надзар до IV австрійської генералькоманди у Львові. Но я на службі до IV ген. команди не пішов, а місяць вересень і жовтень як один із керівників революції підготовлявся.

➤ *Коли і за яких обставин розпочався процес формування легіону УСС?*

➤ *Хто був командиром УСС? Складіть його історичний портрет.*

➤ *Чому австрійська влада обмежувала вступ до Українського легіону січових стрільців?*

➤ *Чому січові стрільці стали оспівані у народних піснях?*

➤ *Обґрунтуйте словами народної пісні негативні наслідки Першої світової війни для українства.*

➤ Як, на вашу думку, та чим були близькі О. Маковею січові стрільці?

➤ Складіть коротке оповідання або невелику поезію про одну з героїчних сторінок історії УСС.

1.7

Василь Стефаник (1871–1936) – «поетом мужицької розлуки» називав його Марко Черемшина, бо у своїх творах письменник показував весь трагізм щоденних буднів галицьких селян.

Василь Стефаник є неперевершеним майстром соціально-психологічної новели.

МАРІЯ

...Марія сиділа на призбі і нагадувала все минуле. Сперла голову до стіни, сиве волосся вилискувало до сонця, як чеpecь із блискучого плуга; чорні очі відсували чоло вгору. Воно морщилося, тікало під залізний чеpecь від тих великих, нещасних очей, які шукали на дні душі скарбів її цілого життя.

Далеко під горами ревіли гармати, палали села, а чорний дим розтягався змієм по синьому небі і шукав щілин в блакиті, щоби десь там обмитися від крові і спузи.

За її плечима дрижали вікна за кожним гарматним громом. А може, там і її сини, може, вже закуталися в білий рантух снігу, і кров біжить із них і малює червоні квіти.

Вона їх родила міцних і здорових, як ковбки; чим була грубша, тим більше робила, по кожній дитині була все краща й веселіша, а молока то мала такого, що могла дітей не плекати, а купати. І чоловіка мала дужого й милого, і маєток. То як, бувало, жнуть на ниві цілу ніч, як дзвонять до сну дітям серпами, що поза них понакривані спали, то чого їй тоді було треба або чого боялася?

...а рано сонце будило їх разом з дітьми. Вона їх провадила до кернички і споліскувала росу з голов, а найстарший двигав для батька воду в збанятку. Чоловік лишався у полі, а вона йшла з ними додому: одного на руках, а двоє коло запаски... Діти росли... Пішли до школи. Ходила за ними по всіх містах, носила на плечах колачі й білі сорочки, ноги ні-

коли не боліли... А як у Львові заперли їх до арешту за бунт, то сіла на колію, а та колія бігла й летіла до синів, мовби там у машині, напереді, горіло її серце... Між тими панями-мамами почула себе перший раз у житті рівною зі всіма панами й тішилася, що сини поставили в однім ряду з ними. А на вакації з'їздилися товариші її синів... Співали, розмовляли, читали книжки, ласкаві до простого народу, і нарід до них прилип, коло них цвів: збирався їх розумом добувати мужицьке право...

А як настала війна, то оба старші зараз зачали збиратися, а найменший не хотів лишитися. Лагодила їх цілу ніч у дорогу, затикала кулаками рот, аби їх не побудити. А як почало світати, на зорях як побачила їх, що сплять супокійно, то й сама заспокоїлася. Сіла біля них у головах, гляділа на них тихенько від зорі до сходу сонця і – в той час посивіла.

...Тікало все, що жило. Ще недавно нікому доріг не ставало. Діти несли ще менші діти, мами несли за ними добуток, одні одних стручували в провали, ночами ревіли корови, бляляли вівці, коні розбивали людей і самих себе.

За цими здурілими людьми горів світ, немов на те, щоб їм дорогу до пекла показувати. Дороги дудніли й скрипіли, їх мова була страшна і той зойк, що родився зі скаженої лютости, як жерло себе залізо і камінь. Здавалось, що земля скаржитья на свої рани.

А як стрінулися над рікою, то гармати виважували землю з її предвічної постелі. Хати підлітали вгору, як горючі пивки, люди, закопані в землю, скам'янілі й не могли підвести руки, щоби перехрестити діти, червона ріка збивала шум з крові, і він, як вінок, кружляв коло голов трупів, які тихенько сунули за водою.

По битві копали гроби, витягали мерців з води.

Поле за кілька днів зродило багато, багато хрестів. І поміж ті хрести поправили салдати її найменшого сина за те, що царя називав катом. Казали, що ведуть його на Сибір. Далеко би йти, кров буде текти з хлоп'ячих ніг, сліди червоні... А й старий повіз офіцирів попри ті хрестики і пропав досьогодні.

... у ворота, на подвір'ї, заїхали козаки.

Була люта, що ніколи не дозволяли їй лишитися в спокою, і казала до них голосно:

– А, вже йдете, рабівники!

– Нічого, матусю, рабувати не будемо в вас, хочемо нагрітися в хаті, пустіть! Душа замерзла у тілі.

– Ми ваші люди, казав один з козаків, – не кацапи ми і не турки.

– А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайками, а другі забирають та вішеють людей; мерці гойдаються лісами, аж дика звірь утікає.

– Продайте нам що-небудь їсти, голодні ми...

– Що ж вам дам їсти? Там, на полиці, є хліб; а гроший ваших мені не треба, бо одні даєте, а другі заходите і назад відбираєте та ще й б'єте. Царь ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати?

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка...

– Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як, ви, здоймили його з-під образів, кинули до землі і заставляли мене толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроляли тіло пугами, що й не пам'ятаю, коли пішла з хати.

Вихопила Шевченка з рук, й поклала в пазуху.

Той молоденький козак, що так гарно просив увійти з ними до хати, поцілував у руку і казав:

– Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі...

– А хто ж ви є? Що за одні? Відкиля приходите? Жидам дозволяєте тримати свою віру й письмо, а наше всьо касуєте. Тепер сніг прикрив дорогу, але – коли б не він, то ви би виділи, що всіма дорогами, по всему селі, розкинені наші книги з читалень. То, що бідний нарід встарав собі на науку для дітей, всьо пішло під кінці копита...

...А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймили вишивані та гаптовані хустки та довкола прикрашували.

...Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

– Ви, відай, тоті, шо мої сини вас любили... українці...

– Ми самі, один одного ріжем.

– Не тратьмо часу, козаки, пошануймо Батька, а хліба будемо їсти по дорозі. Ви ж знаєте, як ще нам далеко їхати, – сказав козацький старшина.

Почали співати.

Забриніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла надвір, побігла в село.

Жінки почули і ставали коло воріт, відтак коло вікон...

Марія отворила широкі очі на козаків.

Пісня випростовувала її душу.

Показувала десь на небі ціле її життя. Всі зорі, які від дитини бачила, всю росу, яка падала на її голову, і всі подуви вітру, які коли-небудь гладили її по лиці.

Виймала ота пісня з її душі, як з чорної скрині, все чарівне і ясне і розвертала перед нею – і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім світанні...

...Чує, як сини держуться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кождим звуком. Чує кожде їх слово, коли-небудь сказане, і кожду розмову за Україну...

...а нарід зривається на ноги. Наперед її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі купи.

Те голосіння вплакується в небо; його покров морщиться і роздирається, а пісня стає у Бога коло порога і заносить скаргу...

➤ *Доведіть на конкретних історичних прикладах реальність описаної митцем картини антиукраїнської політики російської окупаційної влади в Західній Україні.*

➤ *Чому політику окупаційної влади представники опозиції в самій Росії характеризували, як "європейський скандал"?*

➤ *Пригадайте, якими були особливості національно-визвольного руху на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.*

1.7

Ярослав Гашек

ПРИГОДИ БРАВОГО СОЛДАТА ШВЕЙКА

"...На пероні стояла група арештованих русинів, оточена угорськими жандармами. Тут були кілька попів, учителів, селян... Руки їм скрутили мотузком і пов'язали парами... Трохи далі бавився маляр-

ський жандарм. Він прив'язав священикові до лівої руки шнур і примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом, причому так шарпав, що піп заривався носом у землю. Він не міг звестися, бо мав зв'язані за спиною руки, і робив розпачливі спроби якось підвестись з землі... Жандарм реготав... Коли священик нарешті підводивсь, він шарпав за мотузку, і бідолаха знову орав носом землю..."

ТЕМА 2:

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Доба Української Центральної Ради

2.1

Павло Тичина (1891–1967) – видатний український поет, академік, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка, Герой Соціалістичної Праці.

Поезія "Велике Свято" (10 листопада 1917 року) присвячена проголошенню автономії УНР.

ВЕЛИКЕ СВЯТО

Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли.

Не білі голуби – янголи у небі полетіли.

Ой там збиралися під прапорами, під сонячні, ще й сині:

Віднині –

Не буде більше пана у Вільній Україні!

Ідуть, ідуть з музикою

Під тінню прапорів

Прекрасною, великою

Рікою стиглих нив.

Ідуть, ідуть – вітаються

І славлять щасні дні.

Жахтять – переливаються

Їх душі вогняні.

Ой та виходили попи з Софійської,

з-за брами, –
З хрестами, з корогвами.
У шатах золотих
коло Богдана
правлять службу божу.
Як рожу –
Вітай свою, Вкраїно, долю, –
вітай дівчину гожу.

Горять, горять свободою
Вчорашні раби,
Бо вчули: “Встань з природою!” –
Звук янгола труби.
І встали всі, співаючи
З природою весни.
З природою вітаючи
Чудові дійсні сни.

Як засміялося до них та праведнеє сонце:
“Недурно гріло я, світило у кожнеє віконце!”
Як заходилися хмарами ткати скатертини – Хвилини!
Цвітуть та розцвітають небесні бархатини.

Цвітуть в піснях країночки,
Дзвіночки срібляні.
Душею чорнобривочки,
Струнчасто-осяйні!
Тож матері майбутнії
Стрічають дні ясні.
О хвилі незабутнії!
О сонце і пісні!

Ой що в Софійському та грали дзвони, замовкали.
Там прапори приймали, до народу промовляли:
“Гей, разом, станемо на ворога ми, браття, –
Завзяття!
Хто зрадить неньку Україну – прокляття тим, прокляття!”
І суне військо лавою
Від білих тихих брам.
І з “Заповітом”, “Славою” –

*Весь Київ наче храм.
В нім скапла кров часові,
Кров мучнів без вінця...
І в нім горять Тарасові
Українській серця!*

➤ Охарактеризуйте ситуацію в УНР, яка існувала напередодні 10 листопада 1917 року?

➤ Яка подія сталась 10 листопада 1917 в історії Української революції? У чому полягає її історичне значення?

➤ Чому події 10 листопада 1917 року поет називає "великим святом"?

➤ Чи справдились сподівання поета й інших сотень тисяч українців? Чому, на вашу думку, так сталось?

2.2

Микола Галичко

Поезія "22 січня 1918 року в столиці України" присвячена проголошенню незалежності УНР.

22 січня 1918 року В СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Чуй, Український мій Народе!

І про долю дбай!

Нині став ти син свободи,

Правда й воля сонцем сходить

Славно на весь край!...

Вічно дітям України,

Наших всіх земель:

В щасті жись для Батьківщини!

Прапор Волі на вершини

Винеси Святий.

В Правді жись в своїй Державі –

Бог так нам звелів.

*Хай Тризуб ясніє в славі!
Хай в добрі, у спільній лаві
Київ йде і Львів!*

➤ Як складались взаємовідносини між Центральною Радою та Раднаркомом РФРСР?

➤ Про яку подію йде мова у поезії? У чому полягає її історичне значення?

➤ Який з Універсалів Центральної Ради мав найбільше значення для утвердження Української державності?

➤ Які оцінки діяльності Центральної Ради ви знаєте?

➤ Як ви ставитесь до такого сприйняття поетом події 22 січня 1918 року?

➤ Чи розділяєте його оптимізм? Чому?

2.3

Олесь Бабій (1897–1975) – служив у австрійській армії, потім в Українській Галицькій Армії. У 1944 році емігрував за кордон. Є автором багатьох поетичних збірок.

Поезія “Під Крутами” присвячена боям під Крутами між добровольцями-студентами та наступаючими більшовицькими частинами.

ПІД КРУТАМИ

*Ще тільки вчора упали тюрми,
Ще тільки вчора родилась воля;
А нині сурмлять на сполох сурми:
“Йдуть дикі орди з чужого поля”.*

*І знов з півночі градові тучі
Падуть на наші ниви народні;
Сумує Київ, руїни ждучі:
“Спасуть хіба нас чуда Господні!”*

*Крамоли, чвари в краю цілому,
По війнах нарід впав в знемозі,
Гей скиглить чайка в степу німому,
Що гніздо звила при дорозі.*

*Зібралось триста юних, сміливих:
“Браття, не купиш волі сльозами!
Не треба смутків ні слів журливих,
Ходім, як Ігор, у бій з мечами!”*

*І загреміли далеко стріли,
Аж у Чернігів котяться громи;
Їх кров червона на снігах білих,
Та хто збив тіло, духа не зломить.*

*Кріси з утомлених рук упадають,
В ворога сила – в них лиш завзяття;
І пав під вечір вже крик одчаю:
“Дайте хоч сотню підмоги, браття!”*

*Чому ж ті браття в хатках, салонах
Лиш про братерство мріють і волю,
А не приходять в борців загонах
Здобути волю в битві, на полю?*

*І що хвилина – все більше вбитих...
Все більше крові, все менша сила.
“Вороже, в Київ будеш входити
Хіба по наших трупах, могилах!”*

*Бились день Божий, бились до ночі;
Аж тоді втихли зойки з пальбою,
Як впав останній кріс з рук діточих,
Як впало триста воїв за волю...*

*Всі ви спочили в темній могилі.
Та нас в неволю не звернути:
Нас в бій провадить тінь Тернопілів,
Тінь тих, що впали ген там, де Крути!*

2.4

Події під Крутами присвячено поезію П. Тичини "Пам'яті тридцяти!"

ПАМ'ЯТІ ТРИДЦЯТИ

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? –
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро – ріка...
На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! –
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. –
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

- Яким подіям присвячена поезія Олесея Бабія?
- Чому ці події мали такий резонанс?
- Які фактори визначили приреченість на загибель студентів-добровольців?
- Чому тільки триста добровольців виступило на захист Києва?

2.5

Олександр Довженко (1894–1956) – видатний український письменник, основоположник жанру кіноповісті. "Невтомністю думки і багатогранною обдарованістю своєї натури Олександр Довженко нагадував людей епохи Відродження", – так писав про нього Олесь Гончар.

У 1929 р. на екрани Країни Рад вийшов фільм “Арсенал”, присвячений подіям громадянської війни в Україні, зокрема, повстанню робітників київського заводу “Арсенал” проти Української Центральної Ради у січні 1918 року. Уособленням повсталого народу у фільмі є робітник Тиміш Стоян.

АРСЕНАЛ

Наступала ніч повстання. Викотили робітники на арсенальський вал єдину свою гармату, розіклали снаряди, подивились туди, на древнє своє місто, й усі, як один, замислились.

Добру хвилину стояли вони мовчазні, вдивляючись широко розплющеними очима в міську пітьму, в далеке минуле своє і своїх батьків і линули думкою в майбутнє.

Зараз пролунає перший їх постріл по старому світу. Далеко розляжеться його грізний гул, пробудить поснулих по містах, селах, по степових хуторах України. Довго не вщухатиме його відгомін. Пролунає хвилюючий гуркіт цей по багатьох братніх країнах. Народиться новий світ, нова сила речей. Думи і пісні складуть про нього, напишуть поеми, й книжки. Гармату поставлять на п’єдестал як пам’ятник епохи гордих своїх діянь і дивитимуться на неї з усміхом, дивуючись її скромним розмірам: всі гармати минулого здаються скромними.

Але повернемося до гармати. Ось вона.

Розміри її справді скромні, як скромні й самі артилеристи. Нічого героїчного нема ні в їх обличчях, ні в складках одягу, – тільки тоді, коли розстрілявши по ворогах усі снаряди, загинуть вони смертю хоробрих за революцію, коли вкриють рідну землю своїми постріляними тілами, де доведеться, побачать народи, які великі серця бились під сірими шинелями.

Але все це в майбутньому. А в цю неповторну священну хвилину біля невеличкої гармати Тиміш Стоян казав прості слова:

– Ну що ж, товариші, починаймо, пора.

І от закладається в гармату перший снаряд.

Настала ніч. Не шкодували оборонці Арсеналу ні праці, ні крові. Сімдесят одну годину не сплять дружинники. Три дні й чотири ночі без-

перервного бою з офіцерством і гайдамаками стомили робітників. Багато поранених, багато вбитих. Їх нікому й ніколи ховати. Лежать поранені, залялі на морозі, посміхаються в вічність.

Година сімдесят друга.

Лежать навколо гармати вистріляні гільзи. Біля гармати робітники – артилеристи. Їм хочеться спати. Стомленими очима обводять поле битви. Один з них підняв порожню гільзу, подивився, кинув... Спати.

Біля другої гармати двоє. Один, поранений в голову, витягає великого залізничного годинника. Прикладає до вуха, слухає, чи йде. Важкі думи. Чи не останню ніч стоять вони біля грізного свого верстата? Чи не востаннє світять їм зорі? Хоч, здається й зірок не видно.

– Яка-то завтра погода буде?

Поволі накручує товариш годинника, думаючи про своє:

– Став. Думаю, що завтра нам каюк. Став. Ішов – ішов – і став.

Гуркоче, просуваючись до Арсеналу, ворожий важкий броньовик.

Застрочили кулемети в Арсеналі.

Вдарили гармати.

За броньовиком йдуть в атаку гайдамаки.

Тимоша Стояна майже не впізнати. Другу добу не випускає з рук кулемета.

Але на цей раз вдерлись гайдамаки в Арсенал. Вже нічим було боронитись.

– Снарядів!

– Немає!

І потонуло все в диму. Ні снарядів нема, ні патронів.

Замовкнув Арсенал.

У ворогів триумф.

Дорого далася їм перемога, і ще дорожче заплатять... за своє короткочасне торжество.

Але було так.

Впав Арсенал. Лише на окремих ділянках чути ще стрілянину.

Недобра вістка лине з Києва, шириться робітничим світом. Радіють куцозорі..., триумфус міщанство.

П'яні гайдамаки йдуть у танок.

У дворі ведуть полонених під високий цегляний мур. Попереду, спираючись на плечі товаришів, іде поранений вже літній робітник.

...

Починаються розстріли.

Падають робітники біля своїх верстатів, обливаючись кров'ю.

Падають розстріляні під кам'яним муром.

Падають біля розбитих гармат.

У гайдамаків кашкети насунуті низько, не видно очей....

Падають батьки, брати, товариші, падають горді, непокорені на землю. Не ждiть, сироти, матері, вдови, не питайте:

– Де батько?

– Де чоловік?

– Де син?

Пустка, сум і плач по убогих оселях, підвалах.

Ніч у дворі Арсеналу. Падають, падають батьки та сини, падають у сніг і прах.

Поранений робітник з зав'язаними закривавленою ганчіркою очима. Зараз і він впаде. Черга!

Пустка в цехах. Завмерли верстати.

– Де слюсарі?

– Нема слюсарів.

– Де ковалі?

– Нема ковалів.

Триває знищення. Тільки дарма думає переможець з насунутим на самі очі козирком і наганом у руці, що бій скінчився. Не скінчився бій! Він тільки розпочинається. Вже кіннотники з півночі вриваються в місто.

А на останньому бастіоні Арсеналу посипає ворогів з кулемета Тиміш.

Підбігають до нього гайдамаки... Вогонь! Вогонь! Нема. Заїло кулемет у Тимоша.

Лютиться Тиміш, топче кулемет, випростовується і починає кидати каміння в наступаючого ворога.

– Стій! – кричать гайдамаки, сторопівши.

– Хто з кулеметом?!

– Український робітник. Стрільай! – Тиміш випростався, роздер на грудях сорочку й став як залізний. Страшною ненавистю й гнівом палають очі.

Три залпи дали по ньому гайдамаки, й бачачи марність пострілів своїх, закричали, приголомшені:

– Падай! Падай!

І самі зникли.

Стоїть Тиміш – український робітник.

➤ *Яка політична сила виступила ініціатором повстання на заводі “Арсенал”?*

➤ *Чому повстання не було підтримано широкими верствами населення?*

➤ *Яке значення мало це повстання для подальшої долі Української Центральної Ради?*

➤ *Які політичні сили здобули найбільші дивіденди з цього повстання?*

➤ *Як, на ваш погляд, наскільки об’єктивно розкрито суть події у цій повісті?*

➤ *Чи розділяєте ви оцінку письменника? Висловіть власну оцінку цим подіям?*

Західно-Українська народна Республіка

2.6

Гей! В Києві ревуть і дзвони, і гармати!

Мов полки прадідів воскресли з-під могил

І молодих, нових набрали сил,

Щоби ще раз за Тебе умирати!

Ти чуєш клич трембіти з Чорногори?

Ти чуєш зойк конання з-за Карпат?

Ти знаєш Галича журбу велику й горе?

Чи знаєш, як за братом тужить рідний брат?

Колесса О. “Україні”

➤ *Коли і за яких обставин утворилась ЗУНР?*

➤ *Як складались взаємовідносини між ЗУНР та УНР?*

ТЕМА 3:
УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918–1920 рр.)

Доба гетьманату в Україні

3.1

Валер'ян Підмогильний (1901–1937) – митець, твори якого у 1920-х роках займали визначне місце в українській літературі. Це була наскрізь модерна проза з оригінальними образами і психологічними колізіями. У його новелах та оповіданнях, романах висвітлено сторінки доби українських національно-визвольних змагань та громадянської війни.

Оповідання “Гайдамака” змальовує участь, зокрема, студентства у цих великих і жорстоких подіях.

ГАЙДАМАКА

Коли зав'язалася бійка між гайдамаками й червоногвардійцями, то до гайдамаків прийшло два учні сьомого класу К-ської гімназії й запропонували свої послуги, їх прийняли з радістю, бо людей було мало, дали їм по винтовці, дали ремінний пас з набоями, й учні стріляли, вартували, носили крадькома з вокзалу кулеметні стрічки, спали й їли, як справжні козаки. Гайдамаки бились чотири дні напружено й з запалом, а однієї ночі старшина, побачивши, що справа програна, звеліла тихенько виступити з міста; вкупі з ними виступили й два учні сьомого класу.

Перший з них був високий на зріст, кремезний юнак, з кучерявим розкішним волоссям, орлиним носом, похмурий і мовчазний. Він пристав до гайдаків того, що чув, нібито в них багато зброї, й хотів здобути собі пістоля. Тоді серед учнів старших класів була мода носити з собою до школи пістолі, баришувати ними й гратись на лекціях. Пістоль коштував дорого, а в похмурого юнака з орлиним носом завше бракувало грошей, і він не міг його собі купити. Але з першого ж кроку юнакові не пощастило: йому дали гвинтівку, а пістоля, не дивлячись на його найнеергійніші заходи, не довелося одержати. Через це він зробився ще більш мовчазним і хотів уже кинути гайдамаків, але відступили вони так несподівано, що він не потрапив уже проскочити непомітно додому.

Другий учень був невисокий, худий і слабосилий. Він, прийшов до гайдамаків того, що був зовсім розчарований у житті й навіть серйозно думав про самовбивство. Йому так обридло своє безсиле тіло, своя худорлявість, випнуті маслаки на обличчі, що він сумував іноді довго й болісно, іноді плакав і проклинав усе на світі вродливе й чудове. Коли він думав про своє життя й життя взагалі, то воно здавалось йому маленьким, нікчемним і тонким, як він сам. Бог, до котрого звертався він з гарячими моліннями, не допомагав йому й тільки мовчки дивився з величного темного образу. Він хотів проклясти й Бога, але не повернувся язик.

Першого учня звали Василем, другого – Олесем. Але про ймення їх ніхто не спитав, і коли до них звертались, то просто казали: “Ви”.

Коли рідне місто, де були батьки, школа, знайомі, темніло вже ззаду невиразною плямою, над котрою манячили високі фабричні комини, що, здавалось, зараз упадуть і віллються в загальну темряву, Василь похмуро сказав:

– Вже відступили.

Олесь, котрому було боляче кидати рідні місця, батьків, яких він любив і котрі його любили, змахнув непрохану сльозину й радісно підтакнув:

– Авжеж відступили.

Спереду дивилась на них снігом крита рівнина, велична, як влада. Люди йшли, сунулись уперед, а вона відходила назад спокійно й задумливо. Рівнина мовчала; жодного згуку не було чути, люди ступали тихенько й не розмовляли, щоб не порушити тиші. Навкруги під проміннями місяця синіли сніги, й здавалось, що це перед очима не снігова рівнина, а безкрає глибоке море. Від цієї думки робилось трошки моторошно, й люди горнули один до одного.

– Дай цигарку, – попрохав Олесь.

– Далеко доставати, – відповів Василь, нахилився, взяв пригоршнею снігу й почав поволі жувати його.

Олесь хотів спитати ближчого гайдамаку, куди вони всі йдуть, але мовчання снігів скувало йому губи, гнітило його, й йому хотілось плакати. Він оглянувся назад: міста вже не було видно й ззаду стало вже так само синьо, як і спереду. Олесь напруженням волі примусив себе не заплакати.

Вдома Олесь звичайно вставав пізно, бо вчилися в його школі після обіду, і в одній білизні підходив до свічада, котре вважав за єдиного вірного і правдивого приятеля. Тут він починав ретельно дивитися на себе з ненавистю й презирством, не минаючи ні одного клаптика своєї жовтої шкіри. Сорочки він ніколи не застібав, і тому було видно худі, як дошка, груди, на котрих випинались смугами ребра. Шия була довга, тонка, й на ній незграбно сиділа висока голова. Олесь вдивлявся в своє обличчя, й воно здавалось йому плямою, одноманітною, невиразною й рівною. Не було помітно ні носа, ні очей, ні рота. Він одходив тоді трохи далі від свічада й показував сам собі язика; потім напружено вдивлявся, стискував кулаки, сварився довго й зосереджено, вкладаючи в цей жест всі свої сили, й шепотів придушено:

– У, проклятий, проклятий.

Олеся не любили дівчата, певніше, не помічали його; це було образливо й жорстоко. Він був не дурний, але й не дуже розумний; розумний, власне, остільки, щоб розуміти, що він поганий, нецікавий і нікому непотрібний. Товариші ставилися до його чудно; коли він приходив до класу, то вони весело тискали йому руку, а потім зразу ж забували про його. Коли він підходив до гурту під час якоїсь розмови чи наради, то балачка провадилась так само, нібито ніхто й не підійшов. До сьомого класу він цього не помічав, а тепер помітив одразу й зрозумів, що він непотрібний. Від свідомості своєї непотрібності він мучився й плакав.

З “квітами й вершками” класу він не міг зійтися й пристав до “камчатки”. Тут, щоб бути прийнятим до гурту, вимагалось тільки знання масних анекдотів. Для того щоб не відставати від “Камчатки”, Олесь попрохав повести й його до повії, до котрої ходила вся доросла частина класу. Його повели, й він впірнув в багно розпустити, впірнув увесь з головою, ногами, душею. З огидою згадував Олесь маленьку кімнатку, в котру налізало одразу чоловік з п'ять; в кімнаті перед іконою завше блимала лампадка і за ситцевою заслоною стояло ліжко. Кожної суботи Олесь ходив туди з співучнями, захльобувався й потопав.

А вдома, на самоті, проклинав усе: й співучнів, і повію, й життя. Молився він довго й часто, але Бог не міг або не хотів йому допомогти.

Коли гайдамаки прийшли в найближче село, то Василь сказав:

– Я вертаюсь додому.

В його кишені лежав пістоль, хоч і не дуже гарний, але все-таки пістоль, із котрого можна було стріляти й котрий можна було продати в скрутну хвилину.

– А я далі йду, – одмовив Олесь.

Він хотів попрохати Василя зайти до батьків і переказати, що він, Олесь, живий і здоровий, бо він знав, що батьки його дуже люблять і зараз помирають від туги, але подумав, що це слабодушність, і нічого не переказав.

День перебули в селі, а вночі знову пішли далі. Знову мовчали синюваті сніги, мовчали люди й земля. Серце Олеся колотилось турботно, але згук його був порожній і розгублений. А в грудях скупчувалися важкі хмари, підступали до горла поволі і рішуче, душили, лоскотали, але Олесь напруженням волі опанував себе й не плакав.

Олесь уже третій день відступав з гайдамаками з міста. Чого він пристав до гайдамаків, а не червоноармійців, він і сам не знав. Він тільки постановив полізти туди, де вбивають.

Як вирушили з міста, гайдамаків залишилось щось біля сотні чоловіків. В надії сполучитись з вільними козаками околиць сіл, вони прямували на велике село Мартинівку, де був збірний пункт вільного козацтва. Коли ж гайдамаки підступили до села, то виявилось, що вільні козаки самі роззброїлись під впливом чуток про успіхи червоногвардійців, а також і тому, що місцеві селяни схилились на бік більшовиків. Селяни, навіть не пустили гайдамаків у село, щоб не накликати на себе помсти червоногвардійців. Даремно отаман загону, вродливий і кремезний осул Дудник, переконував їх озброїтись і сполучитись з ними, щоб укупі боронити інтереси “нашої рідної України”. Селяни згоджувались, що боронити Україну треба, але озброїтись не хотіли і в село не пустили. Гайдамакам нічого не залишилось, як повернути від села.

– Ось вам і українці, казав Дудник козакам, що оточували його навкруги, пересипаючи свою промову московською лайкою. – Дочекались допомоги! Що ж, хлопці, мабуть, по домах поодиноці, щоб червоногвардійці не перебили. Хто хоче, хай зараз іде, а хто не хоче, хай піде з нами переночувати в масток. Тут за п'ять верстов. Ну, рушайте.

Рушили. Олесь уже ледве тяг ноги. Він шкодував, що не пішов до червоногвардійців. Ті хоч б'ються, грабують, а ці лише відступають без бою, та ще й до того розходяться.

Ноги боліли страшенно. Як переходили через якусь маленьку річку, Олесь провалився на льоду, й черевики, хоч він їх і сушив на вогнищі, зробились шкарубкими, тісними й немилосердно терли ноги. Останній час він робив так: спершу йшов швидко й випереджав усіх, потім лягав на сніг і спочивав; коли його наздоганяли вже останні, то він знову біг уперед і лягав. Інакше він не здолав би йти. Руки зовсім задубіли від морозу, й пальці ледве ворушилились. Важка гвинтівка й харчі різали плечі. Кілька разів він хотів залишитись по дорозі, й тільки кепкування гайдамаків, людей, схожих на волів, примушували його залишитись. Олесеві не хотілося бути слабкішим од усіх. Потім і становище гайдамаки по своїй охоті вимагало від його особливої ширості.

Гайдамаки ставилися до нього з легеньким презирством. Вони майже не розмовляли з ним. Тільки один, подивившись на гарну смушеву шапку Олесь, запропонував йому міняти, Олесь з радістю взяв його потерту, засмальцьовану шапку й віддав свою. Він був радий зав'язати з ними які-небудь стосунки, але нічого не міг знайти спільного з цими похмурими людьми. Так само, як і в класі, тут він був непотрібний і самотній.

Нарешті прийшли до маєтку якогось дідича, котрий давно вже забіг безлиху з дому, щоб не зарізали селяни, й зайняли головний будинок. Наварили каші, повечеряли. Наготували кулемет, поставили варту й залягли спати. Олесь давно не спав уночі, та ще й у хаті. Простеливши шинелю, він з раюванням простягся на підлозі. Душі було також спокійно, як і тілові. Олесь позіхнув і почав гадати про те, куди йому йти звідціль. Грошей було мало, а додому далеко. Може, хто з козаків буде в місто вертатись, то вкупі й підуть. Промайнуло обличчя матері, й зробилось важко. Потім Олесь заснув.

Прокинувся він від стрілянини. Не розібравши, що коїть, Олесь хотів вибігти надвір, але зачув, що там наввипередки тьохкали два кулемети. Хтось гукнув йому:

– Ей, ти! Годі спати! Червоногвардійці!

Це слово прочумало Олесь. Він обережно взяв гвинтівку й поплазував по підлозі до виступу стінки, бо кулі вже почали бити шибки, залітаючи в кімнату. Олесь сховався за виступом і, висуваючись обережно, почав стріляти крізь вікно. Серце тіпалось швидко, і думалось про те, як би швидше й зручніше встромляти обойми. Одного разу струмок куле-

метний залетів у кімнату й заторохтів по стінці. Олесеві захотілось виплигнути із схованки під кулі, але струмок раптом зник. Кулі свистіли понад самим виступом, і було вже небезпечно стріляти. Одна з куль дряпнула Олеся по руці й розірвала рукавичку.

– Добре, та мало, – посміхнувся він.

Зненацька стрілянина почала стихати. Чути було вигуки:

“Ми здаємось! Годі стріляти! Хлопці, кидай зброю!”

– Це наші здалися. От і фінал бою.

Олесь неодмінно хотів іти в атаку, а бій скінчився. Це викликало в ньому чуття глибокого незадоволення. Він шпурнув рушницю й вийшов надвір. Будинок був очеплений червоногвардійцями, й вони відбирали у гайдамаків зброю. Старшини й гайдамацький писар були пов'язані; кілька червоногвардійців розпитували щось у отамана, а той мовчав і дивився убік. Олесеві за гомоном не було чути, що саме вони питають, але було видно, що червоногвардійці починають звірити. Один із них ударив Дудника по щоці. Той стиснув зуби й зробив крок уперед; навкруги все стихло.

– За що це вони його? – спитав Олесь гайдамаку, котрий стояв поруч з ним.

– Та він, як усі здались, ще стріляв із кулемета й забив їхніх чоловік шість.

– А нащо було здаватись? Їх же небагато. – Гайдамака низнув плечима й одвернувся. “Запорожці!” – подумав з презирством Олесь. А тим часом червоногвардійці почали гукати:

– До стовпа його, до стовпа!

Отамана потягли й поставили біля стінки. Чоловік з десять червоногвардійців одійшло від його кроків на кілька й націлились. Олесь зрозумів, що отаман уже загинув і він нічим не може допомогти йому. Він подивився на Дудника й здивувався його спокою й байдужості. Жодний м'яз не рушився на його обличчі, тільки очі дивились похмуро-похмуро, Не хапаючись, Дудник хрипучим голосом проказав:

– Хлопці! Не забувайте мене й Україну! – Гайдамаки поскидали шапки.

– Не забудем! – гукнув Олесь з запалом, підносячи руку з шапкою вгору. Всі оглянулись на нього, й Олесь засоромився.

Грюкнув залп, і отаман, незграбно ступивши вперед, важко впаів навколішки, кілька хвилин залишився в цій позі, а потім простягся лицем до землі.

Олесеві раптом захотілось додому, захотілось спокійно сидіти в своїй кімнаті в теплі й читати. Незабаром дві години – час іти до школи. Олесь похапцем обідає й швидко йде, щоб не спізнитись.

Ось у клас після другого дзвоника входить маленький, старенький вчитель малювання в кашкетці й калошах, щоб не застудитись; за ним кілька чоловік несуть різні приладдя: підставки, орнаменти, гіпсові руки й голови. Всі учні підводяться й кажуть гуртом:

– Шанування й побажання глибокої старості дідушеві Андрію Петровичу, що прослужив сорок сім і три роки.

– Спасибі, голуби мої, спасибі, – каже Андрій Петрович.

– Ну, малюйте собі з Богом.

– Андрію Петровичу, можна тихенько заспівати?

– Співайте, тільки не дуже голосно.

Затягують: “Ой у лузі”, “Шабленку”. Співають і малюють. Коли співи облишать, починають розповідати що-небудь цікаве, сміються. Андрій Петрович сидить коло груби, гріє старечі кістки й кожного разу неодмінно питає:

– Ну, панове, як же наша революція?

Цього питання вже досить, щоб почалися політичні змагання. А Андрій Петрович під палкі промови тихенько дрімає на стільці. Ніхто його не буде, й йому, сонному, не роблять капостей того, що він нікому не заважає.

Чується дзвоник. Андрій Петрович прокидається, натягає кашкетку й іде до дверей. За ним шикуються увесь клас: хто несе зшитки, хто підставки, хто так іде. Як вийдуть у коридор, то затягують Андрію Петровичу: “Со святыми упокой” і “Вічну пам'ять”. Дідусь іде попереду й радісно сміється: йому приємно, що учні його люблять. А ззаду підіймають до гори підставки, ніби то корогви. Так проводжають аж до вчительської, а потім...

– Хто ти такий?

Олесь здригнувся; перед ним стояв червоногвардієць, видно, хтось із начальників.

– Гайдамака.

– Я бачу, що не цар. Ти по своїй охоті?

– Так.

– Туди його, – хитнув головою начальник на зв'язаних старшин.

Козаків пустили на волю, як несвідомих, а старшинам і Олесеві накинули обвинувачення у змові проти совітської влади, організації бунту й озброєного відпору та повідомили, що везуть їх у Харків на революційний суд.

– Ви знаєте, що революційний трибунал неодмінно засуде вас на страту? – спитав у Олесья гайдамацький хорунжий.

– Мабуть, – байдуже відповів Олесь, але не вірив у можливість своєї смерті. Його більш турбувало те, що йти не було жодної змоги. Черевики так зашкарубили і стали такими тісними, що кожний крок завадав невимовних страждань. Олесь ішов, ледве тягнучи ноги: ступати було занадто боляче.

По шляху до станції на залізниці Олесь не пройшов і півверсти, як звалився на сніг і рішуче сказав, що далі не може йти. Прибігли червоногвардійці.

– Вставай! – гукнув на Олесья один із них, молодий, зі злими очима й маленькими вусами. – Вставай, блазню! Ач, прокляті гайдамаки! Баламутити народ баламутять, а як лихо, то неможні які робляться. Вставай не прикидайся!

Олесь знову сказав, що йти не може.

Тоді другий червоногвардієць з ненавистю вдарив його по ногах батогом. Олесеві зробилось боляче й соромно. Ударили його й вдруге і ще дужче. Олесь якось похапцем схопився на ноги, зробив три кроки й упав, зовсім знесилений і принижений, лицем на сніг. Він не хотів нічого бачити й чути.

Навкруги засміялись.

– Ось вам і гайдамацький генерал!

– А ще по своїй охоті пішов! Бач безсиле яке! З-під матеріної спідниці вирвався. Буржуй!

– Справді що буржуй! Дивіться, пальто з смушевим коміром.

Олесь не стримався; його взяла злість того, що вони знущалися над безсилим і обеззброєним ворогом. Прокляті боягузи! Вміють тільки мирних людей розстрілювати. Він повернувся й сказав:

– А вам заздрісне, що в мене пальто гарне? Так пограбуйте. Ви ж усі колишні злодії та душогуби! – Червоногвардійці оторопіли від таких сміливих слів.

– Е, он воно що, – протягом проказав той, що назвав Олеся генералом. – Он він куди!

– Та що ми будемо з ним вожжатись? Багнет під бік, та й край!

– Ні, цього не можна. Знаєш, що заборонено. А ми його до комісара. Хай розмалює його, як треба. Ходім, ти!...

➤ *Чим ви поясните змальовану в повісті позицію селян у ставленні до перебігу подій в Україні?*

➤ *Чи було виправданим чиниме насилля з боку гайдамаків та більшовиків? Чим це було викликано?*

➤ *Яку роль відігравала молодь у революційних національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років? Доведіть фактами.*

Доба директорії УНР

3.2

Володимир Сосюра (1898–1965) – відомий український поет. Протягом 1918–1919 рр. був бійцем Вільного Козацтва. Деякий час перебував серед бійців особистої охорони С. Петлюри. Перепитії своєї юнацької долі висвітлив у ряді поезій. Після розгрому більшовиками сил Директорії, не маючи бажання полишати Батьківщину, перейшов на сторону червоних. Про нього Олесь Гончар написав: “Голосом своїм, його задушевністю, теплою, інтимністю, його знаменитим сосяринським тембром він-таки ні на кого не схожий, він – одинак.”

*І пішов я тоді до Петлюри,
бо у мене штанів не було.
Скільки нас отаких попід мури
од червоної кулі лягло.
Ми пройшли золотими ланами,
крізь огонь і Синяву пройшли,
та навіки, навіки за нами*

оселедець, погони та шлик.
Може, серце порвали – не знаю;
може, серце порвали в бою...
Як заграють: “Ви жертвою палі...” –
головою об мури я б’юсь...
І підходе товариш до мене,
мов дитину, під руки бере...
О моя Революція, нене,
може, син твій од болю умре!
[1924]

3.3

Підіймається місяць над містом,
заглядає до мене в вікно.
Впливає крізь віти, крізь листя,
що було й промайнуло давно.
Поцілунки і крики “до зброї”,
розцвітало й гуло з вишини,
де село, й біля церкви старої
од зорі золотило тини.
Про сумне не згадаю – не варто,
кожний знає про долю таку.

В Кам’янці юнаком я на варті
груші рвав у Петлюри в садку.
На мою на замурзану музу
що ж я можу тепер обмінять?..
Біля річки пекли кукурудзу
і на муштру ходили щодня.
Далі: рейки, холодні вагони,
та з піснями нам тепло було.
Далі: море і вітер солоний,
де кохання моє розцвіло.
Гей, ви, вітер, і сонце, і ранки,
мабуть, так вас не любить ніхто.

*В полоненого синя познанка,
у кишені партійний квиток.
А тепер я один. І над містом
підіймається місяць у синь,
і тремтить, і хитається листя
од його золотой сльози.*

1914

- Чому Українську революцію молодь вважала своєю “ненею”?
- Як ви вважаєте, які сподівання молодь поклала на Українську революцію?
- Які її сподівання виправдались, а які ні?

3.4

Олесь Бабій

ГУЦУЛЬСЬКИЙ КУРІНЬ

*Ціла Україна – зоря рання:
Повстання, повстання, повстання!
Від моря до Збруча по межі
Пожежі, пожежі!
І від Случа по Чорне море
Прапори, прапори!
В селі кождіським хоругов
І кров, і кров...
І шаровари, і тризуби,
І гайдамацькі горді чуби.
Жовто-блакитні та червоні
“На коні! До зброї! На коні!”
Стоять на чатах, немов мета,
На конях дід старий, бабуня.
Із крісами в лісах дівчата,
І арсеналом кожна клуня.
Сюди піди, туди погляньте –
Скрізь бунтарі і протестанти.*

*І де твоя стопа лиш стане –
Полковники та отамани.
І Господь тут не розслідить,
Хто тут герой, а хто бандит.
На чорноземний станув ґрунт
Сліпий, безокий, темний бунт.
Цар, Петлюра і Махно –
Всьо равно
“Куда пайдьош –
Пропадьош!”
Безмежний степ, безкрайній степ
Верстає гуцул вранці-зрана,
Йде довершити чин Мазепи,
Направить помилку Богдана.*

- *Яку помилку гетьмана Б. Хмельницького прагнули виправити діячі Української революції?*
- *Які рядки поеми свідчать про широку масштабність революції та участі в ній широких верств населення?*
- *У чому справедливість авторських слів:
І Господь тут не розслідить,
Хто тут герой, а хто бандит..?*

Селянський рух в умовах Національно-демократичної революції

3.5

Володимир Сосюра

Поема “Махно” була написана у 1924 р. Текст повністю не зберігся, до нашого часу дійшло декілька уривків. Автор зазначав, що за поему “стільки випив горя, що й нащадкам стане”. На засіданні партійного бюро (керівний орган осередку РКП(б)-КП(б)У) Київського інституту народної освіти було прийнято рішення про виключення поета з лав КП(б)У, але потім його було скасовано.

МАХНО (Уривки з поеми)

Село живе чи тільки сниться?..

Чи, може, не дає заснути?..

Бо кожний вечір юні лиця
кудись порубаних везуть...
Це ким розкидано патрони,
сліди чийх чобіт, колін?..
Одні рубаються за трони, –
а другим – волі і землі?!
А другим ніч у драну хату,
зорю з засмажених долонь...
“Ага!..” Таким єдина плата –
через плече клинка огонь...
Гуляє вітер в Гуляй-Полі...
Там сонця золоте вино.
Усім одрізав хліба й волі
веселий батько наш Махно.
Лежать голічерва вагони,
а дні – як самогонний дим...
Це ж ви залляли самогоном
Комуни макові сліди,
це ж ви хотіли на тачанці
шляхи залізні перетягти,
аби одним – прокльони
й пранці,
а вам – сметаною життя?!

II

Сьогодні свайба у Степана,
дочку він заміж оддає.
Сидить, розпатланий і п'яний,
і по столу рукою б'є.
– У мене коні як огоні,
ярновки повні закроми, –
на чорта нам
здались червоні,
в комуні жить не хочем ми!
Співає бубон тонко й лунко

виключно для веселих дам.

*А за столом од поцілунків
розчервонілась молода...*

А за столом...

ремні хрестами...

Крізь цигарковий дим-туман

блистить таємними очами,

немов турецький ятаган,

блистить холодними очами...

Сказать?.. Ну, ясно. Це ж... Махно.

В лице янтарними очами –

лице не голене давно.

– Я не люблю тебе, Тетяно,

але подобаєшся ти за вид закоханий і п'яний,

за стан віддано-молодий.

Вчителював колись погано,

лиш дітвору одну любив.

Так наливай мені, Тетяно,

за наше гасло: “Ріж і бий!”

А в вікна діти заглядають,

молодики, молодики...

Уже ніхто не прочитає,

у клясі вам: “Та гей, бики!..”

Бо кляси дві биками стали,

на крицю – криця... Хто – кого?

А вітер хилиться житами,

співає: за огонь – огонь...

Вчителював колись погано,

лиш дітвору одну любив?!

Ну хай же ллє йому Тетяна

за чорне гасло: “Ріж і бий!”

А ми тривожними рядами

оточим прокляте село,

щоб те, що всі віки над нами,

в крові руїною лягло...

А молодий такий слинявий,
курча в порівнянні з Махном.
Нехай бутилками халяви,
нехай вуста немов вино.
“Ой гірко! Гірко!” – гості – п'яно.
Ей, молодий, ти ловиш гав.
Невже ж оце твою Тетяну
Махно при всіх поцілував!?
Невже ж тебе –
По скроні чулій...
Лежить, не встане молодий.
Йому застряла в оці куля,
І од крові густої – дим...
Ех!.. Випітали коні! Коні!
За затуманене село...
Обличчя сонні та не сонні,
а сонце золоте жало
встромило в спину отаману
і гладить куртку шкіряну...
З ним рядом
молода, Тетяна, –
у даль ясну і неясну.

III

Уже не лускають насіння
баби на призьбі, на дубках...
Тільки вгорі спокійно й синьо.
Тільки вгорі незнаний жах...
Шумлять і клени, і тополі...
Лиш не шумить
один перон...
Лежить, зарубаний за волю...
Лежить, зарубаний за трон...
А ти?.. Не волі і не трону?!
Сьогодні – з нами, завтра – ні?!

Скажи, чому ти не червоний?
Кому? Кому твої огні?..
А вітер – відповідь: нікому!
А вітер – відповідь: на всіх
Немає для людей закону,
немає для людей межі.
Шумлять і клени, і тополі...
Лиш не шумить один перон...
Лежить зарубаний за волю...
Лежить зарубаний за трон...
1924

3.6

Іван Багряний (1906–1963) – представник першої хвилі еміграції з СРСР, член МУРу (організації українських письменників), автор романів “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”, в яких вперше розкрито всю жахливість сталінських репресій проти українського народу.

ГУЛЯЙ-ПОЛЕ

Мовчить Гуляй-Поле, мовчить Гуляй-Поле,
Спалене хтивістю й зрадою Юдиною,
І лежать його діти – лежать соколи...
І ніхто не скаже ніколи-ніколи,
Що й вони, що й вони ж були люди.
Гей, і були люди – горді орли!
Тільки ж прості й не лукаві були.
О ви, що цей келих страшний піднесли,
Чи самі ж ви його пили?!
Не тужить дівчина, не плаче сестра,
І рук не ламає матуся стара, –
Одплакали доста – не чути ніде.
Ні вітер не віс, ні крук не паде.
І пташка тужлива тікає також...
Гей, ти, Земле моя!
За що ж!?
За те, що Ти дика була і плідна,

Ясна, як червона калина,
За те, що Ти сонцю близька і рідна
І мила, як тая дівчина!
За те, що Ти в злиднях росла, а цвіла!
Що Волі вітчизною завжди була.
Грімлива, співливая Земле моя! –
Хто ж розсудить!? Який судія!?
Мовчить Гуляй-Поле, жарке і руде. А
стрілка помалу іде та й іде...
Хай іде. Хай стікає жалоби мить.
Хай жахтить
ця земля й мовчить.
Нехай неминучість присуд
веде. Хай стрілка до rischi йде, –
Аж поки не стане на грані отії,
Що стоїть Страшний Суд на ній,
Аж поки не крикне хтось в мряці страшній
Жарке й невблаганне – “СТІЙ!!!”
Схитнулись тумани, як фата-моргана.
Хтось уже кличе. Десь уже манить...
Вже вітер жалобу відбув,
і встає, і хмару несе, як знамено своє.
Вже вітер шумить і полин гуде...
...Хтось там понурний, мов тінь, іде, –
Ступає задумливий і мовчазний
В керей своїй бойовій.
І кінь десь, засідланий, кований вже,
Пряде одним вухом і тоскно ірже,
І оком кривавим у ніч позира...
То не тінь – то страшна мара.
Встає від розритих могил і руїн,
Іде Гуляй-Поле – проходить один.
Іде мовчазний і блідий, мов туман, –
Грізний, страшний отаман.
Іде отаман по руїнах, мов тінь.

Ступа на уламках
усіх поколінь. Над кратером чорним понуро стає.
Рукою затримує серце своє.
Торкає ногою три
черепи він – і чорний,
і жовтий,
і білий один:
...Прапрадід був,
Прадід...
І син...
Було Гуляй-Поле, було Гуляй-Поле! –
Як буряне море, кипіло й гуло.
Були в нього діти, гей, були
соколи! І не було сили такої ніколи,
Щоб скорило, щоб їх знесло.

- Які були причини розгортання селянського руху в Україні в 1917–1921 рр.?
- Чому селянський рух, очолюваний Н. Махно, набрав такої масштабності?
- За текстом поезій та опираючись на біографічні дані складіть історичний портрет Н. Махно.
- Поясніть авторські слова: “Сьогодні – з нами, завтра – ні?!”

Україна в другій половині 1919 року

3.7

Ю. Яновський (1902–1954) – один з найпомітніших митців української літератури ХХ ст. Автор багатьох романів та інших художніх творів, не раз необґрунтовано критикувався та звинувачувався у “буржуазному націоналізмі” компартійними органами за радянського режиму.

Роман “Вершники” був написаний у 1935 році. Основна тема, що розроблена в романі, – це тема громадянської війни в Україні. Багато разів митець перероблював його, але завжди першою йшла у романі новела “Подвійне коло”, в якій через показ родини старого Мусія Поло-

вця змальовано трагедію самої України в умовах громадянської війни, коли її сини опинялись у різних таборах – і проливалась кров братів.

ВЕРШНИКИ

ПОДВІЙНЕ КОЛО

Любували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелґання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. “Рубай, брати, білу кість!” Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захиляючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здійсалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном Добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

“Сюди веди!” І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. “Шукай, куме, броду!”

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. “Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!” Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров’ю. “Та я, мазепо проклятий!” – “Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?”

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. “Ну й цирк!” – гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

“Петлюрівське стерво, – сказав Андрій, – мать Росію продаєш галічанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського

ярма". Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчачка, що ви-
хопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею каву-
на, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в ру-
кав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. "Що тобі оце
згадується? – допитувався переможець. – Одеса чи Очаків?" – "А згаду-
ється мені, згадується батько Половець і його старі слова..." Оверко пе-
ребив, подивився на південний захід. "Майстро віятиме, – сказав він, –
коли б дощу не нав'яв..." – "І його старі слова: тому роду не буде пере-
воду, в котрому браття милують згоду".

"Ну й цирк! – гукнуло Оверкове козацтво. – Крові з нього, як з бугая,
це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одпо-
вість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!" – "Цирк? – пере-
питав Оверко. – Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще
троє рід носять. Рід – це основа, а найперше держава, а коли ти на
державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!"

"Ну й цирк!" – гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на
сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного за-
ходу намірився віяти майстро. "Роде, мій роде, прости мені, роде, що я
не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь".

"Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки,
од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям бра-
та і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину..." –
"Та рубайте його, козацтво!" – скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і зар-
евли переможці, і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли неру-
хомо вежі степового неба.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори розквітнув під
небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом затьмаривши сонце, пе-
ребіг баштан, прогук бойовищем і полетіло вгору лахміття, шапки, па-
дали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів упав
на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і наче з хма-
ри дощ, хилився він під подуvom майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили
вершники з чорним прапором, розгорнулися пропустивши наперед та-
чанки, "до зброї! по конях! кулемети! махновців!", а тачанки обходили з
флангів четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували
над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верці раз, другий, “наша бере, і морда в крові”, “тримайся”, “слава”, одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, “роби грязь!” – почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно относив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

“Зустрілися, браток! – трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. – Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили – один мертвий, а другий кволий, ну що – України тобі хочеться?”

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під’їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. “Дай я його Домучу!” – “Дурню, це Оверко”. Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. “Оверку, горе моє”, – сказав він голосом старої Половичихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

“Махновський душогубе, – тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, – ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою”. Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

“Іменем батька Нестора Махна, – реготав Панас, – призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія – утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії – одрубати голову”. Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего – протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, “дайте пити”, – сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: “Пам’ятаєш батькову науку? Тому роду

не буде переводу, в котрому браття милують згоду”. Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився: “Рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?”

“Проклинаю тебе...” – “Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по “Просвітах” в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брата?”

“Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...” Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, “дощем запахло, хлопці, по конях!” За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

“Закопати треба, – сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, – клятий був босяцюра”. Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий – цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, – таке кляте і Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, “ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!”

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса

Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ невгавав.

І тоді за дощем з'явилася марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лянули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета, Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, “здавайся! кидай зброю! червоні!” Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, “хлопці, за мною! махновці не здаються!”, спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

“От де зустрілися, Панасе”, – сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й весь час смикалось, “та тут і Сашко”, – посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили:

“Проклятий байструче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!”

“З тобою мова буде потім, – сказав Іван, – а я служу революції, Інтернаціоналу”, – і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до ку-

пи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

“Хлопці, – сказав Іван, – от і скінчилася ваша служба у зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й не-красиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, – ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі як один до перемоги, хай живе Радянська влада, Червона Армія!”

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство, й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. “Це – близько смерть”, – подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: “Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду”.

“Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс”.

“Проклинаю тебе, – закричав Панас в агонії, – проклинаю мою останньою хвилиною!” Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

“Стріляй і мене, – сказав Іванові клятий Сашко, – стріляй, байстрюче”. – “Бісової душі вилупок”, – промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по-махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім вівяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилю, грего навівяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів, – “одного роду, – сказав Герт, – та не одного з тобою класу”.

➤ *У чому полягала особливість внутрішньополітичної ситуації в Україні у 1919 році? Як це змальовано в романі?*

➤ *Чому брати однієї родини виявились по різних сторонах боротьби? Які особливості перебігу політичних подій в Україні в 1919 році відображено у романі?*

➤ *На вашу думку, чиї справедливі слова:*

Оверка Половця: “рід – це основа, а найперше держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче...”

Івана Половця: “рід розпадається, а клас стоїть...”

Мусія Половця: “тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду...”

➤ *Чим був викликаний розкол в українському суспільстві?*

➤ *У чому полягає трагедія громадянської війни?*

Поразка Української національно-демократичної революції

3.8

Євген Маланюк (1897–1968) – один із найвизначніших українських поетів, що творив за кордоном. Родом із Херсонщини, у 1917 році стає старшиною армії УНР, з якою у 1920 році змушений був залишити рідну землю, захоплену більшовиками. Спочатку перебував у таборі для інтернованих українських частин у Калуші, потім у Чехословаччині. Під кінець Другої світової війни оселився у Німеччині, потім переїхав до США, де й помер.

Вірш “Ісход” був написаний у 1920 році, коли назавжди залишав Україну. Спочатку поезія називалась “Не забути тих днів ніколи...”

ІСХОД

*Не забути тих днів ніколи:
Залишали останній шмат.
Гуркотіли й лякались кола
Під утомлений грім гармат*

*Налітали зловісні птахи,
Доганяли сумний похід,
А потяг ридає: На Захід...
На Захід... На Захід...
І услід – реготався Схід.*

*Роззявляє закривавлену пащу.
П'яний подих нудив, як смерть.
Де ж знайти нам за Тебе кращу
Серцем, повним Тобою вщерть?*

3.9

Богдан Лепкий (1872–1941) – відомий український поет і прозаїк, автор збірки поезій “На чужині”, роману-тетралогії “Мазепа”, декількох наукових праць і перекладів. Помер у Польщі, де працював професором української літератури в Ягелонському університеті.

Поезія “До 359” присвячена учасникам Листопадового рейду (Другого зимового походу).

ДО “359”

*Спіть, хлопці, спіть!
Спіть, хлопці, спіть.
Про долю – волю тихо спіть,
Про долю – волю Вітчизни, –
Чи ж можуть бути кращі сні?*

*За рідний край, за край святий
Віддали ви вік молодий,*

*Віддали ви юнацькі сни,
Вишневий світ життя весни.*

*Летіли ви, як ті вітри,
Ні мамин плач, ні крик сестри
Не зупинили вас на мить.
– Цить, мамо, цить!
Цить, сестро, цить!*

*Покликав нас Господній глас,
Ми йдем боротися за вас,
За чарів – чар, за мріїв – мрій,
За волю йдем наперебій!..*

*І ви пішли, і без ваги,
Неначе льви, боролись ви.
Що купі вам? І що штики?
Ви – юнаки! Ви – козаки!*

*І ви пішли... Щаслива путь!
І ви пішли, щоб не вернуть...
Червоний штик, кривавий шлях,
Стоять могили на полях.*

*Та прийде день, великий день.
День радості і день пісень,
І загуде свободи дзвін, –
До вас підемо на поклін.*

*І там, де ви лягли кістками,
Приляжем вільними грудьми,
Й на ваших тихих могилках
Замає наш побідний стяг...*

*Спіть, хлопці, спіть!
Спіть, хлопці, спіть.*

*Про долю – волю тихо сніть,
Про долю – волю Вітчизни, –
Чи ж можуть бути кращі сні?*

3.10

Микола Оверкович

ЕПІТАФІЯ

*На могилу 359 лицарів
базарських
Вкаїна нам звеліла, і пішли,
І впали тут ми, вірні заповіту
Батьків своїх. О, хто б ви не були,
Підіть скажіть про нашу долю світу!*

*Хай знає брат, хай знає чужинець,
Хай знає друг і ворог хай почує,
Що марний наш і страдницький кінець
Змагань святих за волю не вгамує.*

*Бо ми живем. Осяйні і міцні
В серцях і пам'яті великого народу,
Знов встанемо в прийдешні слухні дні
І знов гукнем: за Правду і Свободу!*

*І вдарить меч, знов шабля задзвенить;
Повстане край, під ворогом похилий...
Йдіть же, світ широкий сповістіть,
Що чуєте із нашої могили.*

*Хай знає брат, що тягне ще ярмо,
Хай знає друг, і ворог хай почує,
Що тільки тілом тут ми лежимо,
А вічний дух наш Волю скрізь чатує.*

І досі сниться тихим сном
Шляхом, шляхом
Йде військо – повінь з берегів...
Ні пісні – слів...
За полком полк, неначе хмари.
За ними примаром пожари,
За ними плач сестер, батьків.
Ворожий гнів.
І досі сниться день походу...
Христовий похід для народу
Туди, на верх Голгофи гір!
І досі бачу в ніч понуру
Ген журавлиний лине ключ –
За Збруч, за Збруч...
І досі бачу вас, герої!
Полає сріблом в сяйві зір
Ріка – кордон.
Пішли, оглянулись востаннє
“Прощай!
Ти, краю, нас не забувай!”
Пішли. Сто тисяч було вас.
А де ви? Де ви всі в цей час?
Розсипались піском в пустині,
Зеленим листям по Україні,
Зогнили в тюрмах і таборах,
А прапор кинули в горах!
Минулося. Лиш спомин сном:
Колись на схід ми йшли шляхом...
Сто тисяч, серед гір і круч,
Останній несло волі луч –
За Збруч, за Збруч!..

- Чому базарівська трагедія викликала такий резонанс?
- Які цілі переслідували організатори Другого зимового походу?
- Хто був учасником цього походу?
- Чому Другий зимовий похід був приречений на поразку?
- Чому Українська національно-демократична революція зазнала поразки?
- Якими засобами поети передали історичне значення Української національно-демократичної революції?

Розгром військ Врангеля і махновців

3.12

Юрій Яновський

Новела “Шлях армій” передостання у романі митця “Вершники”, скомпонована з опису подій малого і великого масштабу, подій у штабі Південного фронту Червоної армії та в штабі генерала Врангеля.

ШЛЯХ АРМІЙ

“Щойно провели в Політбюро поділ фронтів, щоб Ви виключно зайнялися Врангелем”.

(Ленін – Сталіну)

Десь біля Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника, коваля Максима. Донбасівський полк, витримавши в складі цілої армії кількогодинний переможний бій з білою гвардією, переслідував рухливого ворога, що ринувся до Дніпра.

Тут Чубенко оглянувся на полк, що гримів одною валкою, бій був під Шолоховим, полк, поповнений після польського походу, знову розквітнув донбасівською славою, на тачанці стояв кулемет, удосконалений і пристріляний, слухняний повороткий, вивірений, надійний “максим”!

Чубенко подивився на годинника і дав наказ зупинитись. Промчала дорогою якась кінна частина. Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля – замерзла, без снігу. Бійці танцювали коло підвід, грілися. Пожежі навколо беззвучно займались одна по одній. В їхньому світлі – живому й мінливому – то виринала валка підвід Донбасівського полку, то зникала в морозній темряві.

Чубенко взявся обходити полк, минули години глибокої ночі, далеко праворуч щось дуже горіло, освітлюючи рівну безконечну просторінь голого степу. Коваль з своїми двома помічниками напоїли коней із степової криниці, дали вівса, напоїли коней із степової криниці, дали вівса, чорнобородий Сербін та другий коваль помічник – веснянкуватий безвусий Ляшок – спорили. “Рушай, – гукнув невгамовний Чубенко, – рушай, донбасівська республіко!”

“І от я, – почав далі оповідати коваль, коли тачанка рушила, – з наказу Артема я повернувся до Гуляйполя. Я мав попрацювати біля Махна й зібрати людей. Махно привітався до мене, коли я сидів на ганку. “Дивись, Максиме, я знаю, чим ти дихаєш”, – сказав він мені, проходячи й поштуючи нагайкою. У Гуляйполі з ним була його “батькові чорна сотня” з Кирюшею.

Махно зібрав на майдані великий сход, казав промову. Несподівано ми встряли з ним у дискусію, відчувши, що натовп нас підтримує. Це був прекрасний мітинговий двобій, і всі бачили, що “батько” програє. Тоді Махно став мовчки слухати про грабунки, контрибуції, бочонки золота, тортури, розстріли, вбивства.

Коли наш товариш закінчив обвинувальну промову, Махно осмінувся якимось лиховісно. Потім він зійшов з помосту, що його було спеціально вибудовано, пройшов крізь натовп, усі враз розступилися перед ним, він схопив мого товариша за руку і поволік за собою на трибуну. Малий на зріст, з баб'ячим обличчям, з довгим попівським волоссям, Махно виглядав смішно, ведучи дебелистого хлопця, що з ним дискутував. Натовп принишк. Ми чекали – про що буде дискутувати Махно далі.

Батько виліз на трибуну, тягнучи свого опонента. Вони стояли перед натовпом. Тоді Махно мовчки вихопив револьвер і вистрілив у нашого товариша. Натовп одхитнувся од трибуни. Ми почали стріляти, але Махна на трибуні вже не було. І ми поспішили вискочити з натовпу, що раптом став до нас ворожий.

Ми бігли Гуляйполем, відстрілювались. І, гнані звідусіль, засіли в хатині у товариша Ляшка, хутко позакладали і усі вікна, спровадили стару матір Ляшкову до сусідів, замкнувши двері, підперли їх, чим могли, розіклали під руками зброю і патрони, “підходь, – крикнув хтось із наших, – контора пише!”, – і нас було одинадцятьоро.

Я не охочий вихвалитись, але наша контора писала справно. Бій тривав до ночі, стріляти ми вміли, а відступати не було куди. Ми кидали гранати, і на нас кидали гранати, ми стріляли з кулемета, який у нас був, і на нас стріляли з кулеметів, робили все, щоб запалити нашу хату, а запалили хату сусіда, був вітер весняний, рвучкий, він доносив часом запахи озимини, іржання коней, кування зозулі.

Сусідова хата горіла, високе полум'я зносилося під небом, хату гасили, іскри полетіли на повітку й на клуню, зайнялося ще одне подвір'я, нам не давали спочити й на хвилину, все боялися, що ми скористаємося з метушні і втечемо. Нас уже мало було живих. З одинадцяти стріляло п'ятеро, та й ті закривавлені під ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів.

Ми знали, що життя наше от-от скінчиться, та ми бачили ті тисячі, які придуть нам на зміну і докінчать наше діло, завершать нашу боротьбу, вшанують нашу пам'ять. І нам було легко вмирати, смертельний страх не рвав нам серця, мозок не гнітило порожньо проявите життя, ми жили гідно і вмирили мужньо – нам увижалися всі, хто загинув за нашу революцію, ми не знали, чи достойні ми стати хоч близько до тих славних імен.

Вітер повернув на нашу хату, і вона зайнялася. Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я, ми – теж не стріляли, диму була повна хата, допікав вогонь, упав сволок. І тоді ми заспівали, стоячи в хаті, і співали, доки не повтрачали свідомості. Ми не змовляли співати, хтось один почав, і ми зрозуміли, що пісня – то останній подарунок, який дає нам життя”.

Ляшок і Сербін, які вислухали все оповідання, оглянулися на коваля.

“Ми співали «Вставай, проклятьем заклеймённый»”, – сказав Сербін.

Чубенко сидів, тримаючи в руці залізну троянду, високо над ним миготів Альдебаран і все сузір'я – журавлиний ключ вічності. Потім дістав з кишені маленьку книжечку, розгорнув її під світлом навколишніх пожеж, трохи погортав і, складаючи слово до слова, прочитав записане його рукою: “Революция есть война. Это единственная законная, правомерная, справедливая, действительно великая война из всех войн, какие знает история.”

“Ось великі слова, – сказав Чубенко, – слова товариша Леніна”.

“Нас трьох урятували з полум'я, – сказав коваль, – мене, Ляшка і Сербіна. Ми тоді пофарбували тачанку га червоний колір. Щоб пізнавали махновці”.

“Вони нас упізнають і на тім світі, – похмуро сказав Сербін, – так ми їм, собакам, уїлися”.

Червона тачанка просувалася в складі Донбасівського полку до Дніпра. Полк виконував наказ армії. Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета. На четверту годину ранку зупинилися на високому березі. Дмухав холодний вітер. На задніпровській рівнині лежала Каховка. Внизу коло води рухались частини Шостої армії, сапери лагодили міст.

“Спасибі за компанію, та бувайте здорові”. Чубенко сів на коня, передав наказ – усім зупинитися, від'їхав геть і став дивитися в бінокль. Перед ним за Дніпром була Каховка. Досвіток жовтневого дня розпочинався похмурий, в тумані. Безконечна молочна рівнина простягалася до обрію, що ледве яснів на сході.

Це був славетний Каховський плацдарм Червоної Армії, місце завзятих серпневих боїв з корпусом генерала Слащова та кіннотою генерала Барабовича. Це був нездвигнений острівець в таврійському степу, опертий на широкі води Дніпра, кілька ліній дротяних загороджень, окопи, опорні пункти, легендарна сибірська дивізія займала плацдарм. Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об дроти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генералів Слащова та Вітковського не могли роздушити цей каховський горішок.

На очах у Чубенка плацдарм ожив. У сірому туманному світанку загорівся бій. У сірому світанку по далекій рівнині зарухалося кілька черепах, і кожна стріляла з гармат та кулеметів, “танки”, – подумав Чубенко. За черепахами сунули хвилі піхоти, панцирники, земля відгукувалася на вибух важких гармат, тисячі кулеметів наче шили кулями велетенські сталеві аркуші.

Поодинокі постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах, під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля – світового капіталізму.

В окопах сиділи кізелівські гірники, уральські робітники, сибірські партизани – переможці Колчака.

“Вони ще не зустрічалися з танками, вони не витримують такого штурму, – сказав уголос Чубенко, – хотів би я бути з ними, вмирати поруч”.

Тим часом потроху світало, білі розпочали нову атаку на плацдарм, Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцирників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів, вони бігли просто на танки, падали і знову бігли, “таких не злякаєш”, – прошепотів Чубенко, і його серце сповнилося великою радістю та ніжністю до бійців.

Світало дужче й дужче, і тоді на небі з'явилися літаки. Чубенко нарахував їх сімнадцять. Вони летіли з півдня, розгорнулися для атаки і стали бомбити плацдарм. Було страшно дивитися, як уставали вгору вибухи їхніх бомб, злість затрусила всього Чубенка, було над його сили дивитися, як загивають друзі, він висмикнув револьвера й вистрелив, не розуміючи сам, що робить. “За мною! – крикнув він, – за мною!” – так, наче його загін одразу міг замахати крилами й перелетіти відстань до ворога.

Донбасівський полк затримався коло переправи. Бійці принесли Чубенкові кожушка – “ти після тифу кволій”. Дніпро котив важкі сірі хвилі, понтонний міст піднімався й опускався під ногами. Військові частини переправлялися на плацдарм, і нарешті дійшла черга й до Чубенка. Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказ, зійшов він з полком на другий берег, бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрасстю, але був десь далеко.

І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив усі атаки, захопив дванадцять танків та панцирників, розгромив уцент білий корпус. Це була блискуча перемога. На полі бою залишились танки. Вони стояли мертві коло тіл своїх господарів. Офіцерські трупи – в чорних гімнастерках, на рукавах нашито білі черепи з білими кістками, вишито літери: “не боюся нікого, крім бога одного”, – прочитав Чубенко.

Танки стояли один коло одного, і навкруги них лежало багато трупів червоних бійців, що мужньо йшли на нерівний бій і перемогли.

На свіжій озимині, далеко від окопів, сидів білий офіцер. У нього по коліна одірвано обидві ноги. Йому ще встигли їх перев'язати, але в панічному відступі скинули з повозки. Бинти на колінах набрякли кров'ю, офіцер сидів, заплющивши очі, похитуючись, він був без пам'яті чи п'яний.

“Наш отец – широкий Дон, наша мати – Росія, всюди нам веди путь волен, все места родные”, – було чути.

Над перекопською рівниною летять гирилицями осінні хмари, журавлі – нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'ятсот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

“Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе, – жорстко проказав далі старий, – і я б не хотів, – зупинився він, дивлячись у вікно, – я б не хотів, щоб це були погані звістки...”

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, “Кінець! – крикнув він, – задніпровська операція провалилась! Під Каховкою пропали всі танки”.

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зітнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцирниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія вийшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму – Чонгар. Друга кінна армія, Четверта й Тринадцята продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

“Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві

тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів”.

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів у штабі Четвертої армії. В нього – довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцир відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навального наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи – в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався; йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок намуляв йому ногу. Він перезувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки

відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять – сорок метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку негавали й на хвилину. Блискав вогонь гарматних залпів. Резервні полки 51-ї дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без артилерійської підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. У район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви пам'ятали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова – вихід у тил перекопським позиціям, що їх ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові і треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцятю годину ночі командувач прибув до штадиву 51. Начдив із своїми полками – також на Литовському півострові з минулої ночі. Неймовірної завзятості атака негавала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контратаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювавсь більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути. І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродях, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і перейти Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирядив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці, їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній Армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Каретников вислухав терплячі пояснення командувача про причини негайної переправи через Сиваш. Він задумався, поглядаючи на легендарного командувача фронту. Це була не та людина, яку він чекав побачити. Тут не придуришся й не візьмеш криком. Каретников мовчав. Його начштабу роздивлявся карту, "кіннота не пройде", – сказав він.

"Ми, революційні повстанці України, – заговорив Каретников, – разом з вами битимемо Врангеля. Але кіннота моря не перейде".

"Годину тому, – спокійно відповів командувач, – перейшла кавдивізія. Я чув, що революційні повстанці не захочуть відстати у виконанні свого обов'язку".

Командувач був зовні спокійний і неквапливий. Він не показував махновцям своєї нетерплячки. Він ставив питання так, що тільки з свого доброго бажання може доручити їм честь перейти Сиваш і стати до бою. Він знав партизанські нориви й не натискав, хоч і мусив зважати й враховувати кожну хвилину. Каретников відкозиряв і вийшов.

Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно зв'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сідел. Вони добре знали умови переходу через Сиваш і тільки відтягали час, боячись якоїсь пастки.

Каретников і начштабу кілька разів то приходили до командувача, то ніби йшли виторгувати наказ. Справа затягалася. Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова. “Я розцінюю вашу затримку, – сказав нарешті командувач, – як боягузтво. Може, вам краще було б розійтись по домівках?”

Такий прямий удар приголомшив Каретникова. Він криво посміхнувся й тихо вийшов. Сів на коня, оперезав його нагаєм. Загін помчав до Сиваша.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв – “Фрунзе”.

Дводенні бої під Юшунню – завзяті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно геройським штурмом, багнетною атакою 30 дивізія перемогла від Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму.

Івана Половця, командира інтернаціонального загону наздогнав його комісар Герт. “Яка чудна тачанка, подивись, – сказав Герт, – мені нагадує того повітряного аса, що вифарбував свій літак на червоний колір. Коли він з'являвся на небі – це виглядало красиво, хоч і непрактично. Проте певний елемент психологічного впливу був”.

“Щось на манер тієї психічної атаки, котру ми мали на Сиваші”, – зауважив Половець, розглядаючи червону тачанку, яка проїздила поблизу. “Тісно тут, як на ярмарку”, – сказав малий Сашко Половець, дивлячись праворуч і ліворуч.

На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду – бородань та безвусий, біля кулемета – довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць. “Картина, – засміявся Герт, – в’їзд переможців до останньої твердині барона Врангеля”.

➤ *Коли і за яких обставин виник Південний фронт?*

➤ *Яку роль відіграли махновці у боротьбі проти Врангеля? На скільки історично правдиво це змальовано у романі?*

➤ *На основі тексту новели та біографічних даних складіть історичний портрет М. Фрунзе.*

➤ *За текстом новели визначте основні етапи ліквідації військ генерала Врангеля у Криму.*

➤ *Що ви знаєте про червоний терор у Криму?*

➤ *Які наслідки мало завершення громадянської війни для України?*

Радянська політика “Воєнного комунізму” в Україні

3.13

Володимир Сосюра

ІЗ ЗБІРКИ “ОСІННІ ЗОРІ”

Хто розуміє цей жах, коли душа така самотня?..

Коли хочеться кривавими пальцями схопити за горлянку небо

і видерти йому останнє око – Сонце..

Хто розуміє цей жах, коли душа така самотня?..

Моє серце – Благбаз в часи військового комунізму, коли далі були такі пахучі, такі червоні... А тепер всі в крові і душі, і долоні, – і пропадають мої вогні за муrom...

О моя далека Революціє!..

Одгукнись на мої крики лунко!

Скоро буде вечір і в тихій кімнаті

зазвучать, заридать

солов’ї поцілу псів. Скоро

буде

вечір.

*Коли буде знати про Перекоп кожна дитина і
і зацвітуть електричними зорями і земля, і небо,
коли темп життя так зміниться,
що будуть віки за одну хвилину, –
тоді прийде кінець непу...*

О моя червінькова Україно!..

*Коли кожному дурневі стане ясно,
що таке пролетарська культура,
і будуть легендами і сучасні події, і сучасна
людина*

а тоді згадають і про Володимира Сосюру...

О моя червінькова Україно!..

А зараз:

*моє серце – Благбаз в часи військового
комунізму,
коли далі були такі пахучі, такі червоні
Простягаю в простори криваві долоні, де
пропадають мої огні за муром...*

Листопад, 1922

- *Які надії покладали трудящі на переможну радянську владу?*
- *Що таке Благбаз?*
- *На вашу думку, чому поет пише, що його “серце – Благбаз в часи військового комунізму...”?*
- *Пригадайте, що собою являла нова економічна політика більшовиків?*
- *Чому поет так прагнув побачити закінчення епохи непу?*

ТЕМА 4:

УКРАЇНСЬКА СРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1

Микола Куліш. Драма "Комуна в степах" написана у 1925 році. Сам автор зазначає: "Знаю добре, що "Комуна" потрібна для літератури своїм матеріалом. Без брехні і фальші даю – от що головне." У драмі показано життя однієї з комун, її щоденний побут і проблеми. У першій редакції драматург планував у кінці показати, як від "ворожих рук горить комуна". Твір був перероблений у 1930 році. Драма закінчується смертю юної комунарки Хими.

КОМУНА В СТЕПАХ

Осіннього вечора зібралась комуна пускати млин. Х и м а оздоблювала червоний куточок. Л у к а розкладав літературу. Ц и г а н світив йому лампочкою.

Прибіг з машиноюї М и к и т к о:

За п'ять хвилин тридцять секунд точно, каже Лавро, машина буде готова. Пускаємо! Перед цим гудок, почувєте? Гу-у-у. Га? Гудок у степах! Оце діло серйозне. А Яків, так просто цілує машину. Каже, й спати буде там, чуєш, Химо?

Х и м а (захвилювалась). За п'ять хвилин, а червоний куток ще не готовий. Де вожді? Подайте сюди вождів революції!

Л у к а (до цигана). От, віриш! За п'ять хвилин пускаємо млина. А підожди, ще й радіо спорудимо. Знаєш, що таке радіо?

Ц и г а н. Та вже, мабуть, якась радісна штука.

Л у к а. Угадав, віриш. Дуже радісна штука. Приміром, ти ось циган і живеш у нас у комуні. І, приміром, захочеться тобі поговорити з циганами, що, приміром, живуть десь у Бассарабії, а то й у Америці.

Ц и г а н. Е, голубе, де та Бассарабія!

Л у к а. Так от радіо – така штука, що гукнеш ти звідци в ню, а тобі всі цигани з Америки озовуться.

Ц и г а н. Озовуться?

Л у к а. Озовуться, віриш.

Ц и г а н. І про коні можна буде спитатися?

Лука. І про коні. Про все.

Циган. А жаль же який!

Лука. Чого жаль?

Циган. Та казав жінці: не вмирай! Не вмирай, бо, може, до чогось таки доживем, дак ні... Взяла дітей і подалася на той світ...

Увійшов дід Касян.

Хима (до його). Ну, як надворі? Теж свято?

Дід. Темно надворі, ще й вітер. Темно ще кругом в степах. Вишневого бачили. Десь по той бік хуторів. Без шапки, кажуть. Соломки на-збирав, бриля плете, а сам таке верзе, що й купи не держиться, кажуть. Якогось серця шука, кажуть...

Лука. Чув і я, що збожеволів. Дощ іде – він ходить. Вітер, віриш, – ходить. Без шапки.

Яків (спітнілий, зворушений). Машина готова. Як з кутком?

Хима. Ой лишечко. Ще три хвилини – можна?

Яків. Машина – така категорія, що не жде.

Хима. Три хвилини! Забари на три хвилини, Яшо! Невже не можеш?

Яків (з докором і піднесено). У мене в самого таке тиснення, Химо, а в тебе куточок не готовий!.. Три хвилини – довш не жду! (Побіг).

Хима. Подивіться, товариші, чи рівно я почепила патрет товариша Леніна?

Лука. Ану, Муно, посвіти, віриш! (Зайшов з одного боку, подивився, з другого подивився). Немов рівно.

Хима. А подивіться, як у листях виїде? (Уквітчала портрет листям). Ну, як?

Циган. Як живий...

Лука. Хворий наш вождь.

Хима. Снівся мені всю ніч.

Циган. А розкажи, Химо, як?

Хима. Немов вийшла я на степ. Зима і хуга б'є. І немов дивилась я на дорогу. Коли дивлюсь, аж дорогою сани – не сани, немов човен пливе, засипаний снігом. Щось везуть хороше. А за човном товариш Ленін без шапки і руки в кишеньках. А сніг метеликами його вкрив і немов тане на лобі. Я й думаю: холодно ж, а він усміхається та до нас в комуноу... Я й прокинулася.

Ц и г а н (з досадою). Шкода, що не мені приснився, я б дідька лисого прокинувся. Розпитав би Леніна за все чисто і чи можна буде за соціалізму мінятися кіньми.

Л у к а (теж з досадою). Такий вождь і кому приснився, віриш.

Х и м а. А хто любить, тому він і сниться. Ой якби я йому написала листа.

Л у к а. Кому?

Х и м а. Ленінові.

Л у к а. Ну й баба, віриш. Та він тобі хто, що ти до його з листом! Та й що б ти написала, малограмотная?

Х и м а. Що? Написала б отак: товаришу Ленін, Ілліч дорогий. Ми живем комуною, і циган у нас. Наша комуна в степах...

З вікна гримнув постріл. Захиталась Хима й упала.

Знялася тривога. Убіг Яків, Микитко, Лавро:

Хто?

Л у к а. У вікно хтось.

Кинулись надвір. Циган перший. Яків зостався. Підійшов до Хими. Спідничка закотилась за коліно. Нагнувся, обережно прикрив і тихо виїшов у машинову.

➤ *Що таке комуна? Чому більшовики вводили таку систему господарювання на селі?*

➤ *Як проходив процес встановлення радянської влади на селі?*

➤ *На які категорії селянства опирались більшовики встановлюючи свою владу?*

➤ *Які категорії селянства вступали до комуни? Як це показано у п'єсі?*

Голод 1921–1922 рр.

4.2

Павло Тичина

«ЗАГУПАЛО В ДВЕРІ ПРИКЛАДОМ...»

*Загупало в двері прикладом, заргало, зашкрябало в шибку,
Ану, одчиняй, молодице, чого ти там криєшся в хаті.*

Застукало в серці, різнуло: ой горе! Це ж гості до мене.
Та чим же я буду вітати – іще ж не вварився синочок...
Біжить, одмикає сінешні, гостям уклоняється низько.
Гостей вона просить проходить – сама ж замикає за ними.
Проходять солдати у хату; один з них писати сідає,
Два інших стають коло печі, а два при рушницях на дверях.
– Ну як ти живеш, молодице? Показуй, що вариш – готуєш?
Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається тихо.
Горщок витягають із печі, в нім скрючені пальчики видно.
Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається чудно.
Знаходять одрізані ноги, реберця, намочені в цебрі,
І синю голівку під ситом, що вже почала протухати.
Стоїть молодиця – ні з місця – і тільки всміхається страшно.
– Ну як же живеш, молодице? Чого ти мовчиш, не говориш?
– Отак і живу я... – та й змовкла. Ой чий же це голос у неї?
Хрипкий, а тремтючий, веселий. – Та так і живу, – проспівала.
Хіба ж то йому я не мати? Чи їсти, скажіть, не хотілось?
Ви хочете їсти? – Сідайте. Між вами і я молодая.
Повірите, люди, їй-богу: – отак тільки тут полоснула –
Затіпалось зразу і стихло. Повірите, люди, їй-богу...
Отак і живу, – проспівала. – Отак удова молодая, –
І раптом уся затрусилась, мов щось би вона пригадала.
Очима так дико по хаті і кинулась вся до синочка.
Голієку вона йому гладить і ротика стулює міцно;
Заплакала б тяжко – не може, лиш б'ється об піл головою:
– Синочку, дитя моє любе! Ой що ж я з тобою зробила!
Солдати підводять нещасну, її освіжають водою.
А писар все пише, все пише – та сльози писать заважають.
1921

➤ Охарактеризуйте причини голоду 1921–1922 рр.

➤ Чому більшовицька влада не вжила дієвих заходів по подоланню його наслідків в Україні?

➤ Чи справедлива оцінка історика С. Кульчицького, який називає “голодомор 1921–1922 рр. – більшовицьким засобом терору проти українства”? Свій погляд аргументуйте.

4.3

Олександра Сулима-Блакитна (1902–1990) народилася в Україні, на Харківщині, у родині священника. У 1919 р. працювала вчителькою на Охтирщині, потім в 1930-х роках викладала мову й літературу в Інституті інженерів транспорту, у Харківському університеті. Після Другої світової війни емігрувала до Німеччини, де і померла. Багато працювала як викладач мови і літератури, у 1974 році стала професором філології, а згодом була обрана член-кореспондентом Української Вільної Академії Наук.

Оповідання О. Сулими-Блакитної “Дивний вершник” написано у грудні 1953 року.

ДИВНИЙ ВЕРШНИК

Село. На площі – церква, проти неї – сільрада. Ген за вигоном, на пригорку – зруйнований поміщицький палац. Сиротами стримлять напіврозвалені білі колони. Дорога до панських будівель обсажена стрункими тополями.

На горі, за селом – вітряки, як солдати на варті – один, два, три – стоять в ряд. Крила надщерблені, прострелені кулями дірки рябіють решетом.

А за вітряками – битий шлях. Довгий, широкий – повз поле, ліс, через річку...

Оці вітряки, цей шлях і ліс – німі свідки недавніх воєнних подій в Україні.

Червоні, білі, синьожупанники... Знов білі і знов червоні. Невпинно лилася гаряча кров... Скільки вдів, сиріт блукає по згаарищах! Немає ліку жертвам, заподіяним шкодам...

Слутошливим вихором прокотилася хуртовина... Зараз ніби стихло. Відгрімилі страшні бої... Тільки тужно задуманий могутній ліс в непроникливій і зарослій гущавині своїй ще дбайливо оберігає таємничі загони відважних і нескорених українських партизанів.

* * *

Бабине літо. Розкішний сонячний день. На фоні чистого яскраво-синього неба, немов прозорі хмаринки, снують шовкові нитки срібного павутиння. Легенький пустун-вітерець бавиться з клубками зісохлого

перекотиполя і жене їх ген-ген в далечінь... Довгими кольоровими па-
сами простяглися селянські ниви.

Недалеко від дороги літній господар оре своє поле. "Гречана" коня-
ка напружено тягне плуга. Вона невпинно махає головою і довгим хвос-
том, одганяє набридливих і жалючих оводів. Вичищений масними бри-
дами пахучого чорнозему, люстром відбиває на сонці леміш.

Захеканий старенький дідок руками втирає з чола піт і гірко зітхає.

– Оце так доводиться на старість гарувати! Мав же чотирьох синів.
Виростив їх! Хлопці – як мур! Готова поміч. Та бач, нікого вдома. Того –
червоні забрали, другого – білі, а два інші самі пішли – Україну визволя-
ти...

Постояв старий, подумав трохи, тривожно кинув на ліс зажуреним
поглядом та й знов до роботи: бо день, либонь, короткий, а стерні ще
багато.

* * *

Недалеко на узліссі – гурт пастухів. Дзвінко брязкають бляшані
платівки, прив'язувані коровам, щоб у лісі не погубились. Полудень.
Хлопчаки в ярку, при дорозі, розіклали ватру. Сухе картоплиння і дрюч-
ня тріщить веселим огнем. Синій дим тоненькою цівкою підноситься до-
гори. Печуть картоплю, солодушки, в залізному кухлику варять напій з
гладу та шипшини...

Тихо навкруги... Тільки шепочуть жовті листочки, в повільному ри-
тмічному танку спускаючись додолу. Безвільно роняють дерева свої каз-
ково-бронзові шати. Сумує ліс і плаче ледве чутними золотавими сльо-
зами...

* * *

Запримітили пастухи на шляху стовп куряви. Хтось несамовито га-
льопував до міста. Кінь летів, як на перегонах.

– Що воно таке? – запитали хлопці, перелякано озираючись довко-
ла.

– Може, знов війна починається?! – кинув той, що апетитно сьор-
бав гарячий чай, обпікаючи кухликом губи.

– Гей, Мишко! – гукнули в ліс.

– Неси свою “будьоновку”, кидай мерщій у вогонь, здається, влади мінятися буде...

Переляканий Мишко вискочив із-за кущів, шморгнув носом, колючим терновим дрючком зачепив знайдену у бур'янах шапку з червонокп'ятикутною зіркою і, під радісний свист своїх товаришів, жбурнув у палаючу середину вогнища.

Тим часом загадковий вершник наближався. Клокання кінських копит віддавалось дзвінкою луною. З-під ніг інколи вилітали вогняні скалки і тут же на дорозі гасли. Хвіст маяв у повітрі. Через розпалені ніздрі клубками валила пара. Міцна натягнена вуздечка боляче тисла. Жеребець пушений чвалом, безперестанку пфоркав.

Порівнявшись з борозною дядька і побачивши тяжко працюючу подругу, кінь жагучо заіржав, і з оголених його рожевих ясен пухнатим шумовинням розлетілось по дорозі шмаття білої піни.

Нетерплячий їздець немилосердно шарпонував вуздечку, цокнув своїми острогами, від чого бідний кінь збився дибки і понісся майже в повітрі, ледве торкаючись ногами землі.

– І хто це може бути?! – мучились в здогадах хлопчачки.

Та ось дивний вершник минає вже варту. Перелякані пастухи заніміли. Їм все похололо всередині.

Верхи гнала – не вірять своїм очам – Хівря – комуністка, куховарка з дитячого будинку. Головою своєю вона просто прилипла до шиї гнідого жеребця.

Оглядна, в чоботях, в широкій, з достатку пошитій кубовій спідниці, двічі внизу переложеній плисовою стрічкою. Вишивані рукави української жіночої сорочки повними пузирями надувались в повітрі. Керсетка з рясними вусами щільно облягала дебелий стан. На шиї декілька разків дешевого скляного намиста. Але... Чому ж поверх намиста на грудях великий батюшчин хрест?!! І на голові поверх хустки знов же... панотцева фіялкова плисова шапочка? А за плечима – карабін!..

– Оце тобі й Хівря!!!

– Кажуть, що вона, не знімаючи того карабіна, і юшку так дітям варить, – реготали голосно.

– Ну, але це, мабуть, відьма в Хіврю перекинулась, у панотця все покрала і на себе почепила! – вирішили пастушки.

* * *

За Хіврею з-за млинів гналась юрба селян. Двоє з них, либонь, близько вже. Та не догнати їм породистого і вгодованого поміщицького жеребця!!!

* * *

– Тьху!! – сплюнув дядько, спиняючись з плугом на закруті. – Нечиста сила в поповому образі, – скинув шапку, перехрестився і погрозив услід пальцем.

Здивовані пастухи завзято сперечалися і не могли довести один одному, хто ж їхав на коні – баба, батюшка, вояк чи, може, привид у людській подобі?

Та ось ті, що доганяли, теж тут. Захекані і спітнілі, спинилися вони біля ватри.

– Ех, шкода!!! Утекла – таки, проклята!! Чом же ви не переймали? Га? Ех ви, молодці! – закурювали самосаду дядьки.

– Кажете, злякались тієї примари?!

– Та то ж таки Хівря – комуністка, що в панських будівлях тепер мешкає.

Підійшов орач, цікавий, що сталось.

– Знов Хівря щось устругнула?

– Та-а-к, – відповів свідок ганебної події.

– Е-е, сьогодні її раненько підняло. Я, як зепрягав удосвіта, так бачив – вона хуленько бігла в село. Між тополями тільки п'ятами мелькала. Попідвіконню людям стукала. Довгою лозиною від собак відгонилась. У підводи, бач, загадувала на завтра, а тих, що на сьогодні, відразу вигонила “продналог” на станцію везти.

– Так отож, – перебив той, що доганяв, – біля сільради вишикувалась довга валка возів, наладована повними мішками збіжжя. Мали вже рушити...

– Кажіть ви далі, сусідо, бо я саме тоді по батіжок до кума у двір заскочив.

– Та як ви пішли, ударило по мертвому, – продовжував другий.

– Так жалібно, аж на спині мурашки забігали, – бемм-бемм-бемм. З церкви виносили покійника, і похорон з панотцем і півчими прямував

на цвинтар. Підводчики, тримаючи віжки в руках, познімали шапки, хрестилися... “Вічна пам’ять, вічний спокій...” Коли ось як не вилетить Хівря з сільради. Напідпитку вже, як скажений собака з прив’язі зірвалась, та до священика: “Ти що ж, вололазе мерзенний, патlach, – каже, – зяттий!! Дорогу мені перейти хочеш?! Віщуєш недобру путь?!” Відразу лясь, лясь його по щоці! А далі – карабін з плеча та прикладом по плечі... “Знімай хрест, – кричить, – собако, доки будеш людей брехнею дурманити?!” Зухвало зірвала з голови священика скуфію, хрест зняла і почепила все на себе. Розгублений батюшка відхрещувався від неї, як від нечистої сили, і потім спитав з гіркою усмішкою: “А ти, пропаша вівця, в перейдену мною дорогу досі віриш, дурних забобонів і після своєї революції позбутися не можеш?!” Все це трапилось умить. Розлючений народ кинувся на захист покритвдженого батюшки. Із сільради вискочило начальство. Крик. Таке зчинилося, гей!!! Баби голосять, мужики лаються, коні іржуть, а дзвін ще більше жалю завдає... А Хівря бачить, що непереливки, на цей раз їй так дурно не минеться, мерщій скочила на свого огиря та й гайда!!! – широко махнув рукою оповідач.

– А далі що? – питали пастухи.

– Та що ж далі? – Розпрягли підводчики коней та й навздогін, і звідусіль чули, як люди погрожували і проклинали Хіврю.

– Що їй, безбожниця клятій? Ні страху, ні встиду! Бідного чоловіка зі світу зігнала, дітей в сиротинець одвела, а сама – гуляє... В комунію записалась – кажуть, буцім сатані душу свою застановила. Пий, веселись, Хівре! Знущайся з нас! Настане день! Прийдуть і на тебе жнива!!!

І дядьки подивились на шлях, де далеко на обрії маячила маленькою, ледве помітною сірою плямкою Хівря, утікаючи до повітового міста.

* * *

Перед дверима двоповерхового будинку міського парткому Хівря сплинула змиленого коня. Побачивши незвичайного дивного вершника, цікаві секретарки визирали з вікон, а зухвала потвора обтрусила порох з рясної спідниці, поправила на собі хрест і шапку та з батіжком в руці поважно піднімалась по сходах.

Зворушена до сліз комуністка – завідувачка жіночого відділу в червоній хустині, з простягненими руками і з незвичайно радісною усмішкою, тепло зустріла свою активістку, як тріумфуючу героїню.

З усіх дверей цікаві очі. Всі хочуть бачити її – Хіврю! Сам секретар партійного комітету задоволено і з подякою тисне їй руку. Хівря швидким рухом зняла хрест, скуфію й урочисто поклала на стіл начальника здобуті трофеї.

– Маладец, баба! Вот это настоящая антирелигиозная пропаганда!!! Хвалю!!

– Зовсім, зовсім як за Леніним, – щebetала вислужливо завжінвідділом. – Оця куховарка, дійсно, зможе правити державою!!!

– Призначте її вод сьогодні ж на завідувачку дитячої комуни, – розпорядився секретар, – і подаруйте червону шовкову хустку!!!

***

В цей момент заклацали стріли надворі. Раптом задзвеніли шиби вікон від різких пострілів з рушниць.

Це до міста вскочив загін петлюрівських партизанів і оточив будинок парткому.

- *Яку політику щодо церкви проводила радянська влада?*
- *Чому більшовики вели таку непримиренну боротьбу з церквою?*
- *Як ще виявлялась “антирелігійна пропаганда” більшовиків?*
- *Про, що свідчить епізод, коли за порадою селян “переляканий Мишко” кидає свою “будьонівку” у вогонь?*
- *Які наслідки мала така політика більшовиків щодо церкви?*

Культурне і духовне життя в УРСР в умовах НЕПу

4.4

Микола Куліш (1892–1937) увійшов в українську літературу ХХ століття як творець модерної драми українського революційного відродження. З 1922 по 1925 р. був інспектором Наркомату освіти УСРР, упорядкував український буквар “Перлинка”. У 1926 р. його було обрано президентом ВАПЛІТЕ. Особливо виявився його літературний талант як драматурга після знайомства з Лесем Курбасом та його театром “Березіль”. У роки сталінського терору його було заарештовано і розстріляно на Соловках.

Комедія “Мина Мазайло” була написана М. Кулішем у 1929 році. В основі твору розповідь про харківського службовця Мину Мазайла, який вирішив змінити своє прізвище, бо саме воно, на його думку, винне у всіх життєвих негараздах. “Жодна гімназистка не хотіла гуляти – Мазайло! На службу не приймали – Мазайло! Од кохання відмовлялися – Мазайло!”

Вистава з успіхом пройшла на сценах багатьох театрів УРСР, але вже наступного року була заборонена, як “ідеологічно сумнівна, мало не антирадянська”.

МИНА МАЗАЙЛО

(Уривки)

5

Ускочив напіводягнений МАЗАЙЛО з газетою в руках:

Серце!.. Води!.. Є публікація!.. Ось!..

ВСІ РАЗОМ

Де?

Невже, папо?..

Господи!

МАЗАЙЛО

Ось!.. (Істерично). Обережно, не порвіть! Ось... Ось... Харківський окрзагс на підставі арт. 142–144 Кодексу... Не можу, ви розумієте... В очах райдуги, метелики, луки... Пахнет сеном над лукамі!..

ТЬОТЯ взяла у Мазайла газету:

Дайте я прочитаю...

МАЗАЙЛО

Обережніше, не помніть! Не помніть!

ТЬОТЯ урочисто:

Харківський окрзагс на підставі арт. 142–144 Кодексу законів про родинну опіку та шлюб оголошує: громадянин Мина Мазайло міняє своє прізвище Мазайло на Мазенін. (До Рини). А що, не казала я, що прізвище сьогодні буде опубліковане! Не казала!.. Песней душу веселя...

РИНА

Тьотю, яка ж радість!.. Баби з к-рап-лями рядами...

МАЗАЙЛИХА

Ходят, сено шевеля... (Засміялась, заплакала).

Увійшов ДЯДЬКО ТАРАС:

Цікаве що в газеті, чи як? *(На нього ніхто не звернув уваги).*

МАЗАЙЛО до тьоті:

І з'явіть ви собі, як я зразу одшукав... Не читаючи газети, одшукав. Якось зразу вийшло, і знаєте через що? Серце!.. Кажуть, пишуть – серце орган, що гонить кров, орган кровогону. Нічого подібного! Серце – це орган, що перш за все передчуває і вгадує. Ще за газету не взявся, а воно вже тьох – є публікація! Ще не взявся читати *(узаявся руками за серце, немов стиснув йому руку)*, як ти, моє ненаглядне, любе серце, вже тьохнуло: дивися на останній сторінці знизу!.. *(Стиснув ще міцніш).* Спасибі! Спасибі за віщування! Спасибі!.. Там сухое убирають мужички є-во-кру-ком...

ДЯДЬКО ТАРАС

Гм... Невже таки опубліковано! Га?

Знов ніхто на дядька уваги.

МАЗАЙЛИХА

Така радість, що я вже не знаю, що нам далі й робити!.. На воз вілами кідають...

РИНА

Що?.. На підставі публікації голосно сказати: однині я Рина Мазеніна!

МАЗАЙЛИХА

Рина Мазеніна!

МАЗАЙЛО

Мина Мазенін!.. Боже!.. Воз растьот, растьот, кек дом...

ДЯДЬКО ТАРАС

Га, питаюся?

ТЬОТЯ МОТЯ

А тепер слухайте, милії мої люди. Є пропозиція газету завести у рамці...

РИНА

Під скло, тьотю! У нас залишились рами і скло від царського портрета на горіщі... Ура-а!

ТЬОТЯ МОТЯ *узаяла газету:*

В рамці! Всім нам прибратися і врочисто поздоровити хрещеника, пообідати... *(Пішла і, проходячи, повз дядька Тараса, весело, жартівли-*

во показала на нього). Ну!.. В ажіданьї конь убогій точно вкопаний стоїть... Ха-ха-ха. *(Вийшла)*.

МАЗАЙЛО

Уші врозь, ду-кою но-кі... Рино! А вийми мені й подай сюди до люстра дореволюційний парадний мій сюртук.

Став перед люстром. Рина і Мазайлиха побігли.

ДЯДЬКО ТАРАС

Га? Думалось – Мазайловський, мріялось – Мазайлович, мріялось – Мазайленко з кореня “маз” вийде, а вийшов Мазенін. П'ять на п'ять було! Ой дурень я, дурень!.. *(Пішов, ухопившись за голову)*.

7

Убігла МАЗАЙЛИХА з сюртуком:

На!.. Мотенька сказала, щоб ти мерщій одягався, бо й нам треба до люстра... Крім того, може, знайомі, сусіди, дізнавшись про публікацію, придуть... Мерщій же, Минусю, мерщій! Щоб не вийшло: і как будто стоя спіт...

Поцілувавши чоловіка, побігла.

МАЗАЙЛО сам:

Однині я Мина Мазенін. *(Став перед люстром)*. Здрастуйте, Мазенін, Мино Марковичу! *(Привітався на другий голос)*. А-а, добродій Мазенін? Моє вам!.. *(Ще привітався на третій голос)*. Товаришу Мазенін! Здрастуйте!.. *(Іще привітався)*. Здоров був, Мазенін! Зайдімо?.. Гм. *(Помріяв трошки)*. Ви не знайомі? *(Подавши комусь руку)*. Дуже приємно – Мазенін. *(Уклонився)*. Будь ласка, ви часом не Мазенін?! *(Кивнув головою)*. Так, я Мазенін!.. *(Офіційним голосом)*. Ваше посвідчення, громадянине! *(Тоді немов подав комусь посвідчення)*. Будь ласка, і Мазенін! *(Тоді з офіційного на м'якший)*. Вибачте, ось у ці двері, товаришу Мазенін... *(Ситим голосом)*. Були там Вишньов, Спаський, Де Розе, Мазенін...

8

Убігла МАЗАЙЛИХА:

Рина вже дістала з горища раму... Ти скоро?.. Та навіщо ти скидаєш штани?..

Замріяний МАЗАЙЛО машинально застібнув штани і знов до когось:

Вдома?.. Скажіть, що прийшов Мазенін з дружиною. Здрастуйте!..
(Підвів до когось жінку). А це моя дружина.

МАЗАЙЛИХА

Ах, Мазєніна... А тепер, Минасю, я... Це мій чоло...

МАЗАЙЛО *перехопив:*

Ні, не так... (Немов подзвонив і тоді до покоївки). Тут живуть Мазєніни?.. Будь ласка...

МАЗАЙЛИХА

А ще краще так... (Немов вітаючись і цілуючись з кимось). Прошу ласкаво, заходьте... Це мій чоло...

МАЗАЙЛО *вклонився:*

Мазєнін! Ні, краще так: вип'ємо за здоров'я нашого вельмишановного Мина Марковича Мазєніна!..

МАЗАЙЛИХА

За мадам Мазєніну! За Килину Трохимівну Мазєніну!.. (Випила).

9

Тим часом через кімнату пройшов, нікого не бачачи, не помічаючи, ДЯДЬКО ТАРАС:

Дурень же я, дурень!

МАЗАЙЛО, *теж нічого не помічаючи, немов випивши:*

Вип'ємо, Мазєнін, га?

МАЗАЙЛИХА, *кокетуючи, пальчиком:*

Мадам Мазєніна!.. Випийте...

10

Вскочила РИНА:

Тьотя вже заводить газету під скло. Ви ско... Та навіщо ти, папо, скидаєш спідню сорочку? Мамо! А ти здуріла? Теж розстібнулася...

МАЗАЙЛО *замріяно:*

Слово має Мина Маркевич Мазєнін.

МАЗАЙЛИХА *замріяно:*

Вам скільки аршин, мадам Мазєніна?

МАЗАЙЛО

Браво! Хай живе Мазєнін!..

МАЗАЙЛИХА

Ці квіти й конфекти однесіть, будь ласка...

РИНА *замріяно:*

Рині Мазеніній...

МАЗАЙЛО

Чули? Помер Мазенін, Мина Маркевич...

МАЗАЙЛИХА

Засмучені тяжко, про це жалібно оповідають всіх родичів і друзів
дружина...

РИНА

І дочка Мазеніні...

Замислилась.

11

Через кімнату перейшов, нікого не бачачи і нічого не помічаючи,
ДЯДЬКО ТАРАС:

Ой-ой-йо же дурень!

МАЗАЙЛО

На цвинтарі пам'ятник золотими буквами: "Тут спочиває прах Мина
Марковича".

МАЗАЙЛИХА

Мазеніна

МАЗАЙЛО

Або просто: тут Мазенін...

РИНА

І наша вулиця – вулиця Мазеніних.

Обнялися втрьох і од щастя заплакали.

12

Увійшла ТЬОТЯ МОТЯ:

Я вже все зробила: газета в рямцях, під склом!.. Ви ско... Та що з
вами, милії ви мої люди!.. Що трапилось?.. Ви плачете?..

МАЗАЙЛО

Це ми з радості... Ну, якось не віриться, чи давно було: Квач, Ма-
зайло, Мазайлиха, Мазайлята, Мазайлівна... І от ми – Мазеніні, і от я
нарешті – Мазенін!

Раптом увійшли: Тертика з м'ячем і з газетою "Комсомолец України", Губа і в перспективі за ними Уля.

МОКІЙ до них:

Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не бачите...

ТЕРТИКА м'ячем бац у підлогу:

А скажіть, що за шум сочинився?

ГУБА

З якого приводу? Чого?

ТЬОТЯ МОТЯ показала на газету в рамках:

Будь ласка! Будь ласка, молодії мої люди, прочитайте!

ГУБА підійшов до газети:

А що тут таке?

МАЗАЙЛО

Серце ще з ранку... Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути! Всім, всім, всім, всім!

ГУБА, *придивляючись, почав читати:*

Українізація.

ТЬОТЯ МОТЯ

Не те читаєте, мій милий, і не там!...

МАЗАЙЛО

Не те і не там!... Дивіться знизу.

ТЕРТИКА м'ячем:

Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

ГУБА швидко:

"Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації..."

ТЬОТЯ й МАЗАЙЛО

Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

ГУБА

"За останній час набагато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмишний опір українізації..."

ТЬОТЯ

Ах, боже мій! Та що ви там вчитуєте про якусь українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповістки!

МАЗАЙЛО

Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський v окр-загс на підставі арт. 142–144 Кодексу...

ГУБА

Стривайте! Стривайте! Та невже?.. *(Перечитав якісь рядки в газеті).*

МАЗАЙЛО

А ви думали! Серце ж, кажу...

ГУБА

“За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазеніна...”

Ойкнули...

ТЬОТЯ МОТЯ *розгубилася. До Мазайла:*

Що ж це таке?.. Як це?..

РИНА *до батька:*

Невже цьому правда, папо?.. Та чого ти мовчиш?

ТЬОТЯ і РИНА *з одного і другого боку:*

Мино Марковичу!

Папо!

ДЯДЬКО ТАРАС, *підійшовши, вдивився в Мазайла:*

Він уже ні гу, ні му!.. Ні ге, ні ме – зацікавив!

МАЗАЙЛИХА

Голкою, Мино! Язика поколи голкою!..

ТЕРТИКА *до Мокія:*

А ми прийшли врятувати тебе од міщанської стихії!.. Ближче до комсомолу! Держися комсомолу! Верни руля на комсомол!

УЛЯ

Це я... Побачила – наші... йдуть... Так я покликкала на поміч... Я вже до тітки ніколи не поїду.

ТЕРТИКА

Ну!

МОКІЙ до Улі:

Ну, Улю!.. (До комсомольців) Присяги не кажемо тепер...

ГУБА

Знаю. Це вірш Яновського:

Десять літ будуєм владу Рад.

Маяком стоїть УСРР.

Нація не піде вже назад!

ТЕРТИКА

Навпаки, скоро скажемо всім Мазеніним: гол!

Ударив м'яча. Г у б а підбив. М о к і й і собі. У л я собі.

З а в і с а.

- Які фактори зумовили проведення українізації?
- Чому чиновничий апарат чинив їй опір?
- Про які явища в духовному житті радянського суспільства свідчить цей факт з сімейного життя родини Мيني Мазайла?
- Чому комедію вже через рік було заборонено?

ТЕМА 5:

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УРСР (1929–1938 рр.)

Сталінська індустріалізація України

5.1

Володимир Сосюра

Поема “Дніпрельстан” написана у 1926 році у період індустріалізації і висвітлює одну з сторінок трудового героїзму радянських людей. Поет гордий за Україну, “яку непереможно і невпинно веде в Комуни Дніпрельстан”.

ДНІПРЕЛЬСТАН

Цвіте червона Україна.

Де хвиля в берег б'є дзвінка,

там, де Дніпро гримить і лине,

уже поставила турбіни
міцна робочого рука.
Пороги, вежі, мури, брами...
І от над шумами ріки –
спокійні велетні-динамо,
де золотими двигунами
біжать за склом маховики.
Коліс і кроків біганина...
Хто дав розгін? Який титан?
Могутнім струмом Україну
Непереможно і невпинно
Веде в Комуни Дніпрельстан.
Шумлять міста... А десь над ними
у небі арками легкими
цвіте мереживо мостів.
Немов пожар на небокраї,
од нього в барвах далина, –
то безнастанно і без краю
Вкраїна з домен посилає
моря огненні чавуна.
Кому фантазія і сни ці в
потоці марень і горінь?..
Неначе струни, залізниці
У блиску райдужному криці
біжать у мрійну далечінь.
О, багрянійте, хмар овали!
В руках у нас – стихії гать.
Гудуть дроти над полем чалим,
і там, де банди панували,
електропотяги летять.
Вагони рвуть повітря груди,
через мости й ланами мчать.
А за вікном щасливі люди
про те, що є, і те, що буде,
поміж собою гомонять.

У вишині плакатів кличі.
В майбутнє путь! В майбутнє путь!
Трамваїв дзвін, гудки, обличчя...
А ніччю клуби робітничі
роями шумними гудуть.
Ми форт міцний вробили з краю:
на мурі – мур, на гаті – гать...
Прожектор небо розсікає,
і золоті аерозграї
в його промінні мерехтять.
Жаданий день не за горою,
коли повстань ударить ток.
Ідуть полки, і дзвонить зброя,
команда з рою і до рою
рядів хита ритмічний крок.
Ідуть полки... Наказ... “На чати!”
В майбутнє путь! В майбутнє путь!
За ними танки і гармати,
неначе велетні горбаті,
рядами грізними повзуть.
А небо – тихе і безмовне,
на ранок – зоряні гаї.
Ідуть полки, й поля бавовни
За ними шумом ніжним, повним
хитають кучері свої.
Команда рве послулі гони,
ритмічно цокають штики.
На сході полум’я червоне...
І на озброєні кордони
тривожно зорять вороги.
Ідуть полки, нема їм краю,
од них у даль прослалась тінь.
А Дніпрельстан горить і грає,
він рай земний зробив із краю
для щастя інших поколінь.

Шумить Дніпро... Керують люди
двигіння сил глухе, сліпе.
Машини дмуть могутні груди...
СРСР дала це чудо,
безсмертна воля ВКП.
В росі Тарасова могила,
навколо – криця і чавун...
Спокійно спи, поете милий:
вже простягли над світом крила
міцні республіки Комуни.
У місті синьою юрбою
робітники на працю йдуть.
Кричать гудки, мов сурми
бою, і трактор владною ходюю
у полі чорну ріже путь.
Там, де соша привітно лине
в село долиною з гори,
звучить із вікон піаніно,
і у садку за синім тинном
веселий гомін дітвори.
Не марно йшли ми до загину,
несли в поля пожежі гнів...
Цвітуть веселкою хвилини,
й старий Славута з України
країну радості зробив.
Не марно йшли ми до загину
На крик розпачливий “війна!”.
Немов у лузі та калина,
Колись печальна Україна,
тепер – весела сторона.
Бушують юрбами майдани,
Ясна для кожного мета.
І певний крок гримить і тане.
Міста, міста! Стрункі титани –
побіди зброя золота

*Готові всі завжди до бою.
Лиш гасло здійметься ясне –
Земля застогне під ходюю
і даль грозою світовою
непереможно спалахне.
Які ясні навколо лиця!
То синьоблузники пройшли...
Їх руки – в даль, неначе птиці,
вони підвалини із криці
під мур республік підвели.*

- *Які новобудови за роки перших п'ятирічок з'явилися в УРСР?*
- *Які позитивні та які негативні наслідки мало будівництво Дніпрельстану?*
- *Які рядки поезії свідчать про масовий трудовий героїзм в роки перших п'ятирічок?*

5.2

Володимир Сосюра

Поезія "Іду" написана в 1926 році.

ІДУ

*Над містом хмари і години...
Не розлюблю тебе ніяк,
моя вишнева Україно,
красуне, страднице моя!
У центрі я. Моя Маріє!
О скільки видно відсіля!
Шалений регіт Індустрії
вже протина твої поля...
Я не останній і не первий,
що, весь в сльозах, дивлюсь кругом,
коли кістки, і кров, і нерви
дере залізним терпугом...
Аеро шум і дзвін над гаєм*

доносить пісню нам лиху...
Та треба так. Я добре знаю
і не зверну з свого шляху.
У морі горя і надії,
з другими в першому ряду,
на рев і регіт Індустрії
ходою твердою іду.
Вмира Марія, вмерла Інна,
хрестом упали на траву...
Індустріальна Україна
зміню Україну степову.
Життя буя, горить, і кличе,
і під непевний бігу спів
летить все далі і все швидше
од чумаків і од волів...
Аеро зграями над краєм,
частіше з станції “Ку-ку!..”
І дядько свиту заміняє
на синю блузу заводську.
Прийми, прийми привіт од сина,
що вже близька віків мета,
моя робоча Україно,
моя ти нене золота!

- Які наслідки мала зміна “степової України Індустріальною Україною”?
- Наскільки виправданим був цей процес змін?

Суцільна колективізація в УРСР

5.3

Микола Куліш

Драма “Прощай, село” (1930–1932) є останньою п’єсою на так звану сільську тему. Вперше була у 1932 р., потім через рік була поставлена у театрі під назвою “Поворот Марка”, бо цензура побачила у назві “Прощай, село...” натяк на знищення українського села під час примусової колективізації.

У пропонуванних уривках розповідь ведеться про Марка, який через багато років повертається до своїх батьків вже як посланець більшовиків, щоб разом з іншими 25-тисячниками організувати на селі колективні господарства.

ПРОЩАЙ, СЕЛО...

Ще чоловік на порозі. Він, видно поспішався, бо лоб змокрілий, блищить. Хоче зачинити за собою двері – кидає, бо навстріч йому йде Марко. Подали один одному руки, зворушливо, але не міцно, якимось хлопчачому, соромливо.

М а р к о. Петро?.. Ну як... ти?

П е т р о. Та так... А ти?

М а р к о. Теж так! Добре! Оце приїхав...

П е т р о. *(радісно)*. Так...

М а р к о. *(радісно)*. Почув, що ти уже голова колективу?

П е т р о. Та так. Важкувато трохи, але так...

М а р к о. Коли заснувалися?

П е т р о. Ще позаторік.

М а р к о. Он як!

П е т р о. *(відчувши з цього, що Марко свій, зрозуміє, почав доповідати піднесено і разом з тим скаржачись)*.

Так. Почали з созу, а тепер вже на колгосп переходимо “Червоне колосся”, може, й комуною станемо. Тринадцять дворів нас було, дев’ятнадцятеро коней, а тепер на сто відсотків збільшилося. Та ще думка є увесь наш куток сколективізувати суцільно. Але є такі, що в контри йдуть і других одбивають. Почули, що ти йдеш з центру – кажуть: “Підождімо ще, може, ще воно й не так, може, Марко про щось друге людям роз’яснить, що середняки колективізації не підпадають, і суцільну він припинить”. Чуток розпустили, як чорного пір’я. Отож ждали тут усі на тебе й ждуть, що ти їм скажеш, і чи є ти центральний народний адвокат, чи, може просто колективіст-партієць або од газети кореспондент?

Р о м а н. Не написав же, Марку, то ми різне думали.

Підтовпились ближче до Марка всі і ждуть. Тиша. Хтось прокашляється хотів, та на нього цитькнули, і той проковтнув кашель.

М а р к о. Я, звичайно не народний адвокат і не кореспондент. Я, може, чули, з двадцятип'ятитисячників, комуніст. Працював на заводі, тощо. Визвався на село. Ну, й подумав: куди краще, як не в свої краї, де мене ще, може, знають, та й я буду не з зав'язаними очима... Одним словом, приїхав, щоб допомогти вам обхазяїнуватися, обколективізуватися, словом, вибитися на кращу, на соціалістичну путь, а то аж у завод чути, як рипить і одстає тут ваше мужицьке життя.

О к с а н а. А що! Не я казала?.. Наш!

П е т р о. Я теж... передчував і правильно заналізував...

О к с а н а. Ну, тож здрастуй ще раз!

М а р к о. Здрастуйте ще раз!

І поздоровкалися ще раз зворушливо і серйозно. Оксана, Надійка, Петро, і Дмитрика батько нишком наштохнув.

О к с а н а. *(на діда Неведика)* А ти ще раз поздоровкаєшся?

Н е в е д и к. Та як буде могорич, то я й тричі, туди, його розтуди.

О к с а н а. *(до Пархімчі)*. Ну а ти?

П а р х і м ч а. Я, може, в серці сто раз уже це зробив, як партизан. Бо не в мені контри, бабо Оксано. Я перший був вписався в соз і червоний примір всім показував. І далі показуватиму, коли побачу, на чолі нашого колгоспного руху нового вождя, товарища, і теж, мабуть, партизана Марка, котрий пішов на північ, а я на південь. Не в мені контри, бо й вписавсь я до вашого созу не через це, а через те, що біднота вписувалась, через солідарність!

П е т р о. Хто та біднота?

П а р х і м ч а. А Потремай, наприклад, Христан! Можна сказати, дев'яносто шостої проби батрак, наймит з пелюшок, у всіх сливе кулаків повибував, а от в созі у вашому не вибув, виписавсь, і в колгосп не хоче. Чого?

П е т р о. Та, може, того, що ти його однаджуєш?

П а р х і м ч а. Е, ні! Не в мені тут контри! Не в моїй, а в твоїй політиці. Бо ти кажеш, що в мене лінії нема, а сам перпендикулярно не стоїш і точки правильного прицілу не маєш. Траєкторія твоя крута! Не в мені, а в інших і протчих причинах, за котрі *(до Марка)* у самого, будь лас-

д. Христана Йвановича спитайте, оскільки він сам ось на горизонті сходять.

Увійшов Христан Йванович, у заячій шапці з вушками, косоокий, та й очки десь в куточках під рудими кущиками брів ховаються. Ніби не живляться, а все бачать.

П а р х і м ч а. Скажи, Христане Йвановичу, чого ти, батрак з перошок, із созу виписався, а в колгосп не хочеш іти? Одвись нам на це черв'ю?

Х р и с т а н. *(Підійшов до Марка)*. З центру?

М а р к о. Так.

Х р и с т а н. Як там в центрі щодо картошки?

Марко від такого запитання трошки отетенів.

Хоча, мабуть, вам це не до шмиги, бо думати, мабуть, доводиться і другої професії, да?

М а р к о. Чого ж! Доводилося і про картоплю. А ви справді з созу виписалися?

Х р и с т а н. Та так, що вроді не фантазія впала в голову.

М а р к о. І в колгосп не хочете?

Х р и с т а н. Сказати – таки трудно, да.

М а р к о. Чого?

Х р и с т а н *(уже помітив, що опинився між Пархімчею і Марком і що треба з цього становища вийти нейтрально)*. По-моєму, має бути взагалі три лінії, да: буржуазна лінія – я проти, пролетарська, себто й колгоспна, привітствую, але думаю, що ми ще не способні. Дак я їду середньою, хоча мені оце недавно у сільраді Максим Йванович, секретар, сказали, що ця лінія ніби вже одпала, да...

Р о м а н *(по паузі, з прихованою мукою)*. То невже одпала, Марку?

Вмить нависла тиша.

Середня лінія?

Тиша й ждання.

М а р к о *(подумав, хотів щось пояснити і раптом як крапку поставив)*. Так!

Полегшено зітхнули Петро й Оксана.

М а р к о. А на созівській, Петро каже, по сто три?

Р о м а н. Не знаю. Кажуть...

М а р к о. То лягайте, тату! (Пішов)

Співали півні. Роман підійшов до вікна, де паморозилась грушка. Постояв. Потім вийняв заховані віжки і, перебираючи їх руками, замислився. Замарив:

Так би добре було, а як хороше! Грушка б процвіла, а бджілки золоті на цвіті. А літом у холодочку відпочивали б. У дворі ходив би, а за мною сонце. Запряжи – но коні, сину, я поїду з онуками на степ трави на клечальне свято накосити. Но, коні! Віжки напнулися, кільця на них так і миготять... Но, мої коні! Держіться, дітки! Но!.. Накосимо трави, настелимо в хаті, буде у нас зеленеє свято. Зеленеє рад – свято на весь світ...

Увійшов Ільченко:

Чули, що вже робиться?

Р о м а н. А що?

І л ь ч е н к о. Уся Поштарівка в колгоспи пишеться. Уже й коні почали зводити. Таке, кажуть, вчора робилося, що ніби весілля і похорон разом, Великдень і панахида. Ходили по хатах, складалися, пили, гуляли, плакали, танцювали. То Пархімча і в нас, кажуть, почав сьогодні вранці. Уже ходить по хатах з музиками, червоним прапором і пише...

Р о м а н. Так як це так пише! Він же сам з созу нещодавно виписавсь!

І л ь ч е н к о. А тепер ходить і пише. Всіх, кажуть. А де Марко? Що він каже?

Р о м а н. Що нікого силою в колгоспи не візьмуть і не братимуть.

М о т р о н а. Казав, а сам сьогодні цілісінький ранок намовляв Никандра у колгосп писатися.

І л ь ч е н к о. (до Никандра) Правда?

Н и к а н д е р. Так... Таку агітацію повів, що як муром обставив. Один лише вихід зоставив, що в колгосп.

І л ь ч е н к о. То як же ти думаєш?

Н и к а н д е р. (нахмурившись) Я вже сказав...

М о т р о н а (блиснула холодним оком). Не підемо ми, хоч нехай там що! І тато те ж кажуть.

Р о м а н. Нікого ж силою, казав Марко.

І л ь ч е н к о (*подумавши, зітхнув*). А я такої думки, що коли всім миром, то треба йти.

М о т р о н а. А ви що, тату?

І л ь ч е н к о. Времена! (*упівголоса*) Кажуть, що хто не хотів на Поштарівці, то колишні партизани одбирали геть – чисто все, а самих вивезли за село, на степ, та й – гайда! – кажуть. Бо, кажуть, таки справді всіх кулакув розкулачать і вишлють, навіть і колишніх...

Під вікнами заграла музика. Почувся тупіт, голоси:

- Хазяїне, відчиняй.
- Та благослови колективізувати!
- Одчиняй!
- Колективізація іде!

І в хату з маршем увійшли: попереду музики – присадкуватий чоловічок у ватянці з турецьким барабаном, гармоніста з задиханою гармонією, за ними першим Пархимча з червоною стрічкою на грудях, якийсь бравий усач з червоним прапором, кілька спітнілих жінок співаючи і чоловіки, всі напідпитуку. Ввійшли і осторонь стали дід Неведик і Христан. У сіни зразу набилося людей. У вікна загорнулись очі. Пархимча вступив наперед і махнув рукою:

- Колективізація, сто-ой!

Музики перестали грати а жінки співати.

(До Романа) Де Марко?

Р о м а н. Нема. Десь пішов. Мабуть, до вчителів.

Н і к а н д е р. До созівців.

П а р х і м ч а. Жаль! Бо я прийшов вручити йому ключа індивідуальної кріпості, котру Петро Сончин агітує з усіх своїх позицій і не може взяти, а ось за півдня сьогодні взяв. Двадцять сім дворів сколективізував, увесь наш куток. Ура! Варшава наша! Можу навіть про це телеграму вдарити Петровському і відповідь одержати: ура, червоний фельдмаршале! Проте поперед Марка не піду. Ключ – партії! Жаль, що його

нема! Ну та нічого. Поки він прийде, запровадимо колективізацію у власному його домі. Червоний штандарт наперед! Музико, три такти, не більше.

Музики програли щось подібне на туш.

Від імені колишніх красних партизанів, семи імперіалістичних та громадянських удовиць нашого кутка, від імені всього трудячого куткового люду звертаюся до вас, господарю дому Романе Івановичу, і до вас, насліднику господаревичу Никандре Романовичу, з дружиною вашою Мотроною Іванівною і навіть з тестем Іваном Івановичем, і до благочесливою он матері старої господарки з пропозицією піти широким фронтом назустріч партії та Радянській владі, тобто вписатися з нами і вкупі з усім нашим трудовим кутком в суцільну колективізацію одностайно і непохитно!

Мовчання і ждання.

Даремно мовчите! Бо время не мовчить, а історія не шуткує з нами!
Ч о л о в і к и. Пропонуємо!

Ж і н к и. Просимо!

У д о в и ц я. Обіщають рай – пишійся!

М о т р о н а. Обіщають рай, а заведуть в пекло.

Х р и с т а н. Фантазія така, що можуть завести, да. Як було з аграрною школою або з парком і протчим соціалізмом. Обіщали. Хліб на школу зібрали, а де вона?

Н е в е д и к. Туди його розтуди!

П а р х і м ч а. Так! Це були факти й песимизм власті. Парк садили – посох. Будували баню – розвалилася, це так. Але суцільна колективізація – це така справа, що не треба й бані. Історія тут колесом крутиться. А крутиться так, що й пальці не встромиш, бо зуби повибиває, Романе Івановичу, це з усього видать.

Ч о л о в і ч о к. А всім миром впишемось, то не пропадемо. Ще, може, й колесо те повернемо на своє...

П а р х і м ч а. Усі колеса назад можна прокрутити, колеса історії – ніколи! Це треба знати!

Ч о л о в і ч о к. Пишіся, Романе!

П а р х і м ч а. Бо кому-кому, а вам першому треба писатися, маючи такого сина, як товариш Марко.

Р о м а н. Та якби ж це він був, то я, може б, і той... ти як, Нікандоре?

Н і к а н д е р був зворухнувся, та Мотрона блиснула на нього – промовчав.

І л ь ч е н к о. А я вписуюся! В суцільную! Домом своїм, худобою, реманентом, усім добром, і присоглашаю всіх.

П а р х і м ч а. (потис йому руку). Дякую! (до Романа). Ну?

Р о м а н. Та нехай вже як Марко прийде...

П а р х і м ч а. (До чоловіка) Слідуючий?

Ч о л о в і к. Пишуся!

П а р х і м ч а. Колективізація іде! Контора пише! (до всіх). Скидай-тєсь на могорич!

І л ь ч е н к о. Ріжу теличку! Пару ягничок! І присоглашаю всіх – ріжі!

➤ *Які форми селянських об'єднань вводились більшовиками?*

➤ *Що таке зози? Що таке колгоспи? Яка відмінність між колгоспом і комунією? Чому про комуну, як про перспективу для селян говорить Петро?*

➤ *Які заходи передбачала політика суцільної колективізації?*

➤ *Хто такі 25-тисячники?*

➤ *Як митець висвітлив методи проведення суцільної колективізації?*

➤ *Які місця п'єси гостро критикують радянську політику на селі?*

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

5.4

Олександра Сулима-Блаkitна

Поезія “Похід” написана у 1958 році і присвячена одній з найтрагічніших сторінок історії України ХХ ст. – голодомору 1932–1933 рр.

ПОХІД

Вони ішли з примерклим зором,

Зісохлі, як живі мерці;

Ніхто не слідував дозором:

Ні командир, ані стрільці.

*Немов розверзлись небеса
У гніві апокаліптичнім,
Міраж страшних видінь звисав,
Єднав цей світ із потойбічним.*

*Старі, малі, жінки і діти –
Обдерті, вузлики в руках...
І лячно визирали квіти
З-під снігу на горбках.*

*– Що це?! Куди ці тіні
Так сунуться юрбою? –
Качки питалися в сутіні,
Кигикали з журбою.*

*Селян статечних з їхніх сіл
Злий голод гнав бичем.
Хилились верби станом всім,
Молилися з плачем.*

*В жалобі ниви простягались;
Печаллю цвілі гони...
Вітри вовками прикидались...
В тон крякали ворони.*

*Земля ридала, і ярками
Стікали брудні сльози
Аж до річок, де вже листками
Косичилися лози.*

*Так важко дихав степ вночі:
По-батьківськи журився.
Голодних спати кладучи,
Туман білий стелився.*

*Нещасні бачили вві сні
Свої лани, як море,
Ввижались їм садки рясні
І... сном здавалось горе.*

*А коли в киреї ранки
Вдягалися на сході,
Росли могили на світанках –
Все рідшали походи.*

*У місті гинули на бруках,
Зелені, як та рута,
Просили крихти хліба в муках,
Щоб з'їсти і... заснути.*

*Таке видовище жаске
Не в силах відтворити
Ніякий пензель, ні кліше,
Ні мап дереворити!!!*

*Лани зверталися до Неба,
Оправдання благали...
– Бо хлібом ми людей, як треба,
В цей рік обдарували!!*

*– Чому ж господарі кидали
Поля, садиби та хати?!!
Усе, усе, що здавна мали,
Де в труді прагнули мети?!!*

*Питають нас на кожнім кроці:
“Де ж це було, в якій країні?!”
Наш голос: “В 33-м році,
В багатій хлібній Україні!!!”*

Ворожий гніт без каяття
Понищив все до краю,
На світі цім замість життя
Створив "державу раю".

**Олександра Суліма-Блакитна. Вибране. -
К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1991**

➤ Як ви відповісте на поставлене митцем питання, "чому ж господа кідали Поля, садиби та хати?!"

➤ Якими засобами поет показав жадливість ситуації голодомору в Україні?

5.5

Василь Барка (н. 1908) родом з Полтавщини. З 1927 р. вчителював на Донбасі. Перша збірка поезій з'явилась у 1930 р. На початку війни добровільно йде у народне ополчення, потрапив у полон. Після закінчення Другої світової війни залишився за кордоном, згодом оселяється в США, де багато друкується.

Роман "Жовтий князь", написаний у 1958–1961 рр. і присвячений голодомору 1932–1933 р. Основою твору є спогади самого автора, а також свідчення очевидця тих подій, який передав свої спомини митцю.

ЖОВТИЙ КНЯЗЬ

Підходячи з донькою до хвірки, господиня вгледіла: вертається її чоловік з обома хлопцями, а слідом гурба навкруг підводи. Кров схолонула в серці: "Лихо знов!"

Страшенно засмучений він – ще таким не бачила... от бідний наш, невсипущий робітник, всю сім'ю годує, і за що вони мучать? Ми ж – тільки злидні: до середняків не піднялись.

Як приречені, йдуть Мирон Данилович і хлопці. За ними, на п'яти набігаючи, – бригадники.

Стала господиня коло воріт, не зрушиться, мов приросли стопи до землі, хоч тривога аж валить з ніг, пориваючи, мов вітер – суху билінку.

Напасники відкинули ворота і, подібно до татар, забігають коло підводи, покрикуючи.

Господар сказав дружині:

– Стільки хліба правлять, що – нема...

– Де б же взявся? Забрано! – скрикнула, мов не при собі, Дарія Олександрівна, збагнувши, що юрма забігає вже класти в могилу.

– Забрано? – перепитує і наближається розпорядчик. Сизіють обиди вкруг каламутних очей: недоспаних і обпитих. Рідка щетинка тягнеться на пергамових щоках.

– Сказали: забрано? – про державну заготовівлю?.. Замість, як свідомі громадяни, здати лишки, ви сказали наклеп, що забрано! Ось покажем, що значить: забрано, – підкуркульники!

– Хто підкуркульники? Приходили схожі на вас, забрали землю. Зорвалася хата і шматок ґрунту коло вікон. Ми незаможники.

– Розкажіть! – з досадою відповів розпорядчик. – Збіжжя повно.

– Ми засівали сам клинчик і нема хліба.

– Заладили: нема!

– Бо нема. Кукурудзи трішки було та буряків, та картоплі: думалось, на прожиток стане, хоч скупий. Землі ж не мали – забрано.

– Забрано, забрано! – передражняє, лютуючи, розпорядник. – Зараз подивитесь, як бува забрано.

І враз повертає обличчя на вулицю: там крик розлягається, за ворітьми в сусіда. Чутно вигук і відповідь.

Ланка піонерів-школярів, як настроєний хор, під орудою партійця, затинає:

– Куркуль, віддай хліб!

Сусід, стоячи на порозі, спокійно відказує:

– Дітки, беріть хліб, як вам треба...

– Віддай хліб, ти – есплутатор!

Вивчені недоладно, скалічили слово; а сусід відповідає в тон:

– Який я есплутатор? То – хтось другий: навча неправди і так робить. А я від землі. Дивіться на мої руки: всі в мозолях, і дивіться на чийсь...

Піонери зирнули на руки диригента-партійця, м'які, як балабушки, але він помигонув грізним знаком – знов кричати.

– Віддай ключі, куркуль!

– Ось вони! – мирно відповідає сусід. – Раз вам треба, дітки, беріть! Хіба не даю?

Керівник докинув найособливіший сигнал, – тоді хор репетує, щоб на весь куток віддалося луною:

– Куркуль!

На додачу диригент грозить хліборобові:

– Ми з тебе Свитченка зробимо!

На вулицях завжди красувався взірець майбутнього, що обіцяє партієць. Під тинами, де зеленіла смуга шпоришу, в холодку від тополь прилягав Свитченко і хропів. Обжмаканий, як годиться “каенесові”, себто “незаможному”. Село вживало його ім'я, замісно назвати когось: “ледащо”.

Сусід сказав:

– Зробити з мене Свитченка легко; а от зробити з Свитченка мене – це трудніше.

Партієць стояв мовчки. Зненацька, як облечений, виробив долонями знак – і знов різнуло найвищими голосами:

– Куркуль!

Через вулицю всю суперечку чути в дворі Катранників. Тут юрма хмарою потемніла від сусідового слова, і розпорядчик закричав:

– Віддаєте хліб чи ні?!

– Де ж ми візьмем? – з розпачем сказала Дарія Олександрівна. – Вже забрано...

– А-а, забрано! – розпаленів круглоокий. Він обернувся до своїх, що спинили підводу і стали за його спиною, озброєні лопатами, ломами, “шпиками” чи “щупами” – довгими, понад зріст людський, залізними стрижнями, загостреними з одного боку, з другого загнутими під прямим кутом: рукою держати, вганяючи в землю. Декотрі мали гвинтівку.

– Провчимо підкуркульників!

Він розділив загін на дві частини. Одна розсипається по садибі; друга, з ним самим на чолі, прямує в хату, ніби в свою власну, не спитавшись дозволу і не глянувши на господарів.

Дарія Олександрівна за ними, і доня тремтячою рукою тримається за її рукав: підбігає. Вся дрижить, ніби в пропасниці. Хлопці, ідучи за Оленкою, дуже присмирніли.

Зоставшись надворі, господар стежить обшукувачів. Морозний острах торкає серце, коли вони крутяться довкруг попелища: біля звалено-

го тинка і нишпорять при глинищі, де спадає воно до потоку з кладкою, серед осичини.

Вони раз у раз вганяють у землю “шпики”: строчать скрізь. Докопуються в саду і розхитують кожний стовпчик. Перевертають дривітню. Під пеньками порпаються. Перекочують каміння і зброджують кропивники. Вивертають огорожу. Гупають і прислухаються, чи нема луни з порожнин.

Мирон Данилович від плондрування зболів, – похило відступає до хати.

Там грабіж: ніби з переказів про людовидого змія.

Заскочили в хижу і все поперевертали. Глечик із смальцем, – надщерблений, без ручки, – поставили до дверей як коштовну здобич. Один гвинтівочник став: стерегти!.. поважний, як виобраз “порядку”.

На горищі був старий клунок з неперевіяним просом; доклали до глечика. Поскидали з печі лахмітини, в яких дошукувалися жмені зерна. Торбинка з квасолею висіла на кілочку, – сам розпорядчик, знявши, поніс до глечика.

Паляницю з стола, рушником прикриту, теж – до скарбу.

Бурячки червоні, в діжці, вчепили враз. На картоплю в погнутому відерку з проржавілим дном скочили, ніби вовки на телячу печінку. Котили гарбуза з-під полу і несли полатаний мішечок із соняшниковим насінням, підрешіток із пшеничкою “кінський зуб”.

Мирон Данилович, як засуджений на шибеницю, білий, стояв під стіною проти вікна. Була мить – йому здавалося: вхопить сокиру з підпіччя і розвалить голову розпорядникові, бо так ограбував хату, що дітей нагодувати нічим...

“Це – не те, що злодії, ті, коли доберуться, дорожче і краще візьмуть, а решту тобі залишають; ну, влада ж кругом обдира!”

Що буде? В хаті п'ять ротів – як прогодувати?.. Жінка метнулася віднімати хлібину. – Це ж дітям – навіщо берете?

Її кулаками відштовхнули. Біля покуття плаче, затуливши очі краєм хустки. Доня до неї притулилася, як пташеня в бурю, і все не перестає тремтіти; щось дуже її вразило під час нападу.

Хлопці коло тата: притихли, настрахані.

Винесено харчі на підводу. Гвинтівочник, зображуючи на широко-костому білесому обличчі відтінок владності, застиг – загрозово, в скам'янілій сіризни, як статуя вождя, що в районі, між елеватором і залізничною станцією.

Витупотівши з хати, юрма приєдналася до спільників. Мирон Данилович знов тривожно погляда, як вони бродять, врзаючи щупи і прокопуючи ямки.

Вернулася з церкви Харитина Григорівна. Злякано дивиться і питає сина:

– Це – вони?..

– Вони, мамо!

Пішла в хату; глянула, переступивши поріг, і обмерла! Їхня хата, ще прадідівська, з сволоками в старовинних знаках, різьблених і свічами палених, була завжди біла. Харитина Григорівна і невістка так поралися, так гляділи, щоб зберегти добрий вигляд зокола і всередині.

А ось – гірше, ніж у сараї! Як після землетрусу. Поперериване все і поперекидуване, позмішуване і потоптане.

Сльоза збігла по щоці. Здогадалася стара – вже кінець настав.

На старість побачила: знищено їхню хату, хату-святиню, де ікони споконвіку осяювали хліб на столі.

Все їстівне взято! Стала вона за поріг, бачить – топчуться бригадники по грядках. Гребуться, як собаки, по несвоїй садибі. Підійшла стара до підводи і вмовляє вартового:

– Оддайте харчі, то ж не ваше – не ви напрацювали! Дітям їсти треба, оддайте зараз, я вам кажу!

Вартовий мовчить, ніби не чує і не бачить бабусі. Грізний! В руці сила, власна і начальникова. За начальником рудіє Отроходін, той інструктував: “Забрати до крихти”. А далі, вгорі – вождь партії і держави.

Чого ж стара турбує?

Бабуся взялася за полудрабок. Тоді вартовий штовхнув її в плече – поточилась вона і впала на шпориш. І не могла встати. Син, підбігши, піднімає. Глянув на вартового і промовив з великою вразою:

– Дикун собачий!

А той, прозваний, зготувавши гвинтівку, процідив зневажливо:

– Ти! Гляди мені, – і замовк. Відповідальний, мов коло порохового погребка. Стара нічого не казала: ведена під руку, віддалялася до хати.

Прилягла на піл, лахмітину підославши; і – мов нездужала незнаною пошестю.

Млисті приуяви кружилися, всі розметані. Крізь майоріння відчувала: наблизений морок холодною запоною обкидається, і ніде обминути. Потім розтанув. Лишився біль, гіркий і гострий, не так за себе, як за внуків – їсти вже нічого дати. Квилитимуть, пташенята при дорозі. В світі нема нікого, хто б поміг. Незнані вони ні в кого і ніхто не заступиться; коли пропадуть, слова ніхто не скаже. Один Бог бачить з неба. Може – іспит, нехай очистимося в горі, як огні останньому.

Родина ставить речі на місце.

Потім: що їсти? – діти просять. Мати вирила десь на грядках дрібненькі бурячки; зварила юшку. Дуже посолену, сьорбали з сухарцями, що були розсипані в хижці. Ось, лихо захопило тенетами – несила вирватися. Безжалісно, ніби гроза, облягло; мучить, наганяючи до загибелі.

Діти споважніли, мов цілком розуміють, що діється.

Бабуся і мати, сидячи на полу, почали клопіт коло одежин – оглядають: котра годиться про зиму, котра ні.

– Стрінув пічник, – говорить бабуся, – про церкву питав, чи закрили.

Андрія цікавить чудесник, який, справлявши піч, розповів про хитрі димоходи всередині. Доти піч видавалася нудною: купа цегли; а тепер – повна загадок.

– Кажу йому, що було. Він і жаліється: не глянемо на Писання – по ньому жити. Читаємо сторінки нивок: туди серця віддали. Так само сказав батюшка.

– І правда! – зітхає мати.

– Про небо забули. Горе прийде.

– Вже почалося.

– Сказав тоді: живемо в кінці часів. Тож антихристи спішать зло довершити. Це з ікон видно: Спаситель на хресті мучиться, а внизу вони, домальовані, скрегочуть, глядячи на безвинного... Люди кажуть, що вкоїться пекельство, аби відзначити дев'ятнадцять віків після розп'яття: так кажуть.

– Вже ж видно! – згодилась невістка.

– Пічник примітив: птиця падає мертва.

– Походом на нас рушено, – додав Мирон Данилович. – То тільки видається, що їх прапори червоні; вони темні.

- Дивно говориш, – зауважує дружина.
- Так бачу! Пропадем; а хіба можна жити по-демонському?
- Стримайся!

Дарія Олександрівна сама бачить: край життя; так треба ж зберегти малих від страху.

Менший при столі ворушить книжку; старший присів під стіною в міжвіконні: затерп і очі запали, з нерушимою думкою. Оленка біля мами спостерігає, як чотири великі руки – дві в рясних брижках і стемнілі, а дві світліші – перебирають одягу, рубчик по рубчику, латку за латкою.

– Я ж нічого!.. З їх прапорами негаразд, – поправився господар. – То тільки Лук'ян потіша, що “заживемо”.

– Не ми, хтось другий! – сказала бабуся.

– Не ми і не Лук'ян, – продовжив господар. – Лук'ян знає одно: голосувати “за”. Зразу підніма руку – перший. Завжди “за” і попереду всіх. Не встиг доповідник зачинити рот – Лук'ян підніма руку: згоджується. За позику перший, за розкуркулення перший. Сьогодні розбіглися, а то голосував би “за”, хоч гробове віко кладуть на село. Потішає – “заживем”. Змії з'їдять!

– Нащо казати? – спиняє жінка, повівши погляд на дітей. – Лук'ян не гірший від начальників.

– Ті не люди, а гаки – тягти хліб! Перед зборами чув новину: вночі потяг приходить, вартою обтиканий; переполох!.. Начальство з міста аж курить на вокзал, бо там головні, з Москви. Крізь вагонні двері жменьку вціджено, самих заводіїв. Стрінули їх: обдудий один і попелястий, вуса під щіточку, Молотов, чи що, а рядом Каганович – бідовий, з вусами, як виновий валет. Наказують розбити кутки в хатах і весь харч винести... Чорнявий підкинувся і кричить на всю станцію: “До зернини! До зернини!” – себто, так забрати; хліб; а попелястий гребнув зерно, що було в кишені, і з усієї сили сипнув його в пику окружного партсекретаря. Зерно вдарилося і повідлітало... “Ось ваша хлібозаготівля; як таке зерно негодяще здаватимуть, всіх під розстріл”. Відлітавши, зерно вскочило в рот одному з тутешніх і він почав його крутити і розмелювати на зубах: непогане зерно, – він агрономом був і знав. А реву, а тупоту!.. Кажуть, якби паровоз свиснув, не було б чути. Секретаря взято під арешт і невідомо де дівся. А ці два змовлені з третім...

– Може б, тихіше говорив? – попросила жінка. – Всі чуємо.

– Добре! – Мирон Данилович обнизив мову: – Люди взнали, що для двох повно всього в вагоні, як в ресторані: і харчів, і напоїв, м'яса, око-років, ну, всього!.. Питва найкращі, котрі на експорт. Як люди взнали, аж дивно. – Чому не знати? – втручається бабуся. – Он, коли Журавленків обікрадено, років тому з десять буде, ніхто ж і не бачив і не чув, а всі зразу в одно: не інакше, як Корінчук заліз. Пішли шукати – так і є!.. Повитрушували крадене.

– А наїдків зібрано в вагоні: риба консервна і корейка – закушувати сорокаградусну, нарізати і на булку класти; курятина і масло; скільки чого хочеш! – помаранчі і виноград...

– Мамо, помаранчі хочу, – тихенько озвалась Оленка, мов спр-соння.

– Дитинко, де ми візьмемо? Тут – аби живими бути. – Мирон Дани-лович, мов заворожений, вичитує коло вікна, з якого видно місце, де стояла підвода:

– А в буфеті – вина і наливки, і горілки теж, настояні на чому за-вгодно: на полині...

– Чого б полинівку пили? – сумнівається бабуся.

– Може, ні! А так кажуть. І зубрівка...

– Хилитимуть гірку?

– Чого ж, їдучи хилитимуть: і в Кремлі повно...

– Ну, верховодові рознесло вид, – згадала бабуся.

– Кажуть: швидко їсть; понурий!

– Понурий глибоко моркву рие.

– При дітях би не казали: десь вирветься! – просить Дарія Олекса-ндрівна.

– Не бійся, дочко! В найчорніші двері прибули, вихідні з світу.

Безгоміння настало в хаті, ніби невидимий ворон, більший, ніж ніч, обвіяв душі.

➤ *Чому не було виконано плани заготівель, спланованих цент-ром?*

➤ *Коли в Україну прибула комісія, очолювана В. Молотовим? Які завдання вона мала вирішувати?*

➤ *Як автор показав методи розкуркулення?*

- Як народ пояснював свавілля більшовицької влади на селі?
- Чому, на вашу думку, стало можливим таке свавілля радянської влади щодо селянства?
- Чому Україну сталінським режимом було покарано голодомором 1932–1933 рр.?

Громадсько-політичне життя в Україні в 1930-ті роки

5.6

Павло Тичина

Про поезію “Партія веде”, яка була написана поетом у важкий для України час, у 1933 році, критики і через сорок років писали, що “вірш одразу полонив людей красою слова поетичного, громадянською пристрастю... і, найголовніше, яскравим виявом любові до ленінської партії”. Змінився час, а рядки залишились...

ПАРТІЯ ВЕДЕ

Та нехай собі як знають божеволіють,
 конають, – нам своє робить:
 всіх панів до дної ями,
 буржуїв за буржуями
 будем, будем бить!
 будем, будем бить!
 Адже це уже не дивно,
 що ми твердо, супротивне,
 владно устаєм.
 Ми йдемо походом гідним,
 – всім пригнобленим і бідним
 руку подаєм!
 руку подаєм!
 Оживляєм гори, води,
 вибудовуєм заводи,
 ростемо ж ми, гей! –
 До пустель, каналу й річки
 наші славні п'ятирічки –
 мовби до дітей,
 до своїх дітей.

Наша Армія Червона
стереже свого кордона,
а в повітрі флот, –
він і б'є, і сіє, й носить,
він Республіку підносить
до нових висот!
до нових висот!
Проти мурів, проти молу
в нас бадьорість
комсомолу –
ще й підмога йде:
збільшовиченої ери
піонери, піонери
партія веде, партія веде.
Не на Рейні, не на Марні, –
в МТС пошлем друкарні –
це ж у нас, у нас!
Ми тривожим стратосферу
атомне ядро і сферу –
о прекрасний час
і неповторний час
невмирущий..
Хто ж од нас у світі дужчий?
І з яких країн?
Ми плануєм творчі гони –
за колонами колони,
та все ж як один!
та все ж як один!
Тож нехай собі як знають
божеволіють, копають, –
нам своє робить:
всіх панів до 'дної ями,
буржуїв за буржуями
будем, будем бить!
будем, будем бить!

5.7

Володимир Сосюра

Вірш “Сталін” написаний у 1937 р., коли багатьом із письменників доводилось присвячувати оди і гімни “батькові всіх народів”; коли самому митцю, за його словами, “душі постійно відбувалася боротьба між українцем і більшовиком: Рвали душу мою – Комунар і Націоналіст...”

СТАЛІН

Твоє ім'я, як сурми срібний звук,
В борні за день завжди ти перед нами.
Тебе до зір знесли мільйони рук,
Щоб ти сіяв, як прапор, над віками.
Ти нас ведеш, як вів колись давно
До перемог, скоривши час й далі.
Коли серця мільйонів злить одно –
Твоє це серце буде, рідний Сталін!
Шумлять міста, і сонце знов і знов
Встає для нас за даллю голубою.
Тобі вітчизна шле свою любов,
Як кожне серце, сповнене тобою.
Цвіте мій край, як пісня у боях.
У світлі зір і у гаїв безжурі.
Це ти зробив – це партія твоя,
Це – кожний з нас, народжений для бурі.
Не марно, ні, боями край гримів –
Минули дні і злидні в і незгоди.
У гуркоті заводів і ланів
Прийми цей спів щасливого народу.
Прийми його у сонячний цей час,
Щоб він гримів про тебе яснодзвонно.
Ти світиш нам, ведеш в майбутнє нас,
Віків маяк і слава мільйонів.

1937

**Хрестоматія з укр. літератури для X класу
середньої школи. – Харків, 1950**

➤ Про наростання яких тенденцій у громадсько-політичному житті УРСР свідчать ці вірші П. Тичини та В. Сосюри?

➤ Як ви оцінюєте щирість цих творів? Які обставини змусили митців написати такі панегирики?

5.8

Микола Василенко

СТАЛІН

*Він маршала носив жупан
І вовчу мав натуру, –
Умів без скальпеля тиран
З людей здирати шкуру.*

*Сидів циклопом у Кремлі, –
Не десь там на Сатурні, –
І сів кривду на землі,
Бо ще водились дурні.*

➤ На вашу думку, кого висміяно у рядках поезії “бо ще водились дурні”?

➤ Чому так безжалісно поет пише про Й. Сталіна?

Масові сталінські репресії в Україні в 1930-ті роки

5.9

Ванда Косовицька-Спиця

ПАМ'ЯТЬ

*Пора прийшла – на сполох осінь б'є,
В полях давно відколосилось жито...
Як сон страшний в уяві постає
Все матір'ю мою пережите.
Холодна осінь, 37-й рік...
Арешт сім'ї – страшних часів відзнака,
Кремлівський кат батьків на смерть прирік*

ними державами й хотіли повалити Радянську владу, хотіли знову встановити у нас капіталістичний лад. Тепер зрозуміли?

– Да-а!

– Зрозуміли-и! Ясно-о! – шум, гам, вигуки подиву, розчарування...

– Так. Заспокойтеся. З цим усе. Тепер перейдемо до уроку...

Прийшовши зі школи, Віталік одразу ж узявся за виконання незвичайного “домашнього завдання”. Вирізав потрібного розміру аркуш паперу, дістав клей... Та щось не дуже йому хотілося псувати такі гарненькі сторінки... “Для чого заклеювати? – міркував собі. – А чом би не перекреслити жирними лініями, чорнилом, та й усе? Але ж... але ж учитель ясно сказав: “Заклеїти!” Та й вороги ж!” Довго гортав Віталік “приречені” сторінки-портрети від Тухачевського до Блюхера і назад, немовби прощався з тепер уже приреченими маршалами. Шкода все-таки... Не стільки їх – вороги ж! А шкода, що було їх аж п’ять, а тепер залишиться тільки три... Це ж наскільки армія наша слабшою стане!.. “Ні, заклею пізніше, – вирішив. – Я їх ще батькові, мамі покажу, та й Кості – хай востаннє їх побачать...” І знову почав розглядати такі знайомі, такі близькі колись маршальські обличчя...

І пригадалась йому дотепна карикатура, опублікована в газеті “Правда” одразу після перемоги військ Червоної армії під командуванням маршала Блюхера над японськими самураями біля далекосхідного озера Хасан. Відгороджений кордоном зі смугастими стовпами, увінчаними п’ятикутними зірками, шмат радянської землі, що символізував СРСР, по той бік кордону – зграя японських самураїв у вигляді маленьких поросят, що силкуються підрити своїми рильцями радянський кордон, – і над усім цим красивий, усміхнений, чорночубий маршал Блюхер з піднятим угору вказівним пальцем, помахом якого він погрожує японській свиноті, промовляючи: “НЕ СУЙ СВОЕ СВИНОЕ РЫЛО В НАШ СОВЕТСКИЙ ОГОРОД!” Миленька така карикатурка, що нищівно висміювала нікчемних, нерозумних поросяток – япончиків і водночас возвеличувала могутній, непереможний СРСР. Вона ж таки відповідала дійсності: Блюхер таки розбив японських загарбників, що насмілилися перевірити міцність радянського кордону... Розбив ворогів – і...сам ворог!? Як же це зрозуміти? Що, не треба було бити?..

А ще ж Віталік знав, що маршал Блюхер один з героїв громадянської війни, що він бив Колчака і Врангеля, що він був першим у всьому

Радянському Союзу кавалером ордена Червоного Прапора – найвищої на той час нагороди в Радянському Союзі. І от – ворог!

Та поки Віталік бідкався з приводу того, як же тепер битиметься з ворогом, маючи всього трьох маршалів замість п'яти, час, підвладний генієві всіх часів і народів”, вносив до воєнно-політичної Віталікової “арифметики” нові вагомні корективи, що дедалі більше загрожували тій арифметиці повним крахом чи, як би тепер сказали сучасні політики, “нульовим варіантом”. Бо ж по кількох місяцях після того першого ста-лінського удару по радянських маршалах наспів і другий удар. На тому ж уроці, а йшов уже 1939 рік, той же вчитель, привітавшись з учнями, почав заняття такими словами:

– Сідайте. І слухайте уважно. Візьміть свої підручники і заклейте папером портрет маршала Єгоров – так, як ви це вже зробили з двома іншими колишніми маршалами. Зрозуміли?

– Зрозуміли! Ясно! – загув клас, тепер уже все розуміючий, до всього звиклий.

“От тобі й на... Уже й Єгоров – ворог”, – з сумом дивлячись на його зображення, подумав Віталік. Тепер з п'яти маршалів лишилося двоє – Ворошилов і Будьонний. Хоч би вже ці вціліли. Особливо Будьонний. За Ворошилова Віталік чомусь був спокійний: нарком оборони все-таки, та й пісень про нього скільки співають... А от Будьонний... Такий же красень, одні вуса чого варті!.. Ні, не може такого бути, він же такий герой... Ні, не може він бути ворогом! А як же тоді з піснею:

Среді зноя і пилі

Ми с Будьонним хаділі?..

Уже вдома, перед тим, як здійснити процедуру “поховання” чергового маршала в “білопоперовій клеєній могилі”, Віталік, востаннє вдивляючись в обличчя маршала й нічого “ворожого” в нім не помітивши, перевів погляд на прізвище: “Єгоров”. Пробіг іще раз по прізвищу, тепер уже по складах: “Є-го-ров”. Ану навиворіт, вирішив: “во-рог-Є”. Ти... д-диви!.. Віталікові від несподіванки аж дух забило! “Оце так да!” ВОРОГ Є!”, ВОРОГ Є, це ж так просто, так ясно! То чому ж раніше ніхто не здогадався! Його ж давно можна було викрити! А він аж до маршала дійшов! Ну і ну!.. Ні, тепер заклею без жалю, покажу тільки мамі, татові і Кості – і все! А завтра в класі всім розкажу, як я його викрив!”

Так і зробив. Поділився радістю “відкриття” вдома, ще й похвалу дістав від батька за “пильність”. Поділився наступного дня цим й у школі, де також викликав загальне захоплення тим “геніальним” відкриттям – “викриттям.”

– Ну, ти дайш! – тільки й чув з усіх боків заздрісні схвальні вигуки однокласників.

– І як оце ти додумався? – не вщухали ні хлопці, ні дівчата.

А Віталік тільки посміхався вдоволено, почувавши себе мало не справжнім героєм. Хоча зовні того не показував: природна скромність не дозволяла те зробити, але подумки пишався все-таки вчиненим – було ж бо чим!

До речі, як те збагнув Віталік, був він у своєму відкритті, звичайно, не в даному конкретному випадку, а взагалі в методі здійснення викриття ворогів народу не оригінальним. Бо ж у той самий час почалась смуга суцільних “викриттів ворогів” в усіх, навіть найнесподіваніших сферах людської діяльності, й передовсім, у видавничій справі, зокрема в тій її галузі, де друкувалися етикетки для різного роду товарів широкого вжитку. То була справжня веремія, якась вакханалія повсюдного все і вся “Викриття”, “Вилучення”, “Заборонювання” – нечувана за своїм розмахом, за своїм розгулом всевикривальна пошесть. Учора вилучалися з продажу сірникові коробочки, бо на етикетці знайдено приховану в малюнку фашистську свастику. Сьогодні в школі оголошують про вилучення з користування учнівських зошитів (були колись такі товсті зошити з усілякими патріотичними картинками в лівому кутку палітурки й написом по центру “Загальний зошит”), бо в малюнку чиєсь надпильне око знову ж таки виявило хитро замасковану десь там між крилом і пропелером літака чи в гусеницях танка ту ж таки рогату фашистську свастику. Ворог не дрімав – треба було у стократ підвищувати пильність, аби своєчасно “за хвіст його – й на сонечко!” І – хапали, і – виводили... На зошитах, на книжках, на етикетках – і відповідно на підприємствах, в установах, у військових частинах – в армії і на громадянці, всюди, де сховалися – замаскувалися вороги... Що ж, то – добре! Тим менше їх залишиться живими, тим легше нищитимо тих небагатьох із них, кому вдасться все-таки якимось чином уціліти. Бо ж, поза всяким сумнівом, як співалося в бойовій пісні часів того похмурого передвоєнного передгрозя “Єслі завтра война”,

*І на ворожій землі
Ми ворога разаб'ємом
Малай кров'ю, магучім ударам!
Та інакше й бути не могло! Бо ж як сказано було в тій же пісні:
С нами Сталін радної
І залізної рукою
Нас к перемозь ведемо Варшаво!*

А як же інакше! На “нашій землі” ворогів ізнiчтожилi, навіть тих, котрi щось таки вмiли, навіть до маршалiв дослужилися. То з ким тут, у своєму домі, ще воювати? Звичайно ж, “Єслі завтра война”, то буде вона там, звідки прийшла, і Варшаво буде вести нас к перемозь на ворожій землі! Тим більше, що після триумфальної перемози над таким могутнім ворогом, як білофіни, у нього з'явився ще й такий бойовий соратник – герой, як маршал Тимошенко. Недарма ж замість цитованого вище куплета вороги наші, трясучись од страху-переляку, чули куди страшніше і вбивчо-грізнiше:

*С нами Сталін радної,
Тимашенка-герой, Нас к перемозь ведемо Варшаво!*

“Народ” таки не дрiмав – тут же вставив у пісню, причiм не абикуди, а саме туди, куди треба, у найпотрiбнiшу, найголовнiшу строфу цей породжений самим життям, самим героїчним нашим часом грізно-попереджувальний для ворогiв рядок. Було-таки над чим подумати охочим до всiляких авантюр підпалювачам війни...

- Чому було розстріляно маршалiв Блюхера, Тухачевського, Єгорова?
- Назвіть військових, що стали жертвами репресiй в Україні?
- Про які деформації у свiдомості суспiльства пише автор в умовах сталінських репресiй? Які це мало наслідки?
- Які рядки свiдчать про масштаби репресiй?
- Які рядки твору свiдчать про абсурдність масових репресiй?

5.11

Іван Багрянний

Роман “Сад Гетсиманський” написаний у 1950 р. В основу твору покладені власні спогади про перебування у сталінських концтаборах. Про роман В. Винниченко пише: “великий, вопіючий і страшний документ”, який викриває і таврує антилюдяність каральної машини радянського тоталітаризму.

САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ

Ад'ютант казав правду. Астрономічна цифра виявилася зовсім не божевільною фантазією, а божевільною дійсністю. Андрій це усвідомив в першу ж мить, як переступив поріг камери ч. 12, однієї з загальних камер Другого Спецкорпусу, про які говорив ад'ютант. І першим почуттям, яке вразило його свідомість, було почуття, що, мабуть, ніякі найсміливіші чутки й припущення все-таки не можуть перевершити реальної дійсності в державі. До цього почуття приєдналася ціла веремія інших. Та, мабуть, найвиразнішим з усіх тих почуттів було все-таки почуття радості. Так, радості. Радості істоти, що, zdeградована з категорії людей в категорію “людішетек”, найдужче боялася загинути в цім царстві самотньою. І от радість ця була від приголомшуючого факту – люди! Безліч людей. Безліч. Сила-силенна. Вони ворушилися, здавалось, незчисленною масою в сизих хмарах тюремного диму, ні, під тими хмарами, що текли в усі боки пасмами. Вони ворушилися під тим димом, як під шаром води, переснованої баговинням і медузами, на підлозі, як на дні океану. Оброслі мохом, обплутані водоростями ганчір'я, якісь сині всі, мов потопельники, мов привиди в якомусь підводному, моторошному царстві. Ті привиди сиділи навпочіпки в шість рядів, виповнюючи камеру так щільно, що здавалось неможливим пройти не те що в другий, далекий кінець камери, якого за димом і не видно було, а бодай на якийсь метр вперед. Цілий світ! Ціла держава! Цілий СРСР з облич і з гулу розмов можна було відразу визначити інтернаціональність складу мешканців цього світу. Андрій стояв біля дверей і не знав, що йому робити. Його вкинуто, зачинено двері за спиною – і хай собі як знає. Він стояв і дивився на дивовижну картину. В камері було півтемно, і треба було очам звикнути, щоб добре бачити. Після першого враження прийшло інше – враження, що це величезний ярмарок, або мусульманська моли-

п'яна, або жидівська синагога, де люди сиділи в молитовних позах, здавалось, безконечними рядами, що губилися в диму, й бубоніли щось, монотоніли, дрімали, щось робили, сварились, співали, божевільно ляпались... Вірмени, жиди, німці, росіяни, а найбільша кількість – господарів цієї землі, українців. Ще були представники інших, непередбачених національностей. Праворуч – була низка заґратованих вікон, обчіпляних пронами торбинок, торбиночок, вузликів, лахміття, з повстромлюваними межи ґрат, в клітини, як в бджолину вощину, хлібними пайками, черевиками, якимись згортками, горнятками, горщиками. Ліворуч була суцільна стіна, а в ній прохід посередині, без дверей. Там теж були люди... Там ще одна камера. Люди товпилися на тих дверях, вважали й вилазили...

Ще перед сном (перед тим, як заснути) Андрій вислухав пояснення інженера Н, що ж то був за військовий, найстарший чинов. То був начальник облвідділу – НКВС, призначений на місце покійного Мазо. Мазо ж – колишній заступник начальника “Всеукраїнського” управління ВЧК-ОГПУ славнозвісного Балицького – застрілився. А застрілився він зовсім недавно. І застрілився з причини “розходження” нібито з “генеральною лінією партії” а чи то з причини “національного ухилу”. Як Хвильовий і Скрипник. Так нібито згідно з інтерпретацією інженера Н.

Ось так закінчився четвертий день, про який Андрій твердо пам'ятав, що він був четвертий. Далі все обернулося в уже згадану саламаху, з чадне марево без початку й кінця, змонтоване з химерного маячіння й з реальної дійсності, яка видавалася химернішою за маячіння, проти якої найбожевільніші візії видавалися реальністю. Рахунок дням згубився, як згубилися й чіткі грані між порами дня, між вечором і ніччю, між ранком і днем, – була лише пора, коли інтенсивно кличуть на допити і коли не кличуть; пора, коли належиться, згідно команди, спати, але ніхто не спить, і пора, коли спати заборонено, але всі дрімають, не в силі перебороти сон. Пора, коли люди тільки лежать, і пора, коли тільки сидять. А за грані правлять – між ніччю й ранком – “поверка”, між ранком і днем – обід, між днем і вечором – вечеря, а між вечором і ніччю – команда “спати!”, гримання засувів, дрібне тремтіння в колінах і рев мотора за мурами, переснований підозрілими вибухами.

А над усім тим печать кричущого безглуздя, розгублености, безнадії й повного очманіння. Люди, ввергнуті в безодню жаху, в пекло наруги й середньовічної інквізиції без жодної вини за собою, – люди, що про-

йшли вогні й води, або люди, що досягли вершин знання, вершин найбільшого злету людського духу й мислі, – билися одчайдушне душами в каламутному морі безглуздя й нічого не розуміли. Хотіли збагнути все і не могли. Хотіли пояснити все і не вміли. І билися над всім, як тля в зачарованому колі, ламаючи лезо думки. Все було, здається, абсолютно просте й зрозуміле і в той же час все було абсолютно абсурдне й незрозуміле. І не вкладалося ані в якісні рами понять про честь, мораль, етику, клясову й людську солідарність, доцільність, культуру, цивілізацію... Всі ті поняття видавалися абсолютно зайвими, дурними, спекулятивними. А в цілому все те, всю переживану й спостерігану епопею, грандіозність масштабів якої кожен знав достеменно, а надто відчував на собі самому, кожен розумів і пояснював по-різному.

Дошукуючись логіки в нелогічному, сенсу в безсенсовому, системи в хаосі, говорили:

Одні – що це грандіозна кампанія “очищення тилу” від інакомислячого й небезпечного соціально-політичного елемента перед можливою війною, а грандіозність кампанії визначається грандіозністю самої країни з 200-мільйонним населенням, де щонайменше 199,5 мільйона незадоволених, “ворогів народу”.

Другі – що це кампанія “реконструкції людини”, в якій віддано на зламання геть все, що думало інакше, аніж Політбюро ЦК ВКП(б), на знищення геть все, що не поділяло “генеральної лінії” кількох людей з верхівки компартії.

Треті – що корабель повертає вправо і це сталінський Термідор. Говорячи так, посилалися на винищення не тільки позапартійних, а й всієї старої гвардії партії – всіх тих, що ще мали ідею в серці, а в революції ту ідею скріпили своєю кров’ю й забезпечили тій революції успіх.

Четверті – що це реставрація Російської імперії, а щоб її зробити, треба поламати геть все, що може чинити опір, особливо в національних республіках.

П’яті – що всі ці чотири пояснення абсолютно вірні і що вони в сумі й становлять справжній сенс всього того, що відбувається.

Що ж до методів, то виходило, що тут, як ніде, з найбільш оголеним цинізмом і брутальною послідовністю застосовано гасло “Мета виправдує всі засоби”, а діалектичну істину “Буття визначає свідомість” змодернізовано й пристосовано до філософії, світогляду та моралі сучас-

них інквізиторів і тепер вона звучить – “Биття визначає зізнання”. Але ця підміна однієї діалектичної істини такою ж другою діалектичною істиною зроблено по-російськи, і в цій мові воно звучить ідеально опухло й красномовно: Було – “Бітіє определяет сознание”, а стало – “Бітіє определяет сознание.” Уявіть собі, змінено тільки одну-однісіньку літеру, але як геніально той перифраз відобразив епоху й її модерну філософію та внутрішню суть. “Бітіє”. Цебто биття. У всьому. Нещадне, тотальне, безперервне биття. Купка фанатичних, і малописьменних, і безпринципних реформаторів тресують 200 мільйонів. А тресуючи чи шукаючи морального опертя, вони тезу про “бітіє” доповнили тезою, що стала заповіддю костоправів: “Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити од-ного винного”! І ця заповідь стала девізом епохи.

Оскільки ж тим “одним винним” є в дійсності той, хто тримає кермо влади в руках, то ребра усіх 200 мільйонів опинилися в небезпеці. Ось тому так трицять геть всі тюрми від перевантаження, і ось тому в цій одиночній камері сидить майже тридцятєро людей, і ось тому таким нагальним темпом будується багато тюрем нових, і, нарешті, – ось тому так торохтить цілі ночі авто-мотор з глушителем.

Вечорами, як і вночі, і вдень, через певні періоди повз затулене залізним щитом вікно десь у тюремному подвір’ї гриміли кроки – там хтось грізно бив у камінь кованими чобітьми, йдучи гусячим кроком. Здавалося, що там щонайменше йде чота солдат, і не просто солдат, а чота тяжкої німецької піхоти повз вікно. Але знавці пояснювали, що то йде всього-на-всього троє людей – караульний начальник і два бійці-патрулі – це зміна варти. А гупають вони так хвацько в камінь подвір’я зумисне, такий стиль, бач, – це, щоб чули “вороги народу” за мурами й тремтіли перед могутністю й грізною силою “органів революційної законності”. Прогупавши повз вікно, кроки віддалялися, множені луною, що металась і торохтіла в кам’яному колодязі, утвореному з стін тюрми, управління й комендатури. Потім патрулі ставали з громом і чути було якісь ритуальні фрази, говорені при зміні варти тим, хто уступав, і тим, хто приймав варту. Дуже було цікаво почути б, які саме фрази, які слова вони там говорять, але годі було розібрати. Лише виразно було чути команду: “Шагом!” – наприкінці. Одначе ті самі знавці (а такими були всезнаючий Охріменко та Краснояружський) запевняли, що, змінючись, вартові говорять таку заведену формулу:

Один: "Пост по охоране ворогів народу сдал!"

Другий: "Пост по охоране ворогів народу прийняв!"

А потім команда: "Шагом марш!" – і кроки знову гримлять мимо вікон. Так повторюється кілька разів на добу, лише вдень не так чути, як уночі. Ті кроки справляють справді тяжке, гнітюче враження, особливо на малодушних.

В чадній саламасі днів металась людська душа на вузюсинській території одиночної камери й абсолютно нічого не знали, що станеться з ними завтра, а може, й за годину, не знали, куди діваються ті, кого не повертають назад до камери, взяті "без верей", а куди ті, кого взято "з речами". Дехто твердив, що перші, кого не повертають до камери, потрапляють на розстріл зразу після швидкого суду спецколегії або до божевільні, збожеволівши після тортур. А ті, кого беруть "з речами", – йдуть або на етап, або до іншої тюрми, або до камери смертників; ніхто тільки всерйоз не припускав, щоб хтось міг іти на волю, – те зовсім неможливе з низки причин, а найперше – згідно із залізною тезою, діючою в цій установі, що – "ніхто, потрапивши сюди, не може звідси вийти на волю живим і навіть мертвим. Звідси один вихід – або в землю, або на каторгу", що означає теж в землю.

І це було зрозуміло – організатори й натхненники цієї бійні не можуть нікого звідси випустити, бо кожен такий звільнений – то був би живий свідок дивовижних, небачених мерзостей. "Ліпше закопати в землю сто невинних, аніж не закопати одного винного" – так би треба перефразувати тезу про ламання ребер.

Дехто намагався встановити закономірність в явищах і твердив, що всі ті, кого беруть "з речами" опівночі або після півночі – йдуть на смерть, а ті, кого беруть "з речами" вдень – йдуть на етап, а ті, кого беруть рано або ввечері – йдуть додому. Але то все були лиш "мрії", хоч і вмотивовані логічно, наприклад: звільняють з тюрми увечері тому, щоб не йшов чоловік вулицями завидна, а йшов потемну або рано-рано, щоб його ніхто не бачив, який вий блідий і змучений. Ну, й в тім же дусі. Та тільки ж в цім пеклі немає логіки взагалі.

Так щодо тих, кого викликають "з речами", так і щодо іншого, невідомого в'язням, але болюче-цікавого, як от, наприклад: куди дівають померлих або розстріляних? Одні кажуть, "на мило переробляють", дру-

гі – “натоптують в ями й засипають негашеним вапном”, треті – “годують ними псів-енкаведистів, щоб ті не знали для в'язнів пощади”.

Але були речі, які не потребували гадання, а були ясними й безсумнівними. До таких належав факт, що кожен в'язень обвинувачується одразу по кількох пунктах статті 54-ї т. зв. Карного Кодексу УСРСР, як от: п.п. 1 (зрада вітчизни), 2 (збройне повстання), 8 (терор), 10 (агітація) й 11 (організація) – і все це одноразово, про що кожному в свій час пред'являється т. зв. “протокол обвинувачення”. Окремо трималися обвинувачені по п. 6 (шпигунство) – їх тримали на окремому – п'ятому – поверсі тюрми, й від самого сидіння там люди сивіють і божеволіють. Хоч дехто, а зокрема Карапет'ян, який побував уже й на п'ятому поверсі, – твердив, що немає зовсім ніякої різниці між поверхом п'ятим і поверхом першим.

Отже, зовсім смирні й зовсім безбидні люди мали по кілька страшних пунктів обвинувачення і, що найцікавіше, – вони ті всі страшні пункти признавали й підтверджували, зізнавалися в найстрашніших злочинах проти “уряду, партії й родини”. “Розколювались”. І часом ті люди були могутньої будови, атлетичного складу.

Такою ж безсумнівною річчю була цілковита нездібність людини протистояти злові, роззброєність тієї людини через внутрішнє роздвоєння, а роздвоєння те повстає з колізії – людина робила революцію й будувала новий порядок речей, нове життя, а той новий порядок речей знайшов непередбачене вивершення в системі терору й узаконеного паскудства, яка (система) посадила цю людину в тюрму, і от тепер та людина є з одного боку в'язнем системи й її мучеником, а з другого – організатором і будівничим тієї системи. Коротше – вона, як той інженер Н, збудувала гарну, модерну, досконало спроектовану тюрму, а потім в неї сама сіла. І от тепер сидить і морально не може протистояти, бо не має сили й внутрішньої цілості. І тільки одиниці становлять винятки: вони є проблесками нової ери, краплинами сили, що не знає компромісів, рішуча й непримиренна, вона приходить як заперечення. І зродилося те заперечення з тих самих джерел, з яких зродилась була й та прекрасна Революція, що заповідалася на прихід царства любови, братерства, рівності, а виродилась отак от в паскудство і ляше в окремих іскрах десь збереглася в первісній чистоті й пішла на мучеництво. Такою іскрою був, можливо, комбриг Васильченко.

Ще безсумнівною річчю було те, що, втративши все, безсила протистояти фізичному й духовному, розчавленим, геть в усьому змалівши, людина лишила собі сміх. І взяла той сміх за прапор. І з тим сміхом стоїть, ні, отак от гола сидить під шибеницею й, давши себе розіп'ясти морально та втоптати в болото, з тієї шибениці глузує. Як глузує й з усієї інквізиції, намагаючись перемогти її покорою, згодою на брехню й підлоту, поглиблюючи ту брехню й підлоту до крайнього абсурду, а потім стаючи геть над нею високо з своїм сміхом. Той, хто вигадав слова “кунді-бунді” та “чих-пих” – висловився тим самим за всіх з усім презирством до мордування й до розстрілу. Нема розстрілу – є лише ідіотський “чих-пих”, дурний спалах двох грамів пороху, і тільки. І той спалах приносить визволення. І нема страшних мук – є лише ідіотське штовхання під ребра та биття по голові, тупе й безглузде “кунді – бунді”...

- *Який режим називають тоталітарним?*
- *Які причини встановлення в СРСР тоталітарного режиму та одноособової сталінської диктатури?*
- *Чому сталінський тоталітарний режим вдався до тотальних репресій проти власного народу?*
- *Які місця твору свідчать про масштабність та безглуздість репресій?*
- *Як пояснити таке обґрунтування причин репресій самими жертвами?*

5.12

Володимир Сосюра

Поема “Розстріляне безсмертя” написана у 1960 р., а надрукована була лише в 1988 році, присвячена жертвам сталінських репресій. У цьому творі В. Сосюра розповів про своїх друзів – поетів та письменників, які стали жертвами сталінських репресій.

РОЗСТРІЛЯНЕ БЕЗСМЕРТЯ

*Блукала смерть у білих гонах,
Я бачив тінь її страшну...
у Петлюри, і в червоних
любив я дівчину одну.*

Цього не викреслиш із серця...
Що з вами, очі голубі?..
Весь світ стогнав в гігантській герці,
й земля кипіла в боротьбі...
А ми, з гвинтівками, курсанти,
немов незлічені полки,
хоч мало нас, ішли на банди,
на чорний прапор твій в штики!
І входив штик в живіт, як в вату,
як голка в масло, в крик – “оа!..”
Я знав, що ти куркуль проклятий,
оскаженілий буржуа!
Твоєю я забризкав кров'ю
сніги широкі та сумні...
І все ж любив тебе любов'ю,
незрозумілою мені.
...Обличчя Міші Ялового
ще й досі бачу я... Той час,
ті наші думи і дороги...
Та багатьох нема із нас,
немає й Міші Ялового.
Він мовчки слухав про Махна й
хитав в задумі головою...
О Мішо, Мішо! Над тобою
не сяє неба вишина...
Як не порвав я серця струни.
Не я – їх ворог люто рвав!..
А ти в дорозі до Комуни
од кулі братньої упав...
Холодні стіни каземата
і смерті стогін, сталі спів...
То з пістолетом руку брата
на тебе ворог злий навів...
Така судьба твоя проклята.
Упав орел. Зламались крила,
ти очі золоті закрив...

Тебе прокляв мій тихий спів...
Я ж вірив тим, що Мішу вбили.
А він... а він мене любив!..
І ми усі його любили.
Мене ж злий ворог обдував.
Я бережу твої образ свято,
прости мене, мій бідний брате!
Тобі хвала й безсмертна слава,
далекий Мішо Яловий!
Вернувся ти в партійні лави,
Але вернувся неживий.
З тобою що? Ніхто не знає.
Я ж чую твої печальний крок
і бачу, як у темі тримає
рука прозора партквиток
і з темі привіт нам посилає...
Так. Примаков тебе любив,
як друг, як вітер український,
що мертвий волос ворушив...
Пішли у тему під кулі спів
і ти, і Юрій Коцюбинський,
що тільки для Радлади жив...
В вікно б'є вітер непривітний
дощем, як снігом в час зими.
І дивляться Василь Блакитний
І Хвильовий на мене з теми...
Чого ви дивитесь із ночі?..
Ви прожили свій вік не зря.
В одного сині-сині очі,
В другого ж карі, як зоря,
коли прибій в граніт гуркоче
і киди бризки з янтаря...
Ви не боялись Бога й чорта,
ви віддали борні свій спів.
Один умер через ворту,
а другий сам себе убив...

Убив себе, але не спів,
був друг мені і друг Еллану
і на житті своїм, – о гнів! –
як Микитенко говорив,
“поставив крапку олив’яну”.
А Микитенка хто убив?..
Все та ж змія, проклята, чорна,
що в наші лави заповзла і нас, синів
ковадла й горна, таємно жалила й
пекла тортур залізом... Повна шалу,
вона вела у тьмі бої
і в Революцію стріляла
безсмертним іменем її!..
Душа Миколи Куліша
крилами б’є в вікно блакитне
й крізь ніч, похмуру й непривітну,
в мою поему поспіша...
Він геній був...
І от не стало
орла Духовних тих висот,
куди послав його народ
і партія куди послала.
Пішов у небуття, як дим...
І Курбас Лесь пішов за ним.
Серця спинились їхні чулі
од голоду а чи від кулі...
І ті, кого любить я звик,
і Кириленко, і Кулик,
що з нами йшли у даль
щасливу, і Підмогильний, і Вражливий,
що з смертю вийшли на двобій,
Кривенко, Плужник, Лісовий,
стоять, мовчать у тьмі страшній...
Стоїть в очах примарне військо...
І дивляться Влизько й Фальківський,
І з глибини і тишини

вітають Мисика вони...
Не чуть за вікнами сирен...
А я дивлюсь у ніч патлату...
Й заходить тихо у кімнату
печальний Міша Йогансен...
Він теж упав від кулі ката
лицем униз чи горілиць, –
і з ним упав Косинка Гриць.
“Прощай, матусенько, єдина!”
Я певен, що так Гриць сказав.
І постріл тяжко зарідав...
І цілували губи сина
криваву землю України...
Про них співаю я сьогодні
і про усіх, кого нема,
кого ковтнула смерті тьма...
Їх кров заповнила б безодні!..
Досвітній, Епik... Любі, любі,
хоч в пісні воскресить би вас
і той страшний, безумний час!..
Аж ось іде Гордій Коцюба,
у кому лева міць жила,
й сідає мовчки край стола...
“Чи всі зібрались?” Ще нема
Панаса Любченка і Лева,
що звався Скрипником (крицева
у нього вдаченька була),
і ще Затонського нема.
Смерть гордий дух їх переміг, –
то тільки тіло сталь порвала...
Нехай фізично вбили їх,
але їх дух не розстріляли!
Хай лине спів, як гул пожеж,
і про товаришку Левкович!..
Зайшли Затонський, Скрипник теж
і Любченко Панас Петрович.

А ось із зором, повним мук,
іде Валерій Поліщук...
“Ну що? Зібралися, вояки?
Стіл круглий, тут усі однакі”, –
лунає голос, мов з-за хмар...
О світлі жертви яничар,
гадюк у образі людини!
Щоб передать увесь мій гнів –
нема таких на світі слів!
Четвертувати мало тих,
хто “планово” понищив їх,
крові розливши океани...

- Якому періоду в історії України присвячено цю поезію?
- Чому цей період носить саме таку назву?
- У чому справедливість слів поета:
“Нехай фізично вбили їх, але їх дух не розстріляли!”?
- Чому кривава сокира сталінських репресій так криваво впала
саме на голови українських митців?
- Як, ви думаєте, чому поезію було надруковано лише через
28 років після її написання?

ТЕМА 6: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

6.1

Євген Маланюк

Поезія “25 травня 1924 року” стала відгуком поета на злочинне вбивство агентом ОДПУ лідера українського національно-визвольного руху С. Петлюри.

25 ТРАВНЯ 1924 РОКУ

*Ще мить тому – весна і цвіт,
Чужинний май в співучім сонці.*

*...І вже щось чорне криє світ,
І де ж ви, друзі, оборонці?*

*Наївний рух крилатих рук –
Ні, свисту куль не заперечить!
І тіло падає до брук,
І ось тріпочуть груди й плечі,
І очі гасить смертна мла...*

*Сім хижих куль. Сім стрілів зла.
Зміряли в дух – влучили в тіло:
Знялись над мертвим тілом крила,
І дійсність легко попливла,
Як марний, як минулий вияв, –
Бо за повіками тремтів
Співучий степ, пшеничний спів,
Полтава, прапори і Київ.
1936*

➤ Чому і в еміграції С.Петлюра був небезпечним для радянської влади?

6.2

Степан Тудор (Олексюк) народився у 1892 році, загинув від вибуху німецької бомби у Львові 22 червня 1941 року. У 1939 році письменник очолив тимчасовий революційний комітет у Золочеві.

У філософському романі "День отця Сойки" автор з погляду прибічника більшовицької ідеології розповідає про історичні події в Західній Україні у 20–30-их роках. У передмові до твору В. Беляєв пише: "Головний герой роману – греко-католицький священник Михайло Сойка починає свій день ще задовго до повного світання. День цей названий автором "одним із перших днів грудня 1931 року." Заслуга роману полягає в тому, що перед читачем страшна робота "святогорських мишок" постає у всій своїй неприхованій наготі." (В. Беляєв. – С. 23–24).

ДЕНЬ ОТЦЯ СОЙКИ

А.

Було це літо 1920 року, коли зелені мундири відійшли на захід, за Кальне, а з Поділля наступила комуна. Війтом у селі обрали Дмитра Халупника.

Печатки в руках не поверне, а в'ївся в печінки, командував: "Гайдук, підводу для товариша!.. Гайдук, сіно звести вдові Михайлині!.. Гайдук, податок на школу!.."

А кривий швець Семен верховодив голотою, дориваючись господарям до горла: "Давайте, багатії, землю, це наша кривавиця!"

Бог помилював – не віддали!

Дмитро Халупник відійшов з червоними на схід, а кривий Семен – кричав землі? – пішов землю гризти, не оглянувся.

І нині в неділю чи у свято, стоїть старий Гайдук на своєму місці в церкві (третя лавка ліворуч, при стіні; перша старого Грицака, що має сина адвокатом, друга Гелети, третя – його), і, розгойдуючись всім тубом, б'є поклони і гатить кулаком в груди, аж лунає в лененях:

– Прийдіте, поклонімося цареві нашому, богу!..

А як серед поклонів згадає Дмитра Халупника або Семена-шевця, скалить гранчасті зуби і вставляє люто в молитву:

– Кричав землі, Семене? – маєш землю голото!..

Ненавидить він комуна всіма силами своєї душі, ненавидить голоту, що схиляється до комуни. І коли бачить, що в останній час вона підіймає голову (адже бачить!), стає він серед гумна, старий уже, надірваний, мохнатий як пень, урослий наглухо в землю, і, увіткнувши кулаки в вихрасту пазуху, стоїть і викрикує:

– Чи це видано? Є десь арешти і шибениці є, а ця брідь ходить по землі та ще й погейкує, як на своєму!..

Але Бог ласкав!.. Бог є господар, як і Гайдук господар, і воля божа господарська – не голоп'ятницька!..

Сидів тут Гайдук Григор, мій дід. І Гайдук Федько сидів, батько. І Василь буде сидіти, хоч штурпак, але буде. І за ним внуки, доки тої землі – не бійся!..

Гайдук – господар!..

➤ *Чому так негативно ставилось населення Волині до процесу комунізації села?*

Б.

Отець д'Есте говорив з піднесенням. Він висловлював погляди, що давали їм право дивитись на майбутнє не зі смутком, а з радістю:

– Революція? Очевидно в кожній революції можна знайти елементи, які дають можливість побороти революцію: розбурхані пристрасті мас шукають заспокоєння, як море після бурі. Звичайно, повстання проти освячених норм суспільного життя й моралі, нерозумний бунт проти земних терпінь, жадова задоволення себе вже тут, на землі, а не на небі, – все це є небезпечним для святої церкви на землі; а проте, чи не буває іноді й так, що страшний вибух вулкану закидає попелом старі, покинуті вже безплідні ґрунти, шаром попелу, який стає ґрунтом для нової буйної рослинності і повертає тим життя недавній пустелі? Чи не на звалищах виростає іноді нове життя, що своєю силою й повнотою не вмістилось би в межах старого?.. У зовнішніх суперечностях цього світу здійснюється єдиний і несуперечливий у собі сенс життя, в якому об'являється нам одвічна й незмінна воля творця, єдиний несуперечливий у собі, найдосконаліший намір божого привидіння!..

– І в революції здійснюється?

– А що ж, дорогий мій сину, чи одну тільки революцію знає історія? Чи ж не підносилося людство після кожної з революцій з надрів хаосу і злочину до нового ладу і морального оновлення, з дна розпачу і розгубленості до нового спокою й упевненості, упевненості, яку дає тільки нове наближення до Бога і його святої правди?..

– Воістину, отче-професоре!

– Ось надходять до нас перші звістки про захитання схизматичької церкви у вогні російської революції, проте, що революційна маса ставиться з великою ненавистю до представників російського духівництва, що жандарм і священик – найбільш погорджувані особи поваленого режиму, – найбільш зненавиджені!.. Скільки божевільної ненависті мусило зібратися в серцях тієї маси!..

– Чи не можна виправдати ту ненависть, отче-професоре?..

– Не легко погоджуватися з цією думкою, сину мій, а проте воно у великій мірі так: занадто вже часто ставила себе російська церква в становище покірної слуги царського режиму, занадто явно й грубо виконувала його волю, щоб обминула її тепер ненависть мас!.. А револю-

ційна ненависть має свої права, вона живиться революцією, як революція нею... Вона плідна й загарблива, вона прагне охоплювати щораз нові і нові простори, збільшувати свої об'єкти... І чи не можна чекати, мій друже, що й ненависть російського народу до його духівництва буде жадібна й захоплююча, що вона пошириться на далеку провінцію і пройде, як пожежа, по безмежних просторах російської землі, винищить там схизматицьку недугу, випалить цей образ згрішення й блуду у вірі, як випалюється зло злом і пекельний блуд вогнем пекла!..

– І настане там релігійна пустка?

– Ні, любий, досвід минулого навчає нас, що маса боїться релігійної пустки. Маса скоро затужить за новою церквою, новою системою віри, що була б системою її надій і прагнень, що виправдувала б її терпіння на землі, давала б цьому терпінню глибокий сенс і святе признання. А хто ж більше приготований до виправдання тих терпінь, як не свята католицька церква! Хто більше покликаний до заспокоєння тих надій на просторах російської держави, як не столиця святого Петра, як не свята воля Рима!

➤ *Чому на думку отця Ґ'Есте, настане час нової церкви – церкви Ватикану?*

В.

Енцикліка “Сорокового року” мала на меті втихомирювати й присипляти розбурхані пристрасті теперішньої класової боротьби; з одного боку, слід було притупити болючу настороженість найширших мас, голодних на хліб і працю, з другого – піднести соціальну чуйність соціальних верхів, що перебувають під загрозою втрати своїх володінь. З відомої євангельської поради: “будьте лагідні, як голуби, і розумні, як змії”, – лагідність належало підсунути робітникам, а мудрість змії зробити неподільною властивістю господарів; слід було відкрити перед очима нуждарів осяйні й гарантовані надії на блаженство небесне і на можливість спокійного й скромного володіння в цьому житті, а справжніх великих власників навчити злагіднювати надмірність своїх апетитів, поки не стихне гнів голодних і не згаснуть вогнища соціальних заворушень, що загрожують світові.

“Коли цього не підіймете й не виконаєте негайно, нехай ніхто не думає, що можна буде захистити порядок і спокій людства перед розсадником нових ідей”, – так сказано на сторінці 19-їй енцикліки “Сорокового року”.

Такий був майстерно прихований зміст цієї енцикліки.

А що до католицької акції (дії. Ред.)?

“Католицька акція є участю організованих світських католиків в ієрархічному апостольстві церкви”.

Отець Сойка захоплювався досконалою простотою і невинністю цього визначення.

“Апостольство церкви” – чи не дихає це вчинками найчистішої любові й милосердя часів діяльності перших апостолів християнства?

В листі до голови “Міжнародної унії католицьких жінок” Пій XI трохи розширив межі свого визначення. І тут Католицька акція є участю світських в ієрархічному апостольстві церкви, а служить вона для оборони релігійних і моральних основ, а також для розвитку здорової і прибуткової соціальної акції під керуванням духовної ієрархії.

“Здорова і прибуткова соціальна акція”! Це ж щось більше ніж первісне апостольство церкви! Щось безконечно більше й красномовніше!..

Зі справжньої інтелектуальною радістю, а також з класовим, практично зацікавленим задоволенням стежив отець Сойка, як крок за кроком розгорталися перед його очима завдання, що впливали з Католицької акції, відкриваючи водночас істотний глузд “модерного”, пристосованого до новітніх обставин апостольства церкви.

➤ *Розкрийте роль католицької церкви у суспільно-політичному житті на західноукраїнських землях.*

➤ *Що таке “католицька акція”? Які мало наслідки її проведення?*

Г.

Коли проїжджають через вершок невеликого горба, через який пролягла дорога, бачать ліворуч, внизу, вздовж пониклої у глиняних берегах річки село Глинки, з великою, біловерхою церквою посередині; на північ від Глинок, кілометрів за чотири, видніється Старий Оглядин, а праворуч від Оглядина, вдалині, вже при самому гостинці лежить розкидана Любча, заповнюючи собою широку, зі ставком, улоговину...

Глинки, Оглядин і Любча – три найпевніше з соціального погляду поставлені села околиці, найкраще збережені від комуністичних замахів і впливів. Отець Сойка залюбки придивляється до різних способів громадської діяльності отців духівників тих сіл, знаходить у них деякі риси своєї священицької майстерності, не вагається запозичити в них дещо нове та приєднати до власних методів роботи.

Глинківський парох, отець Воробець, рухливий, жвавий, з невеличкою, як у горобчика рухливою головою, використовує в своїй культурно-освітній роботі гру на місцевих суперечностях:

– “То для них, як батіжок, отче-колего, як гарячий батіжок!”

– “В якому селі найперше обходять роковини великого кобзаря України?”

– “Та в Глинках же!”

– “Чий хор справляє найкраще враження на співацькому змаганні “Просвіт” у повіті?”

– “Та глинківський же!”

– “Який аматорський гурток підготував найбільше число вистав протягом року?”

– “Гурток при читальні у Глинках!”

– “Яке сокільське гніздо виставляє найбільші групи на повітовому світі в Кальному?”

– “Та глинківське!”

Залучаючи до такого місцевого змагання молодь і господарів, залучаючи до нього – і ласкою, і спонуканням – також неможливі елементи села, вміє отець Воробець рік у рік тримати село у постійному напруженні, вміє зуживати в ньому всю небезпечну енергію села, заглушувати, коли не заспокоювати, кризові турботи, притуплювати позичковий і податковий натиск, злагіднювати загарбливість багатців і опір бідноти.

Правдивою гордістю сільської молоді зробив отець Воробець гімнастичне товариство “Сокіл”, що було захоплене муштрою, напіввійськовою формою вбрання і зовсім по-військовому суворою дисципліною. “Соколи” були абсолютно віддані отцю-пароху і завжди готові до виступу...

➤ *Розкажіть про діяльність “Просвіти” та її роль у громадсько-політичному житті.*

➤ *Які молодіжні товариства діяли на західноукраїнських землях?*

**МЕМУАРНА, МОНОГРАФІЧНА ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА
ЛІТЕРАТУРА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 10 КЛАСІ**

**ТЕМА 1:
ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА**

**Воєнні дії на території України. Бойовий шлях
Українських січових стрільців**

1.1

...Багата поміщицька садиба князя Радзивілла і особливо широке подвір'я мали відбиток військового лихоліття: розкішні клумби витоптані, кущі жасмину та бузку поламані, забризкані грязюкою, ганок з колонами засмічено, кругом люди..., метушня – тут ось вже третю добу розташувався штаб російської 8-ї армії...Ось до натовпу, майже не розтоптавши людей, до ганку підлітає на коні козацький сотник. Сам почорнів від втоми, але обличчя сіяє. Він махає конвертом і кричить: "Лист Його Високому сіятельству!" Розкривши конверт я проговорив рівним голосом, воліючи не показати своєї радості: "Панове! Наші передові частини увійшли до Львова!" Від криків "Ура!" затремтіли стіни старої родової маєтності князя Радзивілла...

...Ця битва під Перемишлем, що без перерви тривала більше місяця, була останньою, про яку я міг би сказати, що в ній брала участь регулярна навчена армія, підготовлена у мирний час. За три з половиною місяці кадровий склад офіцерів та солдат зазнав значних втрат..., кадри поповнювались за рахунок щойно прибулих із запасних полків, офіцерський склад поповнювався за рахунок тільки-но призначених прапорщиків, освітній рівень яких був невисоким...

(Із "Спогадів" О. Брусилова)

1.2

...Вночі зійшли москалі з сусідньої гори Погару, перейшли місток на р. Головчаниці, підсунулися яром до половини північного спаду Маківки під стрілецьке становище і ранили кількох стрільців ручними гранатами. Ніч була темна, без місяця. Пішла стрілянина на цілій лінії Маківки, тріскали світляні ракети. Москалі відступали. Рано було видно сліди ворога і погублені шапки. Цілий напад москалів звернений був на відтинок, обсаджений стрільцями, тому стрільці дістали того дня похвалу за оборону Маківки...

**(Із спогадів 18-літнього командира сотні,
львів'янина Осипа Яримовича)**

Колоніальна політика на українських землях в роки Першої світової війни

1.3

Тепер, коли до нас дійшли точні відомості про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські дільниці й тюрми переповнилися вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священики, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що вихоплено з хати знаєцька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерті, що везуть їх до Томської, Іркутської, Архангельської, Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, от тоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою "Освободительная" війна і яку долю готують нашому народові її подібні наслідки..." – так описував свої враження уповноважений "Союзу міст", активний діяч українського руху Д. Дорошенко.

1.4

...Наші праві націоналісти в особі графа Бобринського, посівши адміністративні посади в "П'ємонті українства", почали переслідувати український національний рух і силоміць наvertати уніатів до православ'я. Тяжке враження справив арешт митрополита А. Шептицького, який користувався неабияким впливом та авторитетом у

краї. Все сприяло наростанню ворожості місцевого населення до переможців...

(Мілюков П. "Спогади")

1.5

...десятки тисяч бородатих поліщуків, чернігівців, полтавчан, тавричан, катеринославців працюють у засніжених тірольських копальнях, австро-угорських заводах, маєтках... по вісімнадцять годин на добу... Наші полонені проживали у таборі, у голоді й холоді, а це відбирало їм енергію до праці...

...Десятки тисяч вдячних листів, писаних маловправними руками бородатих поліщуків, чернігівців, полтавчан, тавричан, катеринославців, що вперше у фрайштадському таборі грамоту пізнали єдину втіху і розраду у рідному слові, що розносить їм таборовий журнал, і "сердечно благодарять", і "щиро – щиро дякують" товаришам професорам і нашим братам полоненим – за те рідне слово в рідному журналі...

...Зовні театр виглядав як звичайнісінький барак, трохи збільшеного розміру, з довжелезними рядами лавок усередині та звичайним собі помостом, але та любов до мистецтва й висока майстерність, що їх укладає в театр колектив артистів і, зокрема, Ю. Балицький (він скінчив у Парижі Академію мистецтв) й І. Птиця, багатий реквізит, перуки, одяг (головним чином – всілякі жупани, штани, корсетки, вишивані сорочки) – все це робить театр місцем не тільки видовищ, а й вогнищем високого культурного й виховного значіння...

(Кобець О. "Записки полоненого")

ТЕМА 1: ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Воєнні дії на території України.

Бойовий шлях Українських січових стрільців

**Колоніальна політика на українських землях у роки
Першої світової війни**

1.6

... Значення перемоги росіян у битві у Галичині полягає у тому, що противнику не вдалось нав'язати Росії "бліцкригу" і добитись на початковому етапові війни рішучих успіхів...

(Данилов А. "История России. XX век.")

1.7

...Битва в Галичині складалась із п'яти взаємопов'язаних операцій, кожна з яких може бути порівняна за своїми масштабами з битвою у Східній Пруссії...

...здобуття Перемишля стало значною перемогою росіян, яка суттєво змінила ситуацію. Перш за все вдалося взяти у полон 120-тисячний гарнізон, що завдало відчутних втрат противнику. Втрачався сам сенс наступальної операції...

...Горлицька наступальна операція тривала 52 дні. Це була одна з найбільших оборонних операцій в ході війни. В результаті її проведення росіяни змушені були полишити Галичину. Вперше в ході цієї операції російське командування в широких масштабах провадило знищення найбільших важливих об'єктів, транспортних шляхів, запасів продовольства.

...Карпатська операція не виправдала сподівань сторін... Зимово-весняні операції не принесли переваг жодній із воюючих сторін...

(Дюпюї Р.Е., Дюпюї Т.Н. "Всемирная история войн". – Т. 3)

1.8

...Австрійці виявились захопленими зненацька і розгубились... О шостій годині ранку артилерія почала обстріл на знищення... Страшний порядок встановився на полі бою: один раз в шість хвилин

кожна важка гармата посилала в окопи до противника “чемодан”, один раз в три хвилини стріляли мортири і легкі гармати... Через годину швидкість стрілянини зростає: тяжкі гармати стріляли кожні дві з половиною хвилиною, а легкі – кожні дві хвилини... Хмари диму та пилюки покривали окопи австрійців... У повітря злітали бліндажі, дерево, каміння... Але ось настала тиша... З polegшенням австрійці, що полишились живими, повертались в окопи... Росіяни повинні були перейти в атаку... Але тільки вони зайняли окопи – і знову артилерійський страшенний обстріл росіян... Проклинаючи, полишаючи вбитих, австрійці знову швидко тікали до своїх укриттів...

(Семанов С. “Генерал О. Брусілов”)

...УСС була елітарною військовою частиною: багато із січових стрільців як перед війною, так і після неї здобули собі славу політичних лідерів, вчених, літераторів, журналістів, митців. Завдяки цьому вони залишили документовану історію УСС та багату літературно-пісенну спадщину, що стала інтегральною частиною національної свідомості галицьких українців у ХХ столітті.

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

Український національний рух в умовах Першої світової війни.

1.9

Отже, війна, що справила глибокий вплив на українське суспільство та колоніальна політика, яку проводили обидві воюючі сторони щодо свого і чужого цивільного населення, сприяли активізації національного визвольного руху.

(Сарбей В. “Національне відродження України”)

1.10

... Напередодні 1917 року український рух має політичну програму, певні політичні та військові структури, набрав досвіду організації агітації та міг сподіватися на підтримку українського населення та інших неросійських рухів у Росії...

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

1.11

...Примір революційної Франції показав світові дорогу до головних горожанських (т.б. громадянських) свобод: може примір самостійної України покаже світові дорогу до розв'язання головних соціальних проблем?

(Руданський С. "Чому ми хочемо самостійної України")

ТЕМА 2: УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Початок революції

2.1

...За характером Українська революція була національно-демократичною, у своїй стратегічній меті органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства. Провідники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної та ефективної життєдіяльності кожного члена суспільства...

...У запропонованій ними (лідерами Центральної Ради – авт.) концепції революції втілювалися віковічні прагнення українського народу, традиції визвольної боротьби, кращі ідейні надбання славних синів і дочок нескореної нації: кирило-мефодіївців, М. Драгоманова, І. Франка, Л. Українки та ін... Визначальним стрижнем... стала боротьба за досягнення великої мети – відродження української нації в усіх без винятку проявах її існування та розвитку економічному, політичному, державотворчому, духовному. Керманічі революції вважали, що повномасштабне розв'язання проблеми немислиме без його органічного зв'язку з нагальними соціальними перетвореннями на користь більшості нації – трудівників. Наріжними основами концепції революції стали прагнення до демократичних завоювань..., запровадження української державності..., здійснити перетворення, що впритул підвели б до соціалістичного ладу... Існує поєднання двох начал національно-державотворчого і соціально-

визвольного – найприкметніша риса основних документів Центральної Ради, яка пройшла шлях від декларування намірів запровадження національно-культурної автономії у федеративній демократичній Російській республіці – до проголошення Української Народної Республіки вільною суверенною державою українського народу; від абстрактно-прихильного орієнтування на популярні соціалістичні гасла – до перетворення на державну політику засад справжнього народоправства і соціальних гарантій трудящому люду...

**(Солдатенко В. “Українська революція.
Історичний нарис”)**

2.2

Це був вислов усієї нації. Це було не тільки координоване, сполучене спієробітництво всіх українських партій і впливових організацій, а виразний, необхідний прояв існування української нації. Центральна Рада явилась найкращим доказом цього. ...Нація мусила... мати єдиний орган свого прояву... Це був центр, до якого стікались усі хилитання пробудженої національної енергії; з усіх великих і малих пунктів животворіння національного організму простягались до центру нерви нації... Сюди збігались усі жалі, всі кривди, всі надії, сподівання, плани, розрахунки, міркування. Тут вони переправлялись, перетирались, проходили через усі знаряддя політичної майстерні й виходили до нас у точних, викреслених, то гарячих, запальних, то урочисто-суворих, немов холодних лозунгах, які по нервах, через вузли-організації неслись у тіло нації й у той чи у інший спосіб посували її уперед...

...У першій стадії свого існування Центральна Рада брала на себе вираз тільки національного обличчя українського народу...

...Найголовніший, найважливіший здобуток усієї нашої боротьби за цей період – ідею української державності було зреалізовано, введено у життя...

(Винниченко В. “Відродження нації”)

2.3

...Наше життя було сповнене інтересами та питаннями часу. Але найголовнішим у ньому було те, що позаду всіх чергових питань

піднімалась і заповнювала все більшу частину горизонту грозова хмара українського сепаратизму... Ми всі бачили цю хмару і відчували її наближення... Українські діячі виявили у цей період велику енергію і зуміли у короткий строк створити міцну організацію з широкою мережою зв'язків, які поступово окутали провінційні міста і навіть села, а також армію...

(Гольденвейзер А.А. "Із київських спогадів")

2.4

Центральна Рада була створена "зادля осягнення широкої національно-територіальної автономії в Російській федеративній республіці."

(Грушевський М. "Ілюстрована історія України")

2.5

...Українці хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю без усяких сторонніх втручань... Вони знають свої сили і певні, що коли край буде мати таку волю, він буде розвиватись настільки сильно і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренції.

...наша мета здобути свободу нашому народу у всім, полишаючи права й меншим народностям України.

(Грушевський М. "Звідки пішло українство і до чого воно йде")

2.6

...Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а проведення й поглиблення правдивого послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу..."

(Грушевський М. "На порозі Нової України")

2.7

Самий рух в масі набрав національно-культурницького характеру, з маловиразною автономістично-політичною закваскою... Україн-

ська революція була в той час по своїй соціально-економічній природі ні в якому разі не соціалістичною і тим більше не комуністичною..., позиції, які боронила в революції українська демократія були, безсумнівно, завше більш революційними, виходячи далеко за межі завдань буржуазної революції...

(Христюк П. "Замітки і матеріали до історії Української революції")

Революція на піднесенні: проголошення незалежності України

Український Національний з'їзд-конгрес

2.8

...І з гордістю кожний українець може сказати, що не насильство, не примус, не обман, не грабіж чужого були фундаментом нашої відроджуваної держави, а добра воля, щиросердне хотіння, ентузіазм і самовідданість всіх будівничих її...

(Винниченко В. "Відродження нації")

2.9

День був гарний, теплий, сонячний, – згадував Михайло Сергійович. – Весна заходила раптова, тепла; сніги топилися бурно; Дніпро розлився, нове життя грало в природі і людях. Весь Київ, можна сказати, виступив: одні в процесіях, інші на них дивитись. Українських процесів і прапорів зібралась сила, гарно було дивитись і на маніфестантів – переважно молодь, не розкішно, але порядно і чисто вбрану в піднесенім і святочнім настрою, і веселі, такі весняні, синьо-жовті прапори, кольору сонця на ясному небі, поруч них, як маки, червоні революційні гасла – бадьорі, ще не стерті і не звульгаризовані: "Вільна Україна – вільній Росії", "Душу, тіло ми положим за свою свободу", "Автономія України", "Самостійна Україна з гетьманом на чолі", "Хай живе федеративна республіка!"

(Грушевський М. "Спомини")

2.10

...З Хрещатика по Трьохсвятительській похід рушив до пам'ятника Б. Хмельницькому. Тут назустріч вийшло з церковними хоругвами духовенство... Задзвонили в дзвони... Після короткої промови священика-українця віруюча частина української молоді молилась "за мучеників України, гетьмана Богдана, Тараса і всіх, душу свою положивших за віру, родину і волю України..." Відбулася посвята корогви українського війська... Перше прилюдне українське віче..., головою на якому було обрано п. Антоновича... Промовцями на віче виступали від київського війська – М. Міхновський, від селянства – п. Стасюк, від с-д робітництва – п. Веселовський..., молодь доручила виступити – п. Єрміїву, від українців-галичан – п. Сабат... п. Деомид Куницький заявив, що він жертвує 10 тисяч на будівлю української гімназії... Віче закінчилось... Знамена несуть у штаб-квартиру українців Педагогічний музей, з порога якого чути останній гарячий заклик ставати до творчої праці на благо визволеного народу, що величною маніфестацією показав і приятелям, і ворогам своїм, хто він і чого він хоче... Радісно розходились люди...

(Інформація з газети "Вісті з Української Центральної ради")

2.11

...З'їзд став першим кроком відродженої нації по шляху державності..., першим каменем у будові української державності..., першим підготовчим етапом у творенню як ідей української держави, так і в частковому переведенню їх у життя...

(Винниченко В. "Відродження нації")

2.12

...З'їзд... вивів на видовище масу нових людей з різних українських верств... і намітив основні лінії української тактики, не кажучи про політичну платформу...

(Грушевський М. "По з'їзді")

2.13

Підводячи підсумки трьохденним засіданням Українського національного конгресу-з'їзду, говорячи про основні наслідки його роботи,

необхідно зазначити, що він справдив надії, які на нього покладались: обрав і остаточно санкціонував Українську Центральну Раду, генеральним завданням якої стало: здобути автономію України, забезпечити українському народові право національно-політичного розвитку у складі федеративно-демократичної Російської Республіки...

**(Хміль І. "На шляху відродження
Української державності")**

2.14

...Національним конгресом закінчився період української революції – національно-культурницький і підготовчий – і почався другий період – національно-політичної боротьби...

**(Христюк П. "Замітки і матеріали до Української
революції")**

Початок українізації армії. Поява "Вільного козацтва"

2.15

... Недержавні нації, знаючи якою силою є державні почуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли ним зміцнити армію... Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вознем любові до своєї землі, до своєї нації стримували б вояків на позиціях... Солдата треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити армію по національностях і кожна національну армію поставити на її землі..., поближче до рідних околиць... Тоді б солдат реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей...

(Винниченко В. "Відродження нації")

2.16

...Перший Всеукраїнський військовий з'їзд та його рішення мали важливе значення для розвитку національного руху в цілому на Україні та поза її межами. Одночасно він сприяв зростанню національної свідомості військових-українців і відіграв значну роль у розгортанні боротьби за створення національних частин...

(Щусь О. "Всеукраїнські військові з'їзди")

2.17

...Здобутком з'їзду слід вважати не перемогу М. Грушевського над своїми ідейними опонентами... Головний результат полягав у зростаючому впливі Центральної Ради у військах...

(Копиленко О. "Сто днів Центральної Ради")

Перший Універсал Центральної Ради

2.18

...Коли стало відомо, як зневажливо поставились представники уряду до українських домагань, гнів і роздражнення охопило українське громадянство, навіть найбільш помірковані його верстви... Так цінила російська демократія – сіль і печінка їй у зуби – нашу лояльність, щоб не розбити "єдиного революційного фронту..."

(Грушевський М. "Спомини")

2.19

Саме тоді вироблявся проєкт обіцяного Центральною Радою Універсалу. Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно дуже поміркований в національних домаганнях, сим разом унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом..., і заявив, що в такій редакції не підпише. Винниченко заявив про повну готовність "вигладити"... Гладили так, що зостався лише заголовок "Універсал"...

...Магічне слово "універсал", несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації української суверенності... Се слово ставило спомин української державності колишньої гетьманщини, перетопленої в огні нового революційного руху, відкладалося на підсвідомості мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах... У-ні-версал!... Воно вело в незнану далечінь нових національних досягнень, іще не явлених розумові, і тому мало таку чарівну силу...

(Грушевський М. "Українська Центральна Рада і її універсали: перший та другий")

2.20

...Те чуття, яке обхопило увесь з'їзд, було найкращим доказом, що це було *іменно те слово*, якого ждалося й яке висловлювало всю душу піднесеної нації. Грім радості, захвату й ентузіазму дійшов екстазу, до чуття поборності, до бажання молитися своїй радості, своєму екстазові. Весь театр з делегатами, з публікою, з кореспондентами газет став на коліна й нечуванним, могутнім, потрясаючим душу хором заспівав великий "Заповіт":

Поховайте та вставайте,
кайдани порвіте
і вражою злою кров'ю
волю окропіте...

Засмажені, загартовані в боях, у крові, в стражданнях обличчя кривились від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не знаної радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок фотелів; многі кулаками, рукавами "гімнастсьорок" витирали сльози; деякі суворо зіцплювали зуби, щоб не закричати в екстазі...

(Винниченко В. "Відродження нації")

2.21

...Сила універсалу полягала у тому великому принципі, який він проголосив словами "однині самі будемо творити наше життя", і в тому великому, безмежному довірі до творчих сил українського народу, яким був пройнятий весь універсал...

(Христюк П. "Замітки і матеріали до історії української революції")

2.22

...Звичайно, застосовані у документі політичної ваги формули дуже далекі від досконалості. З одного боку, заявляється про те, що Український народ сам порядкуватиме своїм життям через Українські Установчі збори. З іншого, – декларується нерозривність з Росією, а доля її державності має вирішитись Всеросійськими Установчими зборами. Однак творці Універсалу, палкі його прихильники оцінювали цей державницький документ дуже високо...

(Солдатенко В. "Українська революція Історичний нарис")

Державотворча діяльність Української Центральної Ради. Другий Універсал Центральної Ради

2.23

З двох напівтемних кімнат Педагогічного музею, які за допомогою Порша було отримано у київської влади, ми вилізли на поверх..., опанували велику залу, а всяка канцелярська робота розташовувалась навколо неї у коридорі... Тут ставились столи й імпровізувались комісії, канцелярії... Розширюючи круг завдань своєї роботи, Центральна Рада ніяк не могла розширити тої просторні, на котрій ся робота здійснювалась... Генеральному секретаріатові приходилось розташовувати свої "столи" – забрані від Ц.Р. – в тім же коридорі: один стіл означав секретаріат освіти, другий – секретаріат земельних справ, де сиділи поруч міністри, діловоди і друкарки, а одна з убиралень Педагогічного музею була обернена на президіальний pokій секретаріату. Було се смішно, коли б не було так доткнуто...".

(Грушевський М. "Спомини")

2.24

Временне Правительство мало два шляхи до розв'язання української справи: один, що його радили кадети..., розігнати Центральну Раду...; другий – демократичний – треба було їхати до Києва і миритись з Центральною Радою, йти на уступки... Не без боротьби демократично-соціалістичною частиною Правительства було обрано другий шлях... Для чого і було послано міністрів Керенського, Церетелі та Терещенка до Києва.

**(Христюк П. "Замітки і матеріали до історії
Української революції")**

2.25

...Так з'явився сей великий акт, котрим закладається сама автономія України... Рос. Центр. Уряд признав Центральну раду представницьким органом всієї Української землі, і виконавчому органу її Генеральному секретаріатові передає верховну красеву владу на всю українську землю...

**(Грушевський М. "Українська Центральна Рада та її
Універсали: перший та другий". – К., 1917)**

2.26

...“Постанова” була актом вимушеним тяжкими обставинами..., актом, на який вона пішла з тяжким серцем..., була зложена у поспіху, без довгих міркувань і з юридичного погляду зложена досить неясно...

(Дорошенко Д. “Історія України 1917–1923 рр.”)

2.27

“...Безсумнівно, однобічний акт, в котрім з одного боку відчувається досвідчена рука старого європейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби, а з другого, – недосвідчений і нічим не виправданий революційний ентузіазм... Правительство кн. Львова виправило помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: на швидку руку, поміж поїздами три російських міністри і проф. Грушевський порозумілися в справі творення української держави”, – писав відомий російський юрист проф. Б. Нольде.

(Дорошенко Д. “Історія України 1917–1923 рр.”)

2.28

Без сумніву, Другий Універсал був кроком назад у порівнянні з першим... Його компромісний характер не міг задовольнити обидві сторони... Російські консерватори оцінили його як перемогу української дипломатії...

(Грицак Я. “Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.”)

2.29

...Обидві сторони мали з нього користь... Але більше користі мали росіяни... Російський уряд по суті не давав українцям нічого понад те, що вони і без того мали... Одне слово, у політичному порозумінні це був крок назад у розвитку української революції...

(Гунчак Т. “Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії”)

Збройний виступ самостійників та їхня поразка

2.30

...У ніч на 5 липня група українців-солдат самочинно захопила арсенал зі зброєю... Озброївшись, виставила охорону біля державних

урядових установ... Генеральний секретаріат Центральної Ради вжив термінових та рішучих заходів по встановленню порядку в місті. Частина повсталих заарештована, інша – під впливом таких дій уряду полишає фортецю та арсенал. Під охорону ці об'єкти бере на себе полк ім. Б. Хмельницького. У справі наведення порядку у місті Секретаріат співпрацює з усіма громадськими об'єднаннями та Радою робітничих і солдатських депутатів. Місцеві більшовицькі організації разом з іншими демократичними силами працюють над відновленням порядку у місті...

(“Киевская мысль” від 6 липня 1917 р.)

2.31

...Ці події переконливо засвідчували, що Центральна Рада, кинувши в маси гасла національного відродження та згуртування, вкотре виявивши непослідовність, не зважилась спертися на підтримку власного населення, примноживши тим самим свою силу й авторитет. Вона, хоч як це не дивно продовжувала більше прислухатися до голосу Тимчасового уряду...

(Солдатенко В. “Українська революція. Історичний нарис”)

Наростання політичної боротьби в Україні у липні–вересні 1917 року

Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд: на шляху порозуміння

2.32

...Кур'єри літали з Києва до Петрограда і назад, але питання про автономні права так і не вирішувалось. А тим часом, становище Тимчасового уряду ставало все більш нетривким...

(Гольденвейзер А. “Із київських спогадів”)

2.33

...Ми – всі дитяча нація... Ми щойно вилупились... А з Півночі... розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за “єдиную і неділимую” власть і з тупою

злістю не пускає... Мало того, ще і плюється, ще силкується здискредитувати нас, ще пускається на провокації...

(Винниченко В. "Щоденник")

2.34

...Таким способом замість Конституції ми мали Інструкцію..., основним завданням якої було звести нанівець інститут окремої національної влади на Україні... Уся Інструкція була не що інше, як цинічне, безсоромне й провокаційне й одверте бажання видерти з рук українства всі його революційні здобутки...

(Винниченко В. "Відродження нації")

2.35

...Вона (мається на увазі "Інструкція") все ж являється реальним здобутком українського руху..., великою побідою реальної української сили над супротивним централістичним напрямом міністрів-кадетів...

(Грушевський М. "Україна і Росія. Переговори у справі нового ладу (липень-серпень 1917 р.)")

2.36

...Народжені в умовах протистояння документи, що регламентували діяльність Генерального Секретаріату, звичайно, не відповідали реальному життю, а тим більше завданням державного будівництва...

(Копиленко О. "Сто днів" Центральної Ради)

2.37

Досягнута між провідниками Української революції і Тимчасовим урядом угода, попри всю свою суперечливість, збереження причин для нових ускладнень, непорозумінь і конфліктів, усе ж відкривала певні можливості для просування шляхом відродження української нації...

(Солдатенко В. "Українська революція. Історичний нарис". – К., 1999)

2.38

...Мушу зазначити, що цілий процес повільного перетворення російської частини в українську відбувся цілком самочинно, без яких-

небудь наказів згори і навіть без заохочувань чи підтримки українських чинників з Києва...

(Науменко Ю. "На переломі / Причинки до історії українізації частин в російській армії")

Українізація армії. "Вільне козацтво"

2.39

...Українська Рада не могла ігнорувати військової сили вільних козаків..., вважала "Вільне козацтво" не стільки військовим формуванням, скільки міліційним... Козацтво відіграло помітну роль у подальших подіях... Було роззброєне на вимогу німецького командування...

(“Енциклопедія українознавства”. – Т.1. – Львів, 1993)

2.40

...Ті, що таку політику повели, змарнували увесь національний порив у військах, пропустили найзручніший момент для сформування української армії і в той спосіб підготували всі будучи катастрофи наших державних змагань.

(Дорошенко Д. "Історія України. 1917–1923 рр.")

З'їзд поневоленних народів Росії у Києві (вересень, 1917 р.)

2.41

...У Педагогічному музеї, там саме, де стільки сердечних мук склав український народ, борючись за своє визволення зібрались представники латишів, грузинів, молдаван, татар та ін... Настрій у всіх діловий, серйозний: всі почувають, що не легко дасться воля, що ще багато сил треба покласти, щоб діждатися волі повної... і що іменно тепер треба покласти першу цеглину до перебудови Російської республіки у федеративну...

(“Вражіння делегата” з газети “Народна воля”. – 1917. – 12 вересня)

2.42

...Вісім днів праці з'їзду були справжнім єднанням колишніх поневоленних народів Росії... (з'їзд)... золоті сні народів... дні (його роботи)

є днями радісного піднесення, ентузіазму, високих гуманних настроїв... (З'їзд) не дав нічого конкретного, і його можна вважати також одним з відхилень української демократії від конкретних організаційних зводок в бік національної романтики чи стрілянини через голову конкретних справ до далеких мет...

(Грушевський М. "Спомини")

2.43

...(З'їзд) не мав великого реального значіння в дальшому розвитку загальноросійської і української революцій, проте він являється, безумовно, одною з найбільш світлих сторінок останньої...

(Христюк П. "Замітки і матеріали до історії Української революції")

2.44

...З'їзд народів Росії явно запаморочив голову своєму ініціаторові й організаторові – Центральній Раді... Центральна Рада переоцінила власну роль у створенні на руїнах колишньої імперії федеративної демократичної республіки...

(Солдатенко В. "Українська революція")

Утворення Української Народної Республіки

Соціально-політичні сили в Україні восени 1917 року

2.45

...У період революції на Україні не було такої революційної соціалістичної партії, яка б почувала себе в силі взяти відповідальність за майбутнє, спертись тільки на робітничі та селянські маси і повести їх рішуче та сміливо до поставленої цілі...

(Христюк П. "Замітки і матеріали до історії української революції")

2.46

...На поверхні політичного життя появилася більшовицька партія, яка ставала дедалі активнішою, тоді як демократичні партії послабили свою діяльність.

(Гунчак Т. "Україна: перша половина ХХ століття")

2.47

Метою збройного повстання може бути лише перехід влади до рук пролетаріату, якого підтримує найбільше селянство...

(Ленін В. "Політичне становище")

2.48

...Конкуруючих претендентів на владу було у нас не дві, як у Петрограді, а три: крім Тимчасового уряду та більшовиків, була ще Українська Центральна рада..., сили Тимчасового уряду та більшовиків були рівними, і рішення залежало тільки від позиції Центральної ради та тих військових частин, більшість в яких становили українці...

(Гондельвейзер А. "Із київських спогадів")

2.49

...Восени 1917 р. українське суспільство еволюціонувало у напрямі створення національної держави з соціально-демократичним ладом, в якій керівну роль відіграли б соціалістичні лідери Центральної Ради у блоці з поміркованими соціалістами національних меншин...

(Грицак Я. "Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XXст.")

2.50

Можна без перебільшення сказати, що у 1917 році більшовики України не могли вважатися політичними репрезентами українського народу. По-перше, організаційно вони належали до РСДРП(б), по-друге, більшість їх складала неукраїнці...

(Гунчак Т. "Україна: перша половина XX ст." – К., 1993)

Україна у жовтневі дні 1917 року

2.51

...В один з останніх жовтневих днів 1917 року над нашими головами щось прожжувало. Ми тоді ще не навчились відрізняти артилерійські нюанси і в перші хвилини, навіть, не зрозуміли, що трапилось. Але вже через хвилину показували один одному невелику пробоїну у стіні страхового товариства "Росія". Стріляли, як згодом з'ясува-

лось, стріляли більшовицькі частини, що зосереджувались в "Арсеналі". На цей раз доля пожаліла киян і великого артилерійського обстрілу не було. Взагалі великої збройної боротьби у Києві восени 1917 року не було. Сторони обмежились з'ясуванням своїх сил. Конкуруючих претендентів на владу у нас було три: представники Тимчасового уряду, більшовицька Рада робітничих депутатів, т. зв. Центральна Рада. Тимчасовий уряд міг розраховувати на підтримку лише юнкерів та міську думу. Більшовики також не могли розраховувати на значну підтримку. Тому сили були рівними. Все залежало від позиції Центральної Ради і тих військових частин, в яких переважали українці. Але ніяких активних кроків у Педагогічному музеї не робилось. Лише через два-три дні, коли з'ясувалась ситуація, всі українські частини, що перебували у Києві в розпорядженні Центральної Ради, були кинуті проти Тимчасового уряду. Під час переговорів між трьома силами українці показали, що перевага сил на їхньому боці. Вихід був тільки один: влада повинна була перейти до рук Центральної Ради...

(Гондельвейзер А. "Із київських спогадів")

2.52

Падіння ж Тимчасового уряду, ліквідація його місцевих органів створили для Української революції, її політичного проводу сприятливу обстановку. Можна було миттєво реалізувати все те, чого не вдавалось досягти впродовж попередніх восьми місяців нервово-напруженої боротьби, запровадити в життя неурізану платформу формування автономного ладу в Україні...

(Солдатенко В. "Українська революція. Історичний нарис". – К., 1999)

Третій Універсал Центральної Ради. Утворення УНР

2.53

...Почалось засідання тільки в 9/2 год. вечора. Відчинивши засідання, голова Ц.Р. М. Грушевський звернувся до присутніх з такими словами: "Грізний момент кривавої боротьби вимагає від українських партій рішучих кроків, щоб зміцнити владу... Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний секретаріат прийшов до тієї думки, щоб крайова

власть стала фактичною, під нею повинна бути міцна підвалина і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним тілом в міцній спілці народів Росії...

(За цими словами вибухає грім оплесків та покликів "Слава!". Овація довго лунає в залі. Всі в захопленні повставали з місць. Тільки гурт "меншостей" не поділяє загальної радості і стоїть мовчки і неначе понуро.)

"...Але учора Універсалу ще не можна було оголосити..., вироблення його було скінчено пізно..., дозвольте цей акт оголосити тепер".

Всі встають з місць. В залі настає велична тиша. М. Грушевський читає Універсал... На обличчях присутніх відбивається внутрішній захват. Всі почувають, що це великої ваги історичний момент... Тільки при найбільш виразних словах Універсалу тиша враз переходить в овацію і – знову тиша. Читання Універсалу скінчено. Грім оплесків на останню фразу про скликання Українських Установчих Зборів переходить в спів "Ще не мерла Україна", потім "Заповіт".

(З повідомлення газети "Народна воля")

2.54

...Учора город Київ святкував велике свято – проголошення Української Народної Республіки.

На площі Богдана Хмельницького о 1-й годині дня зішлись майже усі військові частини з жовто-блакитними та червоними прапорами...

Уся площа, на якій стоїть пам'ятник Б.Хмельницькому, площа перед Михайлівським монастирем та всі сусідні вулиці залиті народом... В 2 години з'являється голова Центральної Ради М. Грушевський. Зійшовши з автомобіля, він в товаристві офіцерів обійшов стройні колони вояцтва... Із собору св. Софії виходить 30 пар священників та 5 єпископів. Задзвонили в Софіївському Соборі та в Михайлівському монастирі усі дзвони. Загнали оркестри "Коль Славен...!" ...Голова Ц.Р. звернувся з промовою до народу, в якій зазначив усю важливість та урочистість. Після його промови, генеральний секретар по продовольчих справах М. Ковалевський прочитав Універсал Центральної Ради. Народ кілька разів переривав читання вигуками "Слава!". Після молебствія архієпископ Алексій звернувся до народу зі словом, в

якому одмітив страждання України і воскресіння її до нового життя. Залучило “Слава Українській Народній Республіці”, а оркестри заграли гімн “Ще не вмерла Україна!” Генеральний секретар Петлюра у товаристві командуючого округом, коменданта Києва, голови “Морської генеральної влади”, французьких, англійських, румунських консулів і місії обходить все військо. Пізніше військові частини пройшли перед ними парадним маршем. Пройшли першими українські юнкери, представники донських козаків, український полк георгіївських кавалерів, полк богданівців, курінь ім. Т. Шевченка, київські дружини, дві сотні кубанських козаків, яких народ вітав з незвичайною радістю та ін.

...О 4-й год. парад закінчився, але ще довго неслися звуки “Слава!”, якими проводив народ українське військо по головних вулицях міста”.

**(З повідомлення газети “Народна воля”
від 9 листопада 1917 р.)**

2.55

...Цим актом було встановлено демократичну, народоправну державу, яка характеризувалась автономною, себто самостійною верховною владою, нічим необмеженою щодо всіх без виключення справ внутрішнього державного ладу, законодавства, суду й управління... у відношенні ж до інших держав У.Н.Р. була формально обмежена положеннями щодо федеративного зв'язку з Росією

(Яковлів А. “Основи Конституції У.Н.Р.” – Париж, 1935)

Конфлікт революцій: війна радянської Росії з УНР

Україно-російський конфлікт

2.56

...Загальна тенденція більшовизації Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, встановлення влади останніх і невідкладні практичні кроки до здійснення більшовицької програми досить стрімко залучали у сферу свого впливу й Україну...

**(Солдатенко В. “Українська революція.
Історичний нарис”)**

2.57

...Проти України виробляла активні плани нова російська сила – большевики.

(Шаповал М. “Велика революція і українська визвольна програма”)

2.58

...Вони (тобто більшовики) також мали у собі давнє, застаріле почуття пануючої, командуючої нації й з внутрішньою ворожістю ставилися до прагнень українців до свого національного визволення...

(Винниченко В. “Відродження нації”)

2.59

... Весь час Україна жила в стані внутрішньої війни. Правительство народних комісарів закликало свої війська до боротьби з Ц. Радою. Український уряд роззброював такі ворожі частини і вислав їх з України..., щоб запобігти усобиці..., не пропускає большевицького війська на Дін, а натомість свobodно пропускає козаків на Дін, додому... Правительство народних комісарів стало у ворожі відносини, а з кінцем падолисту повело справжню формальну війну против України...

(Грушевський М. “Спомини”)

2.60

“...Проти України виробляла активні плани нова російська сила – большевики..., вони замислили “зрив з середини”, а коли ця боротьба розпочнеться, тоді большевики ударять з Москви...”, – так визначав ситуацію, що склалася, генеральний секретар пошт і телеграфу М. Шаповал.

2.61

...Винні були українські соціалісти... І не большевики, а тим паче не наші народні маси, яких ми так несправедливо обвинувачували в недостатці національної свідомості, патріотизму, любови до рідного краю..., оберігання панської державності й було причиною нашої ворожнечі з большевиками, а не тільки їхній імперіалізм, націоналізм і шовінізм...

(Винниченко В. “Відродження нації”)

2.62

...Розвиток соціальної революції в Україні на кінець листопада 1917 р. призвів до такого розламу суспільства і зумовив такі процеси, які можна кваліфікувати як громадянську війну... Центральна Рада і Генеральний Секретаріат чимдалі входили в конфлікт з цими процесами і, нагромадивши певний військовий потенціал, спрямовували його на протидію встановленню влади рад. Так, одночасно з двох боків, ви-зрів воєнний вибух – громадянська війна, найактивнішими суб'єктами якої стали сили національно-демократичної (Української) і соціальної (соціалістичної) революції. Участь на боці останньої петроградського центру революції відіграла дуже суттєву роль у перебігу конфлікту, в розв'язці збройного протиборства.

(Солдатенко В. "Українська революція. Історичний нарис". – К., 1999)

Проголошення радянської влади в Україні

2.63

Переважаюча більшість членів першого українського уряду були місцеві люди або української національності, або ті, що народилися й працювали на Україні; лише Лапчинський та Люксембург були з півночі й недавно приїхали на Україну. Але добре знали українську мову й вільно говорили українською лише Затонський, Скрипник, Шахрай та Мартьянов... "Що це за уряд український, – скаржився мені Шахрай, – що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно, навіть, ніколи не чуло їхніх прізвищ? Що я за "український військовий міністр", коли всі українізовані частини Харкова... не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов-Овсієнко і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?", – писав згодом про ці події керуючий справами Народного Секретаріату Г. Лапчинський.

(Лапчинський Г. "Перший період Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат". – Х., 1928)

2.64

...Це для СРСР було зручний вихід: не вона, мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а Харківський Український Уряд боровся проти Київського... Це хатня справа самого українського народу... Це була одна формальність, бо харківський уряд віз військові операції силами російського уряду... Утворення цього Уряду дуже допомогло перемозити більшевизма на Україні...

(Винниченко В. "Відродження нації")

2.65

Власне, що являв собою цей з'їзд у Харкові?... На ньому були присутні 200 делегатів від 89 із 300 рад різних місцевостей..., а ради, які вони репрезентували, досягали тільки третини від загальної їх кількості... можна з упевненістю сказати, що цей з'їзд був неправомочним з усіх боків..., фактично був розкольницьким та відщепенським з яскраво виявленими більшовицькими гаслами...

(Тинченко Я. "Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 р. – березень 1918 р.)")

Вторгнення радянських військ в Україну

Війна Радянської Росії з УНР

2.66

В самій Полтаві негайно виник гострий конфлікт між місцевою радою після того, як туди вступило Муравйовове військо... Роздратована нетактовним поведінням військового командування місцева рада, власне виконком, ухвалили резолюцію, що на Полтавщині єдиною владою є рада робітничих та селянських депутатів... Муравйов викликав до свого вагону членів виконкому, нагримав на них, наказав заарештувати небільшовицьку українську частину з них і загрожував її розстріляти. Лише протест з боку більшовиків та російських лівих есерів запобіг цього ексцесу..., але керівники визнали себе примушеними відійти від роботи і покинути Полтаву... Щоб не мати проблем у місті й надалі, Муравйов розігнав стару раду і зібрав ревком, який вже був лояльним до військ та виконував усі їхні розпорядження...

(Ляпчинський Г. "Перший період Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат". – Х., 1928)

2.67

“...Найкоротшою дорогою до Києва з півночі йдуть залізничні шляхи Гомель-Бахмач і Харків-Ворожба-Бахмач. На оборону цього надзвичайно важкого вузла командуючий військами отаман Капкан і в-слав 1-шу імені гетьмана Б. Хмельницького Юнацьку військову школу. В складі школи було 4 сотні, 18 кулеметів та 20 старшин. Школа була укомплектована юнаками з освітою не менше 6 класів... 25 січня на ст. Крути прибуло підкріплення з Києва – студентська сотня..., військову науку з якою провадили 7 днів, ...уміли уже стріляти... А ми були розтягнуті по лінії фронту до 3 км, ...вступили у нерівний бій... Наступ більшовиків не припинявся протягом дня..., через часті атаки все що лишалось не мало змоги на найменший перепочинок... Про судьбу брата та його 30 товаришів я довідався пізніше... Вони, відступаючи для скорочення дороги пішли на світло, на ст. Крути, а там зі сходу надійшли якраз большевики; після того невдовзі й розігралася ще раз кривава драма... Їх не розстрілювали, а кололи багнетами...”, – так описував згодом ці трагічні події сотник Аврекій Гончаренко.

(Із збірки “За державність”. – Варшава, 1931)

2.68

Вулиці були вкриті трупами. І тільки трохи пізніше “ворогів комунізму” вже відвозили до Мар’їнського парку, ставили до довжелезних, наповнених людськими трупами ям, і розстрілювали. Тих кілька тисяч трупів більшовики ледь присипали землею – і ще довго трупний сморід млосно висів над цілим Печерськом. Мар’їнський парк – один з найгарніших у Києві – став величезною братською могилою невинних жертв...

(Дудко Ф. “З большевицького Києва до Києва українського. Спогад про муравйовські часи”)

2.69

...Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярно-го, дисциплінованого війська... Наш вплив був меншим..., перевага більшовиків була у тому, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними, що в селах сільська біднота явно була більшовиць-

ка..., величезна більшість самого українського населення була проти нас... Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва...

(Винниченко В. "Відродження нації")

2.70

...московська соціальна революція пішла війною на українську соціальну революцію... Москва затіяла війну... з національних причин, а не соціальних...

(Шаповал М. "Велика революція і українська визвольна програма")

Проголошення незалежності УНР, останні місяці Центральної Ради

Проголошення незалежності УНР.

Четвертий Універсал Центральної Ради

2.71

Настрій був надзвичайно напруженим, солдати вимагали проголошення самостійності.

(Гольденвейзер А. "Із київських спогадів")

2.72

Не лише Республіка наша мусить бути самостійна, але самостійною мусить бути і наша соціальна революція.

(Шаповал М. "Велика революція і українська визвольна програма")

2.73

Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську Республіку на території України...

(З декларації ЦВК Рад України від 7 березня 1918 р.)

2.74

IV-й Універсал став наріжним каменем українського самостійницького руху XX століття..., поворотним пунктом в українській рево-

люції... Нарешті українці найрішучішим чином заявили, що метою їхньої боротьби є суверенна держава...

(Гунчак Т. "Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії")

Берестейський мирний договір

2.75

...Заключений мирний договір з Україною являється, мабуть, єдиним по формі не імперіалістичним з тих численних договорів, які було заключено після нього в кінці всесвітньої імперіалістичної війни під диктовку буржуазної Антанти. Договір цей був заключений дійсно без анексії і контрибуції. Він здійснював щодо українського народу принцип національно-державного самовизначення.

(Христюк П. "Замітки і матеріали до історії Української революції")

2.76

Для української сторони цей мир, безперечно, був би з різних сторін дуже корисний.

(Винниченко В. "Відродження нації")

Перша спроба радянзації України

2.77

На Україні прийшлося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на червону армію...

(З інтерв'ю командуючого Муравйова М.)

2.78

Більшовики на своєму досвіді зазнали впливу того самого чинника, що і Тимчасовий уряд і Центральна Рада – нестійкості і легкої мінливості політичних симпатій українського населення. Тому, коли.

згідно з умовами Брест-Литовського миру, австро-німецькі війська вступили в Україну, вони не зустріли жодного серйозного опору. Прийшовши до влади в період значної дезорганізації суспільства, більшовики своїми методами терору та насильства досить скоро ще більше ускладнили ситуацію, перетворивши Україну на антибільшовицький фронт.

(Грицак Я. "Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XXст.")

Німецька та австро-угорська окупація України.

Падіння Центральної Ради

2.79

...Проходили часи..., натовп народу і яскраво сонячний день чекали вступу німців... Підійшов кореспондент, який щойно повернувся з вокзалу, і повідомив, що німці миються і приводять себе до ладу: бо бажають вступити у місто святково у парадному вигляді... У чотири години до міста вступали німці... Рота за ротою, чисті, вимиті, впевнені, що спокійно направлялись до визначених місць квартирування... І цей факт справив неабияке враження на киян... Віра в їхню силу була величезною... Їм не кидали квітів, їх не вітали палкими привітаннями..., дивились мовчки і з цікавістю, але місто досить швидко набуло зовсім іншого вигляду, ніж при більшовиках... Мертве місто відразу ожило, викинувши на свої вулиці тисячні натовпи і світлі дамські плаття... Відчуття було двояким... Іноземна окупація реакційної німецької воєнщини ні у кого не викликала захвату, але тіло прагнуло покращення чисто фізичного життя, вимагало правових гарантій, хоч і реакційної, окупаційної влади...

За німцями на вулицях з'явилися українські гайдамаки, схожі на акторів провінційного театру: якісь яскраві шаровари, довгі оселедці, закручені вуса... Вони викликали б тільки усмішки, як буває викликають посмішки провінційні актори, граючи для зборів "Короля Ліра", якби герої цієї оперетки не мали справжніх кулеметів та гвинтівок, а їхні обличчя не світилися чуттями – не театральної-ненависті та злоби, продуктів того розкладу і спустошення, які несуть з собою війна і громадянська війна.

(Сумський С. "Громадянська війна у Києві. Одинадцять переворотів")

2.80

...Німці з першого дня не ховали своїх намірів. Згідно з домовленістю, вони повинні були отримати з України 60 млн. пудів зерна, 400 млн. штук яєць, 2,75 млн. пудів великої рогатої худоби (живою вагою), 3 млн. пудів цукру, а також регулярно їм мали постачатись овочі, фураж, руди... Для забезпечення цих поставок їм потрібно було "встановити лад" в Україні... Німці намагались організувати експорт товарів у широкому масштабі... у Києві відкривались контори різних торговельних організацій... І хоча їм не вдалося вивезти тієї кількості продовольства, на яку вони розраховували, все ж у перші місяці вони були на вершині своєї могутності... Вони не могли терпіти всього того, що йшло у розріз з їхніми планами... І тому окупаційній владі досить скоро довелося втрутитись у наші внутрішні справи... Рада номінально полишалась верховним органом української державності. Але з моменту приходу німецьких військ, вона фактично не мала ні влади, ні впливу...

...Виступаючий ще проголошував останні слова своєї промови, коли зі сходів почувся шум, двері до залу відчинились, і на порозі з'явилися німецькі солдати... Декілька десятків солдат заповнили залу... Якийсь офіцер підійшов до місця головуючого і на ломаній російській мові прокричав: "Згідно з розпорядженням німецького командування, оголошую всіх присутніх заарештованими... Руки вгору!"... Всі присутні встали і підняли до гори руки... Грушевський, смертельно блідий, продовжував сидіти на своєму місці головуючого і був тим єдиним, що рук вгору не підняв... Він щось намагався пояснити німецькому офіцеру про недоторканість парламенту, але той його не слухав... Депутатам було запропоновано перейти до сусідньої кімнати, при цьому було проведено їх особистий обшук... Комізм всієї ситуації підняв настрій заарештованим... Так наше сидіння тривало годину... Раптом двері кімнати відчинились, і хтось грубим, з насмішливою тональністю голосом крикнув нам: "Геть! Ідіть по домах!"... Ми східцями спустились до виходу... На вулиці, перед входом до будівлі стояли панцернаки та кулемети... Натовп спостерігав цю пікантну ситуацію... Ми розійшлися по домівках...

(Гольденвейзер А. "Із «Київських спогадів»")

2.81

...Взагалі німці гралися з Україною так, як кішка грається з мишкою: то лапкою придавить, то відпустить і дасть можливість трошки побігати і задовольнитись ілюзією свободи, у той же час пильнуючи, щоб здобич не втікла зі столу хижака-переможця...

**(Могилянський М. “Трагедія України.
Із пережитого у Києві у 1918 р.”)**

Причини падіння Центральної Ради

2.82

...Є три найголовніші причини:

- 1) запізнення з переведенням соціально-економічних реформ;
- 2) недооцінення ваги рад робітничих, солдатських депутатів і зв'язане з цим переоцінення ваги органів, побудованих на демократичних засадах;
- 3) незадовольняюча організація апаратів державної влади, головно адміністративних, як в центрі, так і на місцях, і відсутність армії...

**(Христюк П. “Замітки і матеріали
до Історії Української революції”)**

2.83

...Українська революція пройшла великий складний шлях і опинилась у дуже суперечливій ситуації. З одного боку, створена в процесі революційної боротьби УНР проголосила себе самостійною, прорвалася на міжнародну арену, здобула європейське визнання – з другого, народжена цією революцією влада зазнала великої воєнної поразки у боротьбі з радянською владою, втратила масову підтримку, змушена була залишити столицю, шукати опори серед зовнішніх сил... Тому якщо й лунають поодинокі мажорні ноти в оцінці досягнутого, вони відразу змінюються мінорними тонами.

**(Солдатенко В. “Українська революція.
Історичний нарис”)**

2.84

Діячі Центральної Ради недооцінили динаміку революційного процесу. Їхня розважлива програма могла б мати успіх за спокійних обставин розвитку суспільства. Ініціативу у неї перехопили ті політичні групи, які робили ставку на грубу фізичну силу.

(Грицак Я. “Нарис історії України: формування модерної української нації”. – К., 1996)

ТЕМА 3:

УКРАЇНА У БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918–1921 рр.)

Українська держава Павла Скоропадського

Встановлення Гетьманату в Україні.

Павло Скоропадський

3.1

Від часів Гетьманства 1918 р. державність українська стала фактом, з яким світ рахувався і буде рахуватись...

(Скоропадський П. “Спогади”)

3.2

...Ми увійшли через бічні двері до коридору. Всюди були розставлені наші караули. Стоячи в коридорі, я чув, як якийсь промовець казав: “Нам потрібна для порятунку краю сильна влада, нам потрібний диктатор, нам потрібний по-старому звичаю Гетьман!”... Я увійшов до залу і сів у бічну ложу. Наступний промовець назвав мене на посаду Гетьмана, вся людська маса підвелась і голосним криком почала виявляти своє співчуття... Ця зустріч мене глибоко зворушила... Коли зібрання трохи заспокоїлось і настала тиша, я піднявся на якесь вище місце і сказав кілька слів... Я говорив, що владу беру для того, щоб допомогти змученому народу. На закінчення підкреслив, що в хліборобах бачу головну силу України, і що у них шукатиму оперття у всіх по-

трібних випадках... Після того я поїхав на Софіївський майдан... Тут одправили урочистий молебень... Хор співав: "Многія літа Гетьману Всієї України!" Дзвони Святої Софії відгукувались голосно на це торжество...

...Тим часом наші військові відділи виступили і почали займати інституції, згідно виробленому плану. Вони мали відзнаку: біла перев'язь на лівій руці і малинова на правій... Великого опору не було зроблено. Німці, очевидно, готові були б вмішатися, коли б на вулицях виникли більші розрухи... Це, мабуть, також до певної міри паралізувало прихильників старого уряду...

...Я прокинувся другого дня пізно, біля 9-ї години ранку, одягся і вийшов до ідальні. Я не вірив своїм очам. За ніч все було приведено до повного порядку... У великій прийомній залі Гетьманського будинку було вже повно всяких депутацій. Духовенство, селяни-хлібороби, громадські діячі, генерали, офіцери та інші чекали на прийом. Так почався перший день мого гетьманування.

(Скоропадський П. "Спомини")

Внутрішня політика гетьманського уряду

3.3

...Гетьманський переворот пройшов під гаслами відновлення земельної власності і свободи торгівлі... Ця політика мала реальні результати... Епоха гетьмана характеризувалась деяким економічним піднесенням... Ми пережили тоді епоху "грюндерства" і спекулятивного запалу... Паралізована буржуазія з півночі заповонила Київ... У нас утворювались все нові і нові акціонерні компанії і робились масштабні справи... Децю поживавився розвиток промисловості, діяльність банків, біржі..., проголошувалась безжалісна боротьба "революційному соціалізмові" і всіляка підтримка "еволюційному соціалізмові"... Ця боротьба була зведена, як завжди, до того, що "вартові" схоплювали кого завгодно з маси учасників революційного руху; останнім надавалась можливість потім, сидячи у казематах, доводити, що вони сповідують не революційний, а еволюційний соціалізм. Кому це довести не вдавалось, тих передавали німецькій владі, яка відправляла останнього до найближчого концентраційного табору... Ще більш

тяжкий характер мали репресії щодо селянства. Були утворені спеціальні комісії по відшкодуванню збитків, які були завані землевласникам у революційну епоху. Повернення збитків було прямим силовим зди́рством. Село відповіло повстаннями, які придушувались з неймовірною жорстокістю...

Епоха гетьмана для Києва була часом високої кон'юнктури... Життя у Києві було ключем... На вулицях панувало величезне похвалення, кінематографи та театри не могли прийняти всіх бажуючих, що прагнули різноманітних забав, відкривались десятки нових кафе, кабаре та гральних клубів... Потрапивши у це київське ельдорадо після московського аду, російський чоловік пив та гуляв, смітивши грошима на всіх перехрестях... Але у цьому вихорі надмірностей кружляла лише невелика кількість багатів... Широкі ж верстви населення, особливо, інтелігенція, розпочали тоді свою трагічну долю вигнання...

(Гольденвейзер А. "Із київських спогадів")

3.4

...гетьманська політика з самого початку наставила проти себе широкі маси українського населення... Політика Скоропадського та його оточення, його сумнозвісні карні експедиції посилили соціальний аспект революції та водночас послабили наголос на національній самостійності.

(Гунчак Т. "Україна: перша половина XX ст. Нарис політичної історії")

Зовнішньополітична діяльність

3.5

...О 7 годині вечора я вже був у Берліні... 5 серпня ми були у Касселі... Імператор зустрів мене стоячи. Розмова, про яку згодом так багато говорили і писали, зовсім не торкалась сучасного стану політичних справ... Темою розмов були різні приватні справи імператорської родини, про мою колишню діяльність на війні... В цей час до зали увійшов ад'ютант і приніс футляр з орденом. Імператор вручив мені орден Червоного Орла... Потім був урочистий сніданок..., під час якого імператор говорив про полювання та коней. Потім імператор про-

голосив вітальну промову, яка разом з моєю промовою-відповіддю була надрукована у пресі... Потім у мене були ще зустрічі з фельдмаршалом Гінденбургом та генералом Людендорфом, на яких обговорювалось питання про необхідність формування постійної української армії. Вони обіцяли всіляку підтримку у цьому питанні... Наступного дня ми мали зустрічі з родиною Круппів. Мене цікавило вирішення робітничого питання... Все, що я побачив у Ессені, перебільшило мої сподівання: робітничі каси взаємодопомоги, лікарняні каси, робітничі містечка з великими та чистими квартирами... Але про настрої серед робітників, як мені здалося, керівництво уяви не мало... Мав ще обід з директорами заводів... Саме тоді я дізнався про створення товариства на чолі з Крупом, метою якою було встановлення тісних контактів співпраці з Україною... У Кілі я мав також зустріч з братом імператора та його дружиною. Темою розмови була доля царської родини імператора Миколи II... Мій візит досить гостро згодом критикувався у різних колах...

(Скоропадський П. "Спомини")

3.6

Найбільш характерною була україно-більшовицька конференція. Учасники конференції грали справжню непристойну роль... Якщо справа конференції не рухалась вперед, то багаточисельна радянська делегація з великим успіхом вела пропаганду і організацію таємних більшовицьких вогнищ... У жовтні було викрито дві більшовицькі організації у Києві та Одесі, які мали дієві відносини з делегацією Раковського... У ході слідства було виявлено, що більшовики тісно співпрацювали з українським національним комітетом...

(Денікін А. "Нариси російської смуту")

3.7

Історики досі ведуть суперечки, чим насправді була політика Центральних держав у 1918 р. стосовно України: лише тактичним засобом для викачування продовольства і промислової сировини, чи частиною стратегічного плану щодо перетворення Східної Європи у своїх геополітичних інтересах. Останні дослідження показують, що

Австро-Угорщина трактувала Брестський договір як "хлібний". Такою ж була позиція і військового німецького командування. Далекоглядніші плани виношували німецькі урядові та парламентські кола... Їхньою кінцевою метою була дезінтеграція Російської імперії на державні утворення, які б через різницю своїх політичних режимів та національних інтересів були ворожі одна одній і тим самим унеможливлювали відновлення Російської імперії у старих кордонах. Ця політика змушувала німецьких політиків підтримувати такі несхожі уряди, як Леніна у Москві та уряд Скоропадського у Києві...

(Грицак Я. "Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.")

Селянський рух. Нестор Махно

3.8

...Що це за лютий час був на Україні!... Селян силою змушували обробляти панські землі..., було встановлено кріпацтво..., по всій Україні розпочалась боротьба проти буржуазної диктатури і німців... Боротьба велась партизанським способом селянами... Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, що за 6 місяців було вбито 19.000 німецьких жовнів і офіцерів у сутичках з селянами..., з боку селянства впало більше...

(Шаповал М. "Велика революція і українська визвольна програма")

3.9

...Стихійний опір селянства був приречений на поразку. Але неминучі селянські збройні повстання викликали співчуття, повагу прогресивних сил. Одними з причин невдач селянської боротьби були неорганізованість, роз'єднаність повстанських операцій. Не існувало єдиного керуючого центру, не було широких, точно визначених соціально-політичних гасел. Та й австро-німецьке військо перемагало чисельно, було міцне і дисципліноване. 19 дивізій, 2 кавалерійські бригади, т.б.6 німецьких корпусів та 3 австро-угорських корпуси (9 дивізій) були розпорошені по всіх українських губерніях. Вони надійно блокували селянські виступи, не давали їм змоги з'єднатись в єдине річище...

(Солдатенко В. "Українська революція. Історичний нарис")

Падіння Гетьманської держави

3.10

...У розпорядженні українського Міністерства внутрішніх справ були беззастережні докази, що члени більшовицької мирної делегації ведуть посилену пропаганду більшовизму, не жаліють грошей на організацію збройного повстання... Кістяківський доповідав на засіданні уряду, що німці перешкоджають арештові видних своєю злочинною діяльністю більшовиків і вимагають звільнення інших... Німці вимагали звільнення з-під арешту Петлюри (разом з Винниченком був заарештований за більшовизм)...

Серед членів Національного Союзу були справжні більшовики-українці..., і першим серед них був талановитий письменник Винниченко. С. Петлюра, хоча і не був більшовиком, але робота його агентів по підготовці повстання проти гетьмана була рівносильною віддачі України більшовикам, що і підтвердили подальші події...

**(Могилянський М. "Трагедія України.
Із пережитого у Києві у 1918 р.")**

3.11

...Фігура П. Скоропадського є трагічною. Вирваний із звичного русла життя російського дворянина світовою війною і революцією, волею долі він був поставлений на чолі Української держави. Російський офіцер, який чотири роки воював з німцями, в останній рік війни змушений був опиратися на їхню допомогу, залишаючись переконаним у перемозі Антанті. Не будши демократом і сповідуючи консервативні погляди, він прагнув залучити до будівництва стабільної Української держави найширші верстви населення, незалежно від їхнього соціального і національного походження. Логіка державного будівництва змусила його захищати українські інтереси, навіть якщо його влада опиралася на чужі багнета...

**(Грицак Я. "Нарис історії України: формування
модерної української нації ХІХ–ХХст.")**

Директорія УНР

Утворення Директорії. Відновлення УНР

3.12

...Повстання під проводом Директорії... друга Велика Українська Революція... листопадова Українська Революція.

(Шаповал М. “Велика Революція і українська визвольна програма”)

3.13

І звідси почалась петлюрівщина, яка стільки шкоди причесла українській революції й за яку стільки сорому довелось зазнати щиро демократичним елементам українства.

(Винниченко В. “Відродження нації”)

3.14

Чому вийшов такий склад Директорії – це й досі дивує людей... Не раз запитувано мене, чому я відмовився увійти в Директорію... Свою відмову я мотивує так: я за кілька місяців підготовчої праці по організації повстання дуже втопився... Також у мене були непорозуміння з Петлюрою..., а найменша незгода могла бути фатальною для повстання...

(Шаповал М. “Велика Революція і українська визвольна програма”)

3.15

...Визначними постатями були В. Винниченко та С. Петлюра..., але між ними існував давній антагонізм, який не міг не відбитись на ефективності діяльності Директорії... Соціаліст Ф. Швець ...тверезий політик, людина інтелігентна з досить широким кругозором... йому бракувало політичного досвіду й ґрунтовного знання політичної проблеми східної Європи. Він не мав теж ширшого масштабу в політичному думанні, що є необхідною передумовою політичного і державного діяча в переломній добі... Макаренко... міг би бути використаний для праці в якимсь департаменті адміністрації, але ніяким разі як

один із співвирішальних членів найвищого державного органу... Андрієвський ...до того часу взагалі не був відомий ширше в політично свідомих колах, а потім виявилось, що він цілком не надався на своє відповідальне становище... Вони не мали, крім Винниченка та Петлюри, ніякої практики в центральній державній роботі, не мали відповідних теоретичних студій з ділянки науки про державну адміністрацію... Навіть обидва вище згадані державники були визначними в інших ділянках: Винниченко в літературі і публіцистиці марксизму, а Петлюра в літературній критиці та публіцистиці...

(Ковалевський С. "По джерелах боротьби: Спомини. Враження. Рефлексії")

3.16

Директорія вийшла з погляду соціально-політичного безбарвною, сірою... Українські есери не дали до неї свого представника; українські соціал-демократи хоч і дали двох найбільш популярних представників, але обидва вони – С. Петлюра та В. Винниченко, відомі були як великі угодовці і опортуністи; решта членів – були звичайні дрібнобуржуазні патріоти..., мало розумілись на загальнополітичних справах...

(Христюк П. "Замітки і матеріали до української революції")

3.17

Антигетьманське повстання, боротьба за повалення режиму П. Скоропадського, відновлення УНР цілком обґрунтовано вважається однією з вищих точок розвитку Української революції, одним із переломних її рубежів.

(Солдатенко В. "Українська революція: Історичний нарис")

Внутрішня політика Директорії. Отаманщина

3.18

Пригадую перше засідання Трудового Конгресу, яке відбулося в будинку київської опери, де не раз уже відбувалися селянські з'їзди. Вразила мене театральність цього першого засідання. Велика сцена була прибрана українськими килимами і великим жовтоблакитним

прапором. Посередині проти трибуни був поставлений великий золотий тризуб. У глибині сцени п'ять вкритих червоним оксамитом великих крісел для членів Директорії. Відкриття Конгресу відбулося досить церемоніально, і коли члени Директорії з'явилися на сцені, члени Конгресу встали, вітаючи їх покликами..., національний гімн грала оркестру...”.

(Ковалевський С. “По джерелах боротьби: Спомини. Враження. Рефлексії”)

...Засідання Трудового Конгресу були досить схожими на засідання з'їзду хліборобів у квітні 1918 р., що обирав гетьмана: те ж інсценування, те ж самозванство, те ж безсилля номінально-всесильного зібрання, тільки що без німецького солдата та його багнета.

(Гольденвейзер А. “Із Київських споминів”)

3.19

...Конгрес відбувся, але того Конгресу, про який йшла мова в дні революційного піднесення робітничо-селянських мас проти гетьманщини, Конгресу пролетаріату і революційного селянства не було...

(Христюк П. “Замітки і матеріали до історії української революції”)

3.20

...Відбулася по рахунку четверта зміна влади... Єдиним адміністративним заходом, яке Директорія не тільки здекларувала, а і провела, – це була заміна на магазинах російських назв українськими. У більшості випадках реформа обмежилась зміною орфографії. Все місто у ці веселі дні було схоже на майстерню художника. Повсюди на вулицях були драбини, відра з фарбами. Особливі патрулі контролювали за виконанням наказу... Поряд з націоналізмом Директорія воскресила і змагання з більшовиками у лівизні. Питання державного ладу полишилися не з'ясованими. Зрозумілим було те, що, виростаючи із народного моря повстання, вона повинна була і опертися на народні маси... Час Директорії для міста був і епохою насильства та кримінальщини. Із усіх влад, що панували за ці чотири роки, ні при одній не

розквітли так пишно напади, грабунки, здирства. Імпровізована армія Директорії була багата на різних авантюристів. Діяли останні звичним способом: примічали жертву, вривались до квартири і приставляючи до виска револьвер, вимагали грошей, золота. Покидаючи квартиру жертви, при вході на дверях полишали пару ручних гранат, які часто виявлялись камуфляжем... Щоб отримати уявлення про повну картину життя Києва у ці дні, необхідно ще сказати і про постійний страх перед загрозою більшовицького наступу... Надії на українську армію не було. Кінцева катастрофа – зайняття Києва більшовиками – здавалась неминучою...

(Гольденвейзер А. "Із київських споминів")

3.21

...Підбиваючи ж певні підсумки діяльності Директорії слід зазначити, що в жодному принциповому питанні вона так і не визначилась. Насамперед це стосується питання стратегії державотворення... Єдиним, в чому остаточно виявилась чітка тенденція – утвердження не тільки фактично, а й на законодавчому рівні лідерства Петлюри. Було покладено початок режимові його особистої влади...

**(Копиленко О., Копиленко М.
"Держава і право України. 1917–1920 рр.")**

3.22

...Процес утворення, розвитку і занепаду української державності у 1917–1920 роках був спадкоємним і безперервним. Центральна Рада, Гетьманат і Директорія уособлювали основні етапи національно-державного будівництва України в 1917–1920 рр..., існувала об'єктивна необхідність такої специфічної форми державного правління, як Директорія... Система державного правління Директорії трансформувалася із "соціалістичних трудових рад" в авторитарне правління... Зроблене Директорією УНР свідчить про значні якісні зрушення і в сутності цієї форми української державності. Від більшовицьких соціально-економічних гасел і "трудового принципу" було пройдено шлях до ствердження ліберально-демократичних ідей: зберігалась приватна власність, легітимувалися загальне виборче право і гарантії прав

людини..., українська дипломатія періоду Директорії у 1920 р. дійшла висновку, яким послуговується весь сучасний світ: у держави немає постійних друзів, а є постійні інтереси... Вперта і самовіддана боротьба Директорії засвідчила прагнення українського народу до державності і тому стала незаперечним аргументом для більшовиків щодо збереження УСРР.

(Яблонський В. "Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР")

Зовнішньополітична діяльність Директорії.

Війна з радянською Росією та білогвардійцями на чолі з генералом Денікіним

3.23

"...Сила більшовиків полягала в залізній організованості..., в диктатурі Совнаркому..., безоглядному терорі..., демагогічності і знанні психології народу", – писав про більшовиків та причини їхнього успіху генерал О. Удовиченко.

(Удовиченко О. "Україна у війні за державність")

3.24

...Начальник штабу французького командування полковник Фрейденбург спочатку слухав Остапенка спокійно, потім спаленів і відразу ж накинувся на ті домагання в його заяві, що торкалися суверенності Директорії: "Ми не тільки вимагаємо усунення Винниченка, Петлюри та Чеховського, але й надалі вважаємо необхідним, щоб зміни в складі Директорії відбувались за нашою згодою... Винниченка і Чеховського треба вигнати як собак, а Петлюра мусить зникнути сам, бо тепер кожний бандит називає себе петлюрівцем... У такому складі французьке командування не довіряє Директорії..., не може обіцяти нам ніякої допомоги..., в такому випадку воно піде і проти більшовиків, і проти українського народу..."

(Мазепа І. "Україна в огні й бурі революції")

3.25

...Опинившись без війська, втративши зв'язок з Одесою, оставлена революційним селянством та робітництвом, остапенківщина

розбіглася з Проскурова хто куди: Голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра – на Волинь, де ще було республіканського війська під командою отамана Оскілка; члени Директорії – П. Андрієвський до Галичини, Швець і Макаренко – застрягли на лінії Ярмолинці – Гусятин; два міністри попали до Кам'янця, кілька опинилось у Галичині, решта зникла була десь без вісти. Так сама себе зліквідувала остапенщина, а разом ледве не зовсім ліквідувала й українську державність, возглавляєму Директорією...

(Мазепа І. "Україна в огні й бурі революції")

3.26

Як і при Центральній Раді, всю вину ми склали на руських більшовиків. Вони, мовляв, ішли на Україну з своїми військами й били нас. І знов треба було щиро й одверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський уряд не зміг би нічого зробити проти нас. І знов, як тоді, не більшовицькі агітатори розкладали наші республіканські війська, що так геройсько бились з гетьманцями й німцями, а ми, самі, наша балбачанівщина, петлюрівщина, коновальщина. І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території...

(Винниченко В. "Відродження нації")

3.27

...Всеохоплююча програма національно-державного відродження, з якої розпочала свою діяльність Директорія, була могутнім чинником розвитку Української національно-демократичної революції. Однак у подальшому вона зазнала відчутних трансформацій. Далися взнаки й внутрішні суперечності українського суспільства, й зовнішні впливи – іноземне втручання у розвиток подій в Україні, що вилилось у масштабну агресію сусідніх держав... Українська революція на кожному етапі свого спаду 1919–1920 рр. змушена була самообмежувати свої завдання, зосереджуватись переважно на проблемі збереження, захи-

сту національної державності як вихідного моменту для виведення визвольного руху у майбутньому на нові рубежі...

(Солдатенко В. “Українська революція. Історичний нарис”)

Західно-Українська Народна Республіка

Проголошення ЗУНР. Є. Петрушевич

3.28

...Через Галичину перейшла коротка політична хуртовина, веде-на націонал-демократами, але не соціальна революція... Галицькі партії не були здібні організувати визвольну революцію...

(Шаповал М. “Велика революція і українська визвольна програма”)

3.29

...Історія ЗУНР – світлий промінь у найновішому минулому України. Традиції ЗУНР – свідчення незгасимого патріотизму нації. Досвід ЗУНР – наука для нас, пізніших поколінь...

(Дашкевич Я. “Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід”)

3.30

...ЗУНР ...Це була чи не перша у вітчизняній історії вдала спроба зробити головну ставку на об'єднавчі засади, висунути на перший план інтереси людей і національної держави...

(3 доповіді Президента України Л. Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення ЗУНР)

3.31

– Справа може вдатися тільки зараз, – говорив Дмитро Вітовський, який за день до цього прибув до Львова, – як цієї ночі ми не візь- мемо Львова, то завтра візьмуть напевне його поляки...

– Чи справді приготовані до військового перевороту? – Хотів знати доктор Кость Левицький, обережний на всі боки.

– Цілковито! – відповів сотник Вітовський.

– Коли думаєте приступити до перевороту?

– Сьогодні вночі, коло чотири години досвіта українські вояки під проводом старшин роззбробять австрійські військові частини і обса-
дять будинки всіх державних, крайових і міських установ. Так само має
статися у всьому краю...

(Олекса Кузьма “Листопадові дні 1918 р.”)

3.32

Успішний “Листопадовий зрив” та стрімке поширення влади в
Галичині яскраво демонструвало той факт, що українська національ-
на революція в краї визріла, а декларована в її ході Українська Держава
була природним продуктом суспільного розвитку...

**(Макарчук С. “Українська Республіка галичан.
Нариси про ЗУНР”)**

Державне будівництво та соціально-економічні перетворення в ЗУНР

3.33

...В основу власної адміністрації ЗУНР були покладені австрійські
моделі – галичани не вдавалися до радикальних експериментів, поши-
рених на сході, й укомплектовували її українцями, а часто-густо й по-
ляками – професіоналами. Незважаючи на необхідність вести жорст-
кою війну, західно-українська держава досягла успіху щодо підтри-
мання стабільності й порядку на своїй території...

(Субтельний О. “Україна. Історія”)

Злука УНР та ЗУНР

3.34

Того дня оформлено і затверджено акт поєднання двох, досі порі-
знених частин України. Розплаханене од віків, переполовинене тіло на-
ціональне зробило останній акт до того, щоб зростись не тільки ду-
хом, але і у політичних формах. Акт справді історичний...

(Єфремов С. “Дух віків”)

ухвали, який передбачав припинення війни. А українським військам пропонувалось відійти на схід, за так звану лінію Бартелемі, яка проходила вздовж Бугу, т.б. до Польщі відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, значна частина Східної Галичини...

**(Омельянович-Пауленко М.
“Україно-польська війна 1918–1919 р.”)**

3.41

...Були то страшні дні. З одного боку напирали поляки, з другого – большевики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу й від заходу... Нескінченні ряди галицьких обозів тягнулися... Здалека долітав глухий гук гармат: то галицька артилерія здержувала дійсно безприкладним героїзмом польський напір, щоб мали час відійти наші обози з хорими й раненими, з майном. Артилерія мала ще трохи муніції, а піхота вже ні. Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилерії здержувати напір ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі...

(Назарук О. “Рік на Великій Україні”)

3.42

...Сини сільської буржуазії або священників чи маленьких урядовців – більшість Національної Ради, – виховані на дегенеративно-шляхетській польській культурі..., з обмеженим, обсмоктаним псевдосеропейською цивілізацією світоглядом..., вони знали паперову, кулуарну боротьбу свого парламенту. Там випрохати посаду для свого земляка, ...там по біганні по канцеляріях, по кав'ярнях – вистаратись двохкласову українську шкільку в маленькому містечку. Оце була сфера їхньої політичної діяльності. Чемпіони парламентської пусто-порожньої балаканини...

(Винниченко В. “Відродження нації”)

3.43

...ЗУНР стала прикладом можливого українського державного правопорядку, що ґрунтувався на розумному гуманізмові і поступовому утвердженні демократичних засад у суспільстві...

(Литвин М., Науменко К. “Історія ЗУНР”)

3.44

...Політичний провід ЗУНР виступав проти “радянського принципу” в будь-яких його виявах і зичив українському народові європейської моделі національно-державного будівництва...

...Польсько-український конфлікт 1918–1919 рр. став продовженням, з одного боку, світової війни, а з іншого, – тієї громадянської війни, що була започаткована “червоною” Росією... Війну 1918–1919 рр. українці програли. А чи виграли її поляки, заклавши у підмурок молодій Другій Речі Посполитій складний клубок міжнаціональних протиріч?

...Небажання мільйонів галичан і волинян жити у лоні Польської держави підтвердив масовий національний рух у міжвоєнні роки, а також збройне протиборство у 40 роки ХХ століття...

...Нині Україна і Польща є суверенними державами, добрими сусідами, стратегічними партнерами. І сьогодні ми – поляки і українці – маємо назавжди, як у давні часи наші прадіди, вилити на шаблі воду на знак миру. А в наші серця – почуття приязні і солідарності. Бо ж, пам’ятаючи про минуле, ми повинні думати про майбутнє наших держав і об’єднаної Європи.

(Литвин М. “Україно-польська війна 1918–1919 рр.”)

Політичне та економічне життя в Україні в 1919–1921 роках

Другий прихід більшовиків до влади в Україні в першій половині 1919 р.

3.45

Українська Народна Республіка виявилася нежиттєздатним державним утворенням..., російська Добровольча армія генерала Денікіна, підперта Антантою, зазнала не менш розгромної поразки, аніж війська Директорії. І, навпаки, переможцями із громадянської війни вийшли більшовики, за шанс перемоги яких влітку та восени 1919 р. більшість із політичних реалістів не поставила б і ламаного шеляга...

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

3.46

Більшовики увійшли до Києва у лютому 1919 р. і наступного дня почали свої дії Надзвичайки. По всьому місту хапали людей... Коли людина зникала, встановити її долю було практично неможливо. Списків

арештованих не вели... У ВУНК були спеціальні органи: губнека, Лук'янівська тюрма, концентраційний табір, який розміщувався в старій пересильній тюрмі... ВУНК займала будинок Попова, у підвалах якого і відбувалися вбивства... Крики і плач тих, кого вбивали, було чути по всьому дому Попова... Через дорогу, у Липському провулку жили найбільш значимі комісари... У цьому будинку відбувались оргії, що переплітались з вбивствами і кров'ю... Район Липок перетворився на царство страху та смерті... Підставою для арештів були доноси домашніх слуг, ображених на своїх господарів, або тих, хто виношував корисливі плани щодо майна заарештованих... Але в основу в ідеології НК була покладена теорія класової боротьби. А правильніше – класового винищення...

**(З доповіді Російського Червоного Хреста
про діяльність НК в Києві у 1919 р.)**

3.47

Кінцевою метою централізації військово-господарського механізму було створення на уламках імперії унітарної держави у формі союзу радянських республік.

**(Кульчицький С. “Комунізм в Україні:
перше десятиріччя в Україні (1921–1928)”)**

3.48

...Факт григор'ївського повстання поставив крапку на автономії українських військових частин..., було ліквідовано всяку воєнну автономію радянської України..., ліквідовано Український військовий комісаріат, Український фронт, усунути від командування командуючий фронтом Антонов-Овсієнко та член РВС фронту Є. Щаденко, командуючі трьох українських радянських фронтів – С. Мацилевський, А. Скачко, Н. Худяков. Всі три українські радянські армії були реформовані у стрілкові дивізії, більшість українських командирів було усунуто з посад і репресовано. Без суду та слідства було розстріляно комбрига радянської Придніпровської бригади А. Богунського. При таємничих обставинах загинули герої війни – комдив М. Щорс, комбриги В. Боженко, Т. Черняк, командир бронепοїзда А. Железняков.

(Савченко В. “Авантюристы гражданской войны”)

Денікінський окупаційний режим

3.49

...Сила руху (білогвардійського) була в гаслах не національних, а державних, не руських, а російських... Доленосною помилкою для цього широкомасштабного руху було саме те, що цей рух не зміг перемогти в собі національне чванство, чим відштовхнув від себе всі не націоналістично-руські елементи населення... По відношенню до українства помилковий крок зробив сам генерал Денікін, до єврейства – його праві прихильники на чолі з В. Шульгіним... Національна нетерпимість денікінського командування згодом відомстила армії. Весь український рух в офіційному наказі Денікіна оголошувався зрадницьким; і ні про яку домовленість чи союз з Петлюрою не могло бути і мови... Такою політикою природній союзник у боротьбі з більшовизмом був перетворений на ворога...

(Гольденвейзер А. "Із київських споминів")

3.50

...Погром. Він висів у повітрі від самого початку добровольців... Короткочасне захоплення більшовиками Києва стало приводом до організації погрому у місті... Дивний це був погром. Він був несхожим на попередні, які проходили у пограбуванні єврейського майна, у пилу куряного пуху та пір'я з розпорошених матраців та подушок та під дзвін побитого скла... Сьогоднішні погромщики були практичніші та діловитіші... Вони розуміли, що при сьогоднішній дороговизні було б гріхом побити хоча б якусь дрібницю... Техніка єврейськозо погрому восени 1919 р. була такою: до квартири входить озброєна група у складі 5–6 чол. Один стає біля парадних дверей, другий – біля дверей тилового ходу. Після цих передбачливих заходів розпочинається лірична частина. Один із банди, звертаючись до господаря, говорить, що ви – всі більшовики і зрадники, ви стріляли з вікон у спину, ви не бажаєте служити в армії – тому повинні віддати на потреби Добровольчої армії все, що маєте цінного, якщо не зробити це добровільно або щось приховаєте – будете розстріляні... Якщо жертва народного гніву після такої промови спішила все віддати добровільно – життя її було врятовано, якщо ж ні – її ставили до стіни разом з дружиною, дітьми і приставляли до їх голів дуло револьвера... У віддаликах районах було не вимагательство,

Як бує у нас Микола-дурачок,
То хліб бує п'ятачок,
А як прийшли разумні комуністи,
То нічого не стало людям їсти,
“Хліба ні за які гроші не дістанеш...”
(Короленко В. “Щоденник”)

3.54

Перемога більшовиків великою мірою була результатом нової зміни орієнтирів українського селянства після декількомісячного досвіду денікінського режиму. Однак більшовицьке загравання з українським селянством тривало недовго. Суть більшовицької політики стосовно України образно висловив один партійний керівник: “Загвинчувати Україну все міцніше, щоб з неї побіг нарешті живильний сік не лише до Харкова, але й до Москви...”. Весною – літом 1920 р. більшовики в Україні знову стали “партією без опору”. Інформація, що поступала до ЦК КП(б)У, так відзначала настрої селянства: “Селяни говорять, що робітничо-селянської влади нема, а є група, яка називає себе комуністами, які хочуть закабалити нас у ту панщину, яку несли наші пращури”.

Ситуація цього періоду нагадувала ту, що склалась рік перед тим, коли радянській владі довелося спішно евакуюватись з України під тиском селянських повстанців. Це відкривало новий шанс перед Петлюрою.

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

Радянсько-польська війна 1920 р.

Розгром військ генерала Врангеля.

Остаточне утвердження радянської влади в Україні

3.55

... “Поміч” шляхетської Польщі є льодове лобизання. І цим лобизанням на нову Голгофу віддається українська нація... Потоцькі, Браніцькі, Грохольські не ради прекрасних очей отаманів дають свою “поміч”, а ради свого національного і соціального панування на Укра-

їні, ради маєтків, ради придбання колонії з Правобережжя, ради Одеського порту, ради українського хліба і цукру...

(Винниченко В. "Лист до класово несвідомої української інтелігенції")

3.56

...У Києві поляки полишались п'ять тижнів... Радість від скинення радянської влади була великою. Але на цей раз у всіх було відчуття не довгої тривалості цієї влади... Через декілька днів після взяття міста польські війська влаштували парад. З притаманною їм любов'ю до помпи. Протягом декількох годин різні роди військ маршем проходили по Хрещатику... Цивільної адміністрації поляки не завели, надавши у цьому всю повноту дії українцям. Верховний отаман С. Петлюра сформував новий кабінет на чолі з В. Прокоповичем (у знак незгоди з Варшавською угодою прем'єр-міністр І. Мазепа подає у відставку. – Авт.).

...В органах управління панував справжній хаос... Зовсім не налагоджувалось господарське життя... Дуже складною стала найелементарніша господарська операція – покупка провізії до обіду. Не тільки відсутністю грошей пояснювались складності господарського життя, але і наявністю різних валют. Циркулювала різноманітна кількість сортів грошей: радянські, думські, українські, царські, керенки, польські марки. Українські поділялись на карбованці та гривні... В якості раритетів на базарах попадались різні види дзвінких монет: золоті та срібні рублі... На кожен із цих 14 сортів грошей був особливий, досить мінливий курс. І ціни на кожен товар були також різними відповідно до певного виду валюти... Базарні продавці мали бути справжніми професорами математики, щоб розбиратись у цьому фінансовому лабіринті... Курс навіть варіювався по соціальних верствах: у селян були свої уподобання, а у біржі – свої... Загальними фаворитами були гривні, царські та керенки...

(Гольденвейзер А. "Із київських споминів")

3.57

"...За час моєї дороги не приходилося мені потрапити в село, в якому не нарікали би селяни на те, що їх польські жовніри грабують... агентами польської влади проводиться невпинно вивіз різного держа-

вного і навіть приватного майна... Цей вивіз носить на собі всі ознаки звичайного грабіжництва... Таким чином вивезено державного майна на мільярди карбованців... Місцева польська влада поводить ся так, як, звичайно, поводяться лише окупанти на території, зайнятій по праву війни”, – зазначав згодом А. Левицький, найпалкіший прихильник польсько-української угоди.

3.58

...Ризький мир поховав самостійницькі плани урядів УНР та ЗУНР й узаконив контроль більшовицької Росії над більшістю території України...

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

3.59

...Командування доручено генералу Юркові Тютюнникові... На початку листопада 1921 року повстанці згурпувалися в лісах на півдні від Сарн. Люди йшли на явну смерть, вони це розуміли... Головний відділ під командуванням Ю. Тютюнника рушив на Коростень... після жорстокого бою займає його... Після цього бою червоне командування розпочало концентрацію військ для оточення генерала Тютюнника... Його починає атакувати дивізія Г. Котовського... Не доходячи до Києва 40 км, група Тютюнника була повністю оточена й примушена пробиватися на захід, до польського кордону. Біля села Міньки відбувся останній бій. Лише невеликій частині, очоленій генералом Тютюнником, вдалося вирватися з оточення. 359 вояків потрапили у полон... У Базарі на Волині відбувся військовий суд, де всіх приговорили до розстрілу...

(Удовиченко О. “Україна у війні за державність”)

3.60

...Коли полонених було зачинено в церкві..., вони довідались, що на них чекає розстріл... Та ось у холодний храм Божий заходить поважний комісар... Шкірянка, маузер... Вдає великодушного, розпитує... Вдовольнившись розпитуванням, комісар прорік: “Ну, ось молодь, запишітьесь у Червону армію, і ми вас помилуємо...” Підступна пропози-

ція похитнула не одного юнака... Так хотілося жити! Але коли їх, 359, поставили над довжезною ямою, коли у груди їм націпились кулемети, коли знову почувся голос комісара: "Хто хоче служити у лавах Червоної армії – два кроки вперед!" Ось-ось похитнуться слабші... Але ось почувся голос козака Щербака: "Ми служимо тільки Україні! Коли нас поб'єте – за нас помститься весь український народ!" Із сотень дужих грудей майже одноставно – "Ще не вмерла Україна..."

– Вогонь! – скомандував комісар.

Падали, падали під кулями, але ті, хто ще стояв, продовжували співати... Починає падати рясний лапатий сніг... Білим саваном укриває сніг Могили – Голгофу – своєю білістю, символізуючи непорочність Великої Жертви.

(Негребецький А. "Спогади")

3.61

...Троцький заявляє, що "не увійде до Криму, доки там буде живим хоча б один контрреволюціонер чи білий офіцер"... Місяцями тривала Кримська різанина... Перша ніч розстрілів у Криму дала тисячі жертв: у Сімферополі – 1800 чол., Феодосії – 420, у Керчі – 1300 чол., у Феодосії розстріляних скидали до старих Генуезьких криниць. Коли останні були заповнені, приречених заставляли рити могили собі самим... У цих братських могилах розстріляних клали рядами – партія за партією... Так продовжувалось, доки яма не переповнювалась до самого краю... У Севастополі та Ялті – розстрілювали поранених, що полишилися у лікарнях. У Севастополі ще і вішали не десятками, а сотнями. Так, Нахімовський бульвар був з обох сторін обвішаний страченими офіцерами, солдатами, простими громадянами... На вулицях вішали, як повчальний приклад... Були використані всі стовпи, дерева, навіть, пам'ятники...

Було страчено до 29 тисяч чоловік тільки у Севастополі.

(Мельгунов С. "Червоний терор в Росії")

3.62

...Визначальним було на 1920 рік: повсюдне (по р. Збруч) панування в Україні радянської влади (спорадичні повстанські процеси впро-

довж 1921 р. не могли змінити цілісності державної системи, сутності її функціонування) й неможливість української політичної еліти скільки-небудь помітно впливати на суспільне життя в Україні. Українська революція скінчилася.

(Солдатенко В. “Українська революція. Історичний нарис”)

Культура і духовне життя в Україні в 1917–1920 рр.

Національно-культурне будівництво у добу Центральної Ради

3.63

...Волею обставин преса, театр, фольклор були підпорядковані революційній практиці і перенесені “на колеса”... У світі, розколотому “на біле і червоне” (М. Рильський) класово-політичним двобоєм, про цілісність культури та її системну повномірність не могло бути і мови: кожна з сторін – антагоністів піднесла на свої гасла тільки “позунгові” імперативи і підперла їх багнетами...

(“Культура українського народу”/ керівник автор. колективу В. Русанівський. – К., 1994)

3.64

“Хто не знає, яка рутинна, який зашкарублий консерватизм панує у нашому театральному мистецтві. Молодий український театр... Вогонь революції розтроцює ідейну шкаралупу нашого театального мистецтва, рутину знищено і перед нами давно жадана українська драма...”, – писав критик “Робітничої газети” від 25 травня 1917 року.

“Сцени з містичним хором, туніки статистів і гра самого Леся. Він вже відтоді назавжди завоював наші серця... Ми захоплювались новим театром. Ми були горді з нього. Це став наш театр”.

(Суровцева Н. “Із спогадів”)

Заходи гетьманату в релігійній та культурній сферах

3.65

Ще й досі є багато людей, які скептично, з насмішкою, ставляться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві

сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки...

Коли в Києві закладається Українська Академія наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами. З цим пов'язуються міркування величезної національної та державно-економічної ваги... Викликають академію до життя, з одного боку, зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого, – необхідність невидно підняти виробливість та трудову міць українського народу та її використати, в як найвищій мірі виробливі сили.

(З доповіді Раді Міністрів міністра освіти М. Василенка)

3.66

...Так, за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції.

(Субтельний О. “Україна: історія”)

Соціокультурна ситуація в УНР

3.67

...Не знаючи інших способів боротьби з небажаними явищами, отаманщина в усіх сферах “політичної” діяльності дбала тільки про те, щоб було замінено вивіски... Не розуміла отаманщина й того, що таким примітивізмом політики й методів вона давала в руки ворогам українства право нищити потім не тільки вивіску, а саму думку нації... Вона не бачила навіть того, що самі обивателі українці, з усім їхнім найщирішим бажанням мати українську владу, стогнали і корчили від цього безглузлого режиму...

(Винниченко В. “Відродження нації”)

3.68

Матеріальне становище академії було жахливе... У приміщенні, що його дістала академія, – В. Володимирська, 54 (колишній пансіон графині Левашової), не опалювали, чорнило замерзло, і його доводилося відігрівати хуканням. Але тут, у зимних кімнатах, збиралися голодні ентузіасти української науки, в потертих плащах, з помороже-

ними, порепаними руками; зігріті любов'ю до України, вони склали плани розбудови української науки... На зворотніх сторінках календарів, на старих театральних афішах – бо паперу не було, – чорнилом – розчиненими у воді олівцями – вони писали свої твори...

(Полянська-Василенко Н. "А. Кримський")

3.69

...У Добу Директорії УНР в умовах громадянської війни, обмежених матеріальних ресурсах уряду не вдалося належним чином забезпечити фінансування потреб культури...

(Романько І. "Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917–1920 рр.)")

Радянська політика у сфері культури

3.70

"Тобі, Україно моя, і перший мій подих, і подих останній тобі. Я сію слова на нивах твоїх – посію слова, хай виростуть з них трави, і квіти розквітнуть, а онуки на чоло тобі кладуть із них вінок... А я – вже щасливий, що можу кропити рубінами крові тернистий твій шлях в ім'я Будуччини... Запоріжжя... Коліївщина... Моря крові, небосхил у червоних загравах пожеж... Смерть і банкет, що сплелися у гаслі "повстання за волю"... Вогню ж! Динаміту! Хай зникне – Минуле твоє! Церкви старовинні – в повітря! Вишневі садки – під сокиру! Геї, Сивий, вже бачу тебе я у шорах камінних, у шлюзах. О степе! Ти будеш лиш море пшениці і жита, прорізане стрілами колій, блискавками експресів розкраяне... О Україно, моя, це гордість, надія твоя – Пролетарі, твої діти! ...Чи чуєш, моя Україно! То доля кується твоя на ковадлі – твоя Будуччина кується", – писав В. Еллан у лютому 1917 р.

3.71

...Мистецтво шукає собі ґрунт у того народу, де воно розвивається; але як тільки твір мистецтва виростає, він робиться інтернаціональним... Мистецтво не зупиняється де-небудь і на чому-небудь. Воно йде, рухається, проходить всі народи і тільки в кожному своєрідно проявляється... Вільна людина, яка вільно мислить, їй нічого

боятися будь-якого матеріалу-взірців, боячись втратити себе. Вона використовує все, – і на досвіді як на фундаменті буде будувати далі...

(Бойчук М. “Думки про мистецтво”)

3.72

Я ніколи не приховував своїєї праці і демонстрував її в тих мистецьких творах, які виконувалися саме для мас і саме на “фанері”, – я маю на увазі свою роботу для агіткомпаній 1919 р. Оформлення театру, вулиць до з'їзду Рад, розписи в Луцьких казармах, праця по прикрашенню м. Харкова до V-го Всеукраїнського з'їзду Рад в 1921 р. Праця на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в 1923 р. у Москві. Минулого літа я керував роботами по фресковому розпису і сам брав у ньому безпосередню участь у селянському санаторії ім. ВУЦВК в Одесі. Цей розпис має винятково масовий характер не тільки за місцем розташування, але й за формою – монументально-фресковий живопис.

(Бойчук М. “Думки про мистецтво”, 1922 р.)

3.73

Чуєте гомін? Святкується п'ятиріччя будівництва пролетарської держави. Та горе нам! Чи не нагадає воно будівництва Вавилонської вежі? ...державний устрій будуватиметься без Бога. Хіба ми чули у деклараціях теперішніх правителів святе ім'я Господнє? Ні, вони покладаються тільки на себе, на свою силу... Перед нами страдницька путь... Але пам'ятаймо слово Спасителя: “Більшої любови немає, як та, коли хто життя своє віддає за друзів своїх...”

(Липківський В. “Проповідь” під час служби Божої у Білій Церкві 7 листопада 1922 р.)

3.74

...Наслідком культурного розвитку України в перші роки комуністичної диктатури було, з одного боку, різке розширення соціальної бази української культури, залучення до освіти та творчості найширшого загалу вчора ще малописьменних мас, переважно молоді, а з

іншого, – неминуче при цьому різке зниження “планки” мінімуму культурності... Політична історія України цього періоду добре відома. Це була війна за незалежність української держави (“Визвольні змагання”), але це була також і Громадянська війна – війна між соціальними верствами, політичними силами і просто селами і сім'ями, іноді сусідами, а часом братами. З погляду історії культури, війна – це “простір смерті”, в якому спрощуються і притупляються почуття, а ненависть переважає усе. Але це також різких змін надій і орієнтацій, час, коли письменники, вчені і журналісти стають несподівано міністрами і генералами...

(Попович М. “Нарис історії культури України”)

ТЕМА 4: УСРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1920–1928)

Економічне і політичне життя УСРР в роки непу

4.1

...Капіталізм – це наче царство казкового царя Мідаса: до чого не торкнеться товарне виробництво, все перетворюється на золото. А чи не є соціалізм своєрідним царством червоного Мідаса? Чи не стає навіть товарне виробництво червоним, щойно його торкнеться рука пролетарської диктатури? Так приблизно можна було викласти суть ленінської “корінної зміни точки зору на соціалізм”...

(Попович М. “Нарис історії культури України”)

4.2

Нинішній голод не є стихійним явищем..., він породжений порушенням природного порядку праці, тим, що найнепрацездатнішій частині населення дано перевагу, а працездатне подавлено..., можна чекати голоду і на майбутній рік і далі..., наш уряд подавив найпрацездатнішу частину населення, відібрав у неї землю, і нині ця земля нічого не родить... Необхідно повернутись до свободи..., свободи торгів-

лі..., свободи друку, слова, не потрібно хапати направо і наліво... Якщо і можливий для Росії вихід, то він в одному – поверненні до свобод.

(Із листа до М. Горького В. Короленка від 9 серпня 1921 р.)

Голод 1921–1922 рр.: причини і масштаби

4.3

...Голод 1921–1923 рр. ...безпосередньо пов'язаний, по-перше, з економічною політикою державної партії, яка провадилася до березня 1921 р., і, по-друге, з підлеглим становищем формально незалежної республіки щодо московського центру...

(Кульчицький С. "Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)")

4.4

...В умовах голоду політична активність селянства зменшилась до нуля. Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював селянських повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з "куркульським бандитизмом". У 1921 р. в Україні було вперше апробовано терор голодом.

(Кульчицький С. "Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)")

Політика комунізації села в умовах непу

4.5

Якби партійне керівництво цілком зрозуміло "кооперативний соціалізм", навряд чи воно побажало б покласти його в основу економічної політики. Ринкова політика щодо селянства рано чи пізно змусила б комуністичну партію відновити ефективність "командних висот" єдино можливим шляхом: приватизацією або корпоратизацією підприємств. В обох випадках це означало добровільну відмову від економічної диктатури і ставило б під сумнів політичну диктатуру ВКП(б). Такої перспективи Й. Сталін та його однодумці не допустили. Вони підтримали сталінську ідею колективізації, яка б забезпечувала при-

скорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного у сільському господарстві національного доходу і підводила під існуючий тоталітарний режим надійний економічний фундамент.

(Кульчицький С. “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)”)

Неп у промисловості

4.6

Політика непу спинилась біля воріт трестів, а в трестах провадиться стара главківська політика... Мені трапилось у Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, запитати скільки коштує ваш паровоз, дорожче чи дешевше, ніж до війни, – він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю, скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції...

(З виступу Х. Раковського на Сьомій партійній конференції КП(б)У у квітні 1923 р.)

4.7

...Нова економічна політика ...стала “передешкою”, стратегічним відступом, який у найближчому майбутньому міг забезпечити ширший фронт для комуністичного наступу...

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

4.8

Запровадженням непу державна партія зробила спробу пристосувати ринок до своєї комуністичної доктрини. Спроба була приречена на провал від початку, тому що комунізм є запереченням ринку...

(Кульчицький С. “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)”)

Культура і духовне життя УСРР в роки Непу

Українізація – політика коренізації комуністичної ідеології в Україні

4.9

Ми вважали, що всі національні атрибути минулого, що колись так гарно, так романтично пахли нам, тепер мусять бути згромаджені у музеях. Модерну індустріальну Велику Україну ми вбачали й любили в чисто українськомовній масі студентів політехніки, медиків, математиків, фізиків, металургів, що виходять із життя, заповнюють керівні господарчі та індустріальні центри й установи. Виховані в українських технічних ВИШах, вони в усіх закутках України, ми вірили, надаватимуть їй свого модерно-українського стилю й характеру.

(Костюк Гр. “Зустрічі і прощання”)

4.10

...Взагалі українізація справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків; коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть”, – писав С. Петлюра, спостерігаючи в еміграції за подіями в Україні.

(Грицака Я. “Нарис історії України”)

4.11

...Було б помилково вважати “українізацію” результатом цілеспрямованих зусиль більшовицької партії. Вона була насамперед далеким відгомоном Української революції. З другого боку, бурхливий розвиток “українізації” уможливлювала та обставина, що московський центр після смерті Леніна був зайнятий внутрішньо партійною боротьбою і тому не міг ефективно втручатись в українські справи... Тим більше, що більшість партійного керівництва України між Сталіним і Троцьким виступила на боці першого...

...Жодна з республіканських версій “коренізації” в СРСР не зайшла так далеко, як українізація. За десять років (1923–1933 рр.) українці перетворились на структурно повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю – набрали тих рис, яких їм бракувало під час революції 1917–1921 рр. Вони вступили у ХХ ст. як модерна нація.

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

4.12

Українізація... Цей “крутий злам” був воістину однією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію..., ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості...

(Дзюба І. “Інтернаціоналізм чи русифікація?”)

4.13

...Головна мета політики “українізації” – “вкорінення” більшовицької влади в український ґрунт, намагання зробити її “своєю” для пересічного українця, досягти такого становища, коли переважна частина українців не будуть вважати більшовицьку владу чужорідною чи окупантською силою...

(Єфіменко Г. “Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938 рр.)”)

Освіта

4.14

Без урахування доробку української науки, в тому числі гуманітарної, не можна говорити про національне культурне піднесення в 20-х роках. Сам процес українського ренесансу мав багато складових. Взаємовідношення цих різноманітних складових було гострим, іноді антагоністичним – через властивий епосі дух нетерпимості і вплив адміністративного тиску. У 20-ті роки тільки почали розкриватись різноманітні можливості української культури, що їм розквітнути у найближчу епоху не вдалося.

(Попович М. “Нарис історії культури України”)

Література

4.15

...На початку 20-х років ХХ ст. у культурному процесі України відзначаються два центри: духовний – Київ та адміністративний – Харків. У першому з них зосередилась переважно дореволюційна інтелігенція, що пережила добу державного відродження і далі стояла на засадах державності і соборності України. Тут була Всеукраїнська

Академія Наук, були мистецькі, літературні і наукові об'єднання, що спрямовували культуру України до того, щоб вдержати її у культурному зв'язку з Заходом Європи... У Харкові, що був адміністративною столицею України, зосереджувалась українська революційна молодь (партійна і безпартійна), якої частина теж жила державницькими і самостійницькими ідеалами, а поруч неї був гурт діячів старшого покоління, письменників, митців, безперечних патріотів української державності...

(Семчишин М. "Тисяча років української культури")

4.16

На яку із світових літератур повинна українська література взяти курс? У всякому разі не на російську... Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою..., поляки ніколи не дали б Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво... Російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування... Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі... Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, його стиль, його прийоми... Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства...

(Хвильовий М. "Думки проти течії")

4.17

...Вимоги Хвильового про "негайну дерусифікацію пролетаріату" на Україні, його думка про те, що "від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше", його заява про те, що "ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва", його захоплення якоюсь месіанською роллю української молоді інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики, – все це і багато подібного в устах українського комуніста звучить більш ніж дивно. Що сказати про інших українських інтелігентів некоммуністичного табору, коли комуністи починають писати в нашій радянській пресі мовою Хвильового? Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна, лише борючись з крайнощами Хвильового в лавах комуністів...

(З листа Й. Сталіна Л. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р.)

Образотворче мистецтво. Театр. Музика. Кінематограф

4.18

...Ми будемо будувати міста, розписувати будови – ми повинні створювати велике мистецтво... Митець сучасності буде справжнім майстром і творцем великого майбутнього тоді, коли він з позачасовим (завжди суцям) світовим мистецтвом зіллється не поверхневим літературним знайомством, а практичним проникненням і всебічним вивченням творчості художніх культур... Мистецтво повинно користуватись досвідом, як і всяке ремесло і наука...

(Бойчук М. “Думки про мистецтво”)

4.19

...Цей український рух, що позначився у всіх ділянках культури, яка здобула помітну перевагу над російською, позначився також у всіх ділянках адміністративного, економічно-господарського життя України... “Український Ренесанс” 1920-х – початку 1930-х років був очевидним виявом перемоги українських Визвольних змагань, які глибоко запали у душу цих поколінь митців. Цей рух, породжений “золотим гоміном” Києва 1917–1920 рр., був такий сильний, що буде треба 15 років жорстокого більшовицького терору, щоб його зупинити, та згодом знищити...

(Семчишин М. “Тисяча років української культури”)

4.20

...Політика більшовиків у відношенні до інтелігенції не відрізнялася від політики щодо селянства. Гаслу “пролетаризації селянства” відповідало гасло “пролетаризації інтелігенції”. Це означало: інтелігенція як окрема група повинна бути заперечена і пролетаріат повинен заступити місце інтелігенції. Різниця між робітником фізичної і робітником розумової праці повинна була бути знищена...

(Петров В. “Діячі української культури (1920–1940). Жертви більшовицького терору”)

Релігійне життя в УСРР

4.21

...УАПЦ виникла за згодою радянської влади під час стабілізації політичного становища в Україні...

(“Історія України в особах ХІХ–ХХ ст.”)

ТЕМА 5:

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1928–1938 рр.)

Соціально-економічні перетворення в Україні в умовах радянської модернізації економіки

УСРР в умовах сталінського “стрибка” в індустріалізацію

5.1

...Суть сталінського режиму зводиться врешті-решт до терору, і ідеологічний тиск та контроль – прояв цього терору. Безпідставні арешти, катування, розстріли, духовні тортури були знаряддям підтримування атмосфери жаху і непевності. Репресовані люди і заборонені офіційно твори не існували, їх не згадували, суспільство жило парадним і прикрашеним життям, але і до святкового карнавалу “країни переможного соціалізму” долітав сморід “зони”, “нижнього світу”. Але так було потрібно, щоб кожен пам’ятав про небезпеку...

(Попович М. “Нарис історії культури України”)

5.2

...українці, як ніколи раніше в своїй історії, будуть змушені заплатити страхітливу ціну за досягнення цілей, яких вони перед собою не ставили...

(Субтельний О. “Україна: історія”)

5.3

...Якщо 1921 р. був часом переконливої перемоги українського селянства, а 1930-й скінчився несприятливою нічєю, то період 1932–1933 рр. став свідком його нищівної поразки...

(Конквест Р. “Жнива скорботи”)

5.4

...Не було жодної сфери суспільного життя, яка б тоді не зазнала тотальної нищівної “чистки”. Це було справжнє “велике полювання” на українців...

**(Шаповал Ю. “Україна ХХ століття: особи та події
в контексті важкої історії”)**

5.5

Як і все моє покоління, я міцно вірив у те, що мета виправдовує засоби. Нашою великою метою була всесвітня перемога комунізму, і заради цієї мети все було дозволено – брехати, красти, нищити сотні тисяч і навіть мільйони людей, усіх тих, хто заважав нашій праці або міг заважати, всіх, хто був перепорою на шляху... Так міркував я і всі подібні до мене, навіть... коли бачив на власні очі, що означала “суцільна колективізація” – як знаходили “куркулів” і як “розкуркулювали”, як безжалісно роздягали селян узимку 1932–1933 рр., а весною їх, худих як скелет, опухлих з голоду виганяли у поле, щоб “виконати більшовицький посівний план ударними темпами...”, – пригадував один з партійних активістів.

(Конквест Р. “Жнива скорботи”)

5.6

...Наближався Міжнародний юнацький день, і мені захотілося ознаменувати цей день рекордом у галузі підвищення продуктивності праці..., ще задовго до цього дня на шахті разом з партторгом (секретарем партійної організації) думали над тим, як примусити молотки працювати повну зміну... Адже наш відбійний молоток радянського виробництва працює дуже добре, – треба тільки буде його завантажити... В ніч на 31 серпня я пішов рубати. Разом зі мною спустилися два кріпильники..., я почав рубати. Слідом за мною стали до роботи два кріпильники. Працювали ми напружено... 5 годин і 45 хвилин... нарубав 102 тонни...

(Стаханов О. “Мій метод”)

5.7

...Я працюю десять років вибійником..., товариші прозвали мене жартома “врубовою машиною”... Кажуть, тов. Ізотов сильний, міцний, тому він добре працює. Дурниці, річ не в силі. Однією силою вугілля не візьмеш. Кожен вибійник може досягти моїх успіхів. Треба тільки навчитися підходити до вугілля, а не рубати з плеча... Ще одне хочу зазначити, багато вибійників працюють 3–4 години. Я сиджу в забої 5 годин. На прихід та повернення з уступу я витрачаю не більше години... Коли я приходжу і бачу, що лісу немає, я краще витрачу півгодини

на те, щоб ліс пригнати, ніж потім годину або дві буду сидіти без лісу і сварити лісогонів. Я намагаюсь ущільнити свій робочий день, не витрачати час, дорогий для мене, і для держави...

(Ізотов М. "Як я працюю". 3 листа, опублікованого в газ. "Правда" від 6 травня 1932 р.)

5.8

...Проте за блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу крилися невтішні економічні результати... Сама промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися компартійно-радянським керівництвом... Відтворювались народногосподарські структури, що склалися до революції. Промисловість здебільшого розвивалась у великих містах і в Донецько-Придніпровському районі. Українська металургія та Донбас працювали головню на російські промислові центри. Кінцевим споживачем усіх трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, а військово-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Прогрес у промисловості майже не позначився на матеріальному добробуті народних мас.

(Кульчицький С. "Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)")

Розселення України в умовах колективізації.

Голодомор 1932–1933 років

5.9

...Весною 1933 р. я вийшла на Деміївський ринок (Київ) купити собі дещо поїсти. Було ще холодно, падав дощ. Я звернула увагу на гурт дітей – хлопчиків та дівчаток – худих, брудних, голодних, обірваних, які під одним з прилавоків про щось сперечалися. Підійшла ближче. Який же мене обгорнув страх, коли я зрозуміла, що вони не могли поділити між собою дохлого пацюка...

(“Голод – геноцид 1933 р. в Україні”)

5.10

...Деякі божеволіли. Були такі, що різали та варили трупи, що бивали власних дітей та поїдали їх. Я бачив одну таку жінку. Її при-

вели до окружного центру. Вона мала людське обличчя, але очі були вовчі...

...У селі Білки Денис Іщенко вбив свою сестру, зятя та їхню 16-річну доньку, щоб узяти собі 12 кілограмів борошна, яке вони мали...

...Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи. Вони не могли втримати сечі... і тепер геть начисто все поїли... Ловили мишей, щурів, горобців, мурашок... Молоди кістки на борошно і робили те саме зі шкірами та підшвами від взуття... коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки, кульбабу, проліски, кропиву...

...Тієї ж весни у колгоспі оголосили: "Хто вийде збирати довгоносика – одержить обід!". Ще до схід сонця готувала нас мати на роботу... Людей було багато. Бригадир оголосив: "Коли витягнуть на стовп червоний прапор – приходьте обідати, а до того необхідно виконати норму – зібрати відро кузьки!"... Немовно терпіли від голоду та все поглядали на радгосп – чи немає червоного прапора? Його не було... Аж під вечір з'явився... Сотні людей почали бігти до двору... Дехто падав і вже не підводився... Кожний отримував "цілушку"... Одержавши 100 гр. невідомо з чого спеченого хліба та один черпак затірки, сідали і обідали... Під кінець 1933 р. в селі не дорахувались 1000 чол...

...Настав час загарбати родинне золото. З цією метою у Києві та інших містах були відкриті магазини "торгсину", в яких був широкий вибір товарів харчування, але тільки за валюту або золото. Разом з мамою того ж дня пішли в "торгсин". Сьогодні – це центральний магазин на Хрещатику. До хлібного відділу – довга черга. Все селяни: обірвані, худі, пухлі від голоду... Підійшла черга мами. Касирка взяла золоту каблучку... насипала у торбинку кілька ковшів борошна... Мама сказала, що борошна було з півпуда...

...Протягом жахливої весни 1933 року я бачив людей, які вмирили від голоду. Я бачив жінок, дітей з роздутими животами... І трупи – трупи в зношених вовняних кожухах; трупи в селянських хатинах, під мостами Харкова... Я бачив усе це і не збожеволів... І не проклинав тих, хто послав мене збирати у селян зерно взимку. Як і все моє покоління, я міцно вірив, що мета виправдовує засоби...

...Голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян нищили не тому, що були селянами, але тому, що були українцями – селянами...

(Конквест Р. “Жнива скорботи”)

5.11

...У 1933 р., після конфіскації продовольчих запасів, смертність в українському селі перевищувала народжуваність... Голодною смертю загинуло до 3,5 млн. чол. Повні демографічні втрати в УСРР за 1932–1934 рр. сягали 5 млн. чол.

(Кульчицький С. “Україна між двома війнами (1921–1939)”)

5.12

...Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод завдав непоправимої шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з багатими народними традиціями. Замість нього з'явилось радянське село, яке вже ніколи не повставало проти радянської влади, а стало її найстійкішою опорою. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. Тим самим вона поклала початок процесу “розселянювання” – “із селян у радянських людей” – процесу, який завершився вже після Другої світової війни. На декілька поколінь наперед голодомор 1932–1933 рр. імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність...

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

5.13

...Розселянювання – це втрата селянина-універсала, який правив за господаря, економіста, агронома, організатора виробництва, продавця, носія духовної культури нації. Від голоду загинули цілі покоління, а відтак було загублено історичну пам'ять нації, оскільки помирала батьки, що не встигли передати досвіду від свого діда-прадіда...

(Марочко В. “1932–1933 рр.: голодомор в Україні: причини і наслідки. Конспект лекцій”)

5.14

...Москва пов'язувала українське селянство з українським націоналізмом як загрозою імперським інтересам Москви. Сталін, Каганович, Постишев запланували у Москві знищення українського селянства як свідомої національної верстви і безпощадно здійснили це на Україні в 1932–1933 рр. засобом штучного голоду...

(Мейс Дж. “Визвольний шлях”)

5.15

...Боротися за врожай по 500 ц з га я почала з вивчення цукрових буряків та їхніх особливостей. Я засіла за книжки... Особливо твердо я засвоїла, що буряки потребують дуже родючого, добре обробленого ґрунту... Читаючи книги, я міркувала, як зробити землю більш родючою, якими добривами їй допомогти. Свою ділянку я знала ще з осені. Знала, що сіялось на ній раніше, який ґрунт на ній, які бур'яни є на ділянці. Я, читаючи книги, оволоділа агротехнікою цукрових буряків. Без цього я ніколи не змогла б зібрати 500 і більше центнерів з гектара...

(Демченко М. “Як я стала заспівувачкою п'ятисотенниці”)

Життєвий рівень населення в модернізованій радянській Україні

5.16

...Приймаючи до колгоспу, обіцяли давати на їдця 15-16 пудів хліба на рік, дали по одному, а під час хлібозаготівель і той забрали... звертаємось до місцевих органів влади за допомогою, але такої не отримуємо.

**(З листа колгоспників до приймальної голови
ВУЦВК Г. Петровського)**

5.17

...Настрій населення району незадовільний. Особливо по місту. По місту зараз постачається так: робітники – 2-го списку – 450 грамів, інші робітники – 300 грамів, службовці – 200 грамів, утриманці –

100 грамів. У зв'язку зі скороченням норм хліба... треба буде зняти з постачання половину контингенту...

(З інформаційного листа секретаря Мелітопольського парткому до Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23 лютого 1932 р.)

5.18

...Коли я робив у колгоспі рік на тракторі і мав 250 трудоднів, я одержав 12 пудів хліба і більше нічого. Як можна прожити? Я обірваний, голодний, мені навіть соромно про це Вам писати, бо я людина молода, маю 19 років.

(З книги Г. Костюка “Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки)”)

5.19

...По інших селах дають хоч не пшеницю, не жито, а дають пшінку, сою, макуху, а в нас нічого, а керівники колгоспу їдять хліб, молоко, сало, ще й продають борошно на базарі, а ти сиди голодний..., казали Радянська влада не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодують...

(З листа студентів хіміко-технологічного технікуму, Дніпропетровськ (З книги Г. Костюка “Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки)”)

5.20

...Тов. Сталіну, тепер злидні, біднота гонять із села в місто на роботу – ради того, щоб прохарчуватись. А наша Україна найбагатша у світі країна, а дає врожаї передвоєнного рівня... Дорогий тов. Сталіну... люд піде проти Радянської влади...

(З листа колгоспника Тетіївського району Київської області, з книги Г. Костюка “Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки)”)

5.21

...У Погребищі, як і в кожному районі, була розкішна їдальня для партійно-радянського активу, так звана “двадцятка”. Вдень і вночі її охороняли міліціонери, щоб до приміщення їдальні не підходили голодні

селяни або їхні діти й своїм страшним виглядом не псували апетит “ідейним будівникам соціалізму”. Тут за сміхотворно низьку ціну подавали районній верхівці все що завгодно: білий хліб, м'ясо, курей, різносортні маринади й делікатеси, вина, шоколад. Крім того, кожний, хто був прикріплений до їдальні, одержував додому ще окремий “мікоянівський” (Мікоян – тодішній нарком харчової промисловості СРСР) паїок, до якого входило понад 20 найменувань..., обіди були дешеві і ситні за казкову для радянських умов ціну: 1 крб.20 коп...

**(З книги Г. Костюка “Сталінізм в Україні
(Генеза і наслідки)”**)

5.22

...Зумовлений високими темпами капітального будівництва, прогрес у промисловості майже не позначився на матеріальному добробуті народних мас.

(Кульчицький С. “Україна між двома війнами (1921–1939)”)

Громадсько-політичне життя в УРСР в умовах сталінського тоталітарного режиму

5.23

...Будь-яке вчення з'являється на світ, як праця душі та розуму, що безкорисливо шукає істину. Цю дію творить перший апостол – філософ, особа з чистим обличчям, високим чолом і відкритим поглядом. Другий адепт істини – її сприймає вже більш приземлено. Він поєднує небесний політ думки першого з відомими вже вченнями, робить її зрозумілою і доступною. Це другий апостол – типовий спеціаліст. Третій апостол – не філософ, а діяч, він переносить вчення у соціальну сферу і починає боротьбу за його втілення. Це політик, хитре обличчя якого свідчить, що гребувати засобами він не буде. І ось четвертий апостол – з низьким чолом і звірчачим виразом обличчя, – він не хитрує і не роздумує. Для нього вже немає питань знання і дії, а є тільки свої та чужі. Це прагматичний бездушний і переконаний палач, що карає за інакодумство... Настав час четвертого апостола...

(Аксенов Г. “Вернадський”)

5.24

Римські преторіанці, котрі стояли над народом і, у певному розумінні, над державою, потребували імператора як найвищого судді, так і бюрократія, що встала над народом і Радами, потребувала вождя. Влада Сталіна є сучасною формою децаризму. Вона є майже незамаскованою монархією, тільки без корони і поки що без спадковості.

(Троцький Л. “Сталін”)

5.25

Сталінська бюрократія ставить, правда, пам'ятники Шевченкові, але з тим, щоб сильніше придушити цим пам'ятником український народ й змусити його на мові Кобзаря прославляти кремлівську кліку насильників.

(Троцький Л. “Про українське питання”)

5.26

Як пояснював П. Постишев у 1936 р., “чистки” в Україні через те повинні бути масовішими, що українська специфіка постійно випродувала більше ворогів, аніж деінде.

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

5.27

...Українська економіка – не російська економіка і не може бути такою, хоча б тому, що українська культура, виростаючи зі своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набуває специфічних форм і характеру. Союз залишається Союзом, і Україна є самостійна одиниця... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна!

(Хвильовий М. “Апологети писаризму”)

5.28

“Політика Сталіна надто брутальна і загадкова. Низові партійці тільки погоджуються з рішеннями ЦК, а на ділі ніхто не має права нічого сказати. Диктатура Сталіна веде до розбіжностей серед членів партії...”, – заявляв майстер депо Жовтень у Харкові Сидоренко.

(З агентурних даних ДПУ, грудень 1932 р., з книги Г. Костюка “Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки)”)

5.29

...Якби ми висунули гасло “Геть уряд голоду”, то переважна більшість пішла б за нами. Проте є небезпека, що можна переборщити й народ піде не тільки проти сучасного парткерівництва, але й проти радянської влади взагалі...”, – заявляв помічник багатотиражки на Київській взуттєвій фабриці Й. Гутник у квітні 1933 р.

(З книги Г. Костюка “Сталінізм в Україні
(Генеза і наслідки)”)

Доба “великого терору” в Україні

5.30

Скрипник одібрав собі життя... для того, щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напрямку, який вони обирають. Щоб своєю смертю закричати проти бруталності, дурнотяпства, нахабства, лицемірства керівництва “в новому курсі нацполітики”. Щоб своєю смертю довести, що його політика не була помилковою, не була в інтересах його амбіцій... Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк?

(Винниченко В. “Думки про себе на тім світі”
від 12 липня 1933 р.)

5.31

...По Україні ніби Мамай пройшов... Не було... ні секретарів обкомів партії у республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було. Людей тоді на Україні просто “тягли” у “во-роги”, – згодом писав у своїх “Спогадах” М. Хрущов.

“...Переводять до нас з іншої камери тов. Фірсова з Харкова, директор Інституту Експериментальної Ветеринарії. Сам він не ветеринар, просто партійний директор. Він не винний, а його б’ють, щоб признався, ніби він і його контрреволюційні шкідники в інституті зловмисно прищеплювали худобі смертельні хвороби... Я довідався згодом, що Фірсова перевели до Харкова і там скінчили справу – розстріляли.”

(Із спогадів О. Семененко “Харків–Харків”)

5.32

...Масові репресії проти військових негативно вплинули на бойову підготовку військ..., гостра нестача командних кадрів, воєначальників високого рангу, яка склалась у Червоній армії напередодні війни з фашистською Німеччиною (1941 р.)... стали однією з причин поразок і невдач армії в перший період війни, призвели до величезних людських втрат і матеріальних ресурсів країни.

...Наслідками цих репресивних акцій стали різке зниження соціальної і політичної активності молоді, масовий відхід її від багатьох суспільних починань, моральне розбещення доносами, викриттями, девальвація морально-етичних цінностей, масове розповсюдження конформістської, подвійної моралі, повна сталінізація поглядів..., перетворення молодіжного руху в якесь аморфне відомство у справах молоді, що патронувалось партійно-державним керівництвом.

(Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. "Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)"

5.33

Перетворення України на державну, політичну, духовну провінцію сталінської імперії відбувалось жорстко і послідовно... Форсовано-примусова колективізація, придушення критичного мислення серед комуністів, кристалізація владно-каральних структур на тлі загострення соціально-економічної ситуації – все це було пов'язане сталінським керівництвом з рішучим наступом на "українізацію", на ліквідацію "націоналістичної небезпеки". Саме з цього часу і до останніх років існування сталінської та пост-сталінської системи загроза "українського буржуазного націоналізму" стала одним з основних важелів в руках радянського партійно-державного керівництва, за допомогою якого здійснювався перманентний політичний терор в Україні, що, власне, дозволяло утримувати її у складі колишнього СРСР...

(Шаповал Ю. "Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії")

5.34

...Масові репресії сталінського режиму є найбільш аморальним злочином проти України, оскільки якраз ці акції зруйнували не тільки

суспільний соціум, а й деформували майбутній розвиток українського суспільства, призвели до безповоротних втрат у розвитку культури, літератури, національно-культурних і освітянсько-просвітницьких традицій України... Гіркі плоди сталінського посіву народ України продовжує пожинати ще і сьогодні...

(Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. "Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)")

5.35

...Поза сумнівом, Україна була однією з радянських республік, що найбільш постраждала від сталінізму, особливо якщо взяти до уваги голод 1932–1933 років..., знищення національних еліт також було специфікою України...

(Поль Д. "Сталінські масові злочини в Україні у 1936–1953 рр.")

Кінець "коренізації". Етноцид

5.36

"...Розвантажили нас у голому степу, де тільки земля і небо. Живемо в палатках. Третій день йде дощ, палатки течуть, тому дуже холодно, і ми всі сидимо в одягу. З'явився тиф, і багато дітей вмирають, буває по 2–3 мертвяка в день...", – з листа Й. Киселівського у с. Майстрів Ново-Волинського району.

"...Нас вивантажили на станції, і ми просиділи там четверо днів, після чого за нами прийшли підводи і завезли нас за 52 км від станції. Висадили нас в чистому полі, де нічого нема, спали під відкритим небом цілий тиждень, а потім нам поставили палатки – одну штуку на 25 сімей", – з листа М. Буяр у с. Гречани Проскурівського району.

"...Скільки голів колгоспів, тваринників, агрономів, зоотехніків, вчених склали голови, як "польсько-німецькі агенти", скільки їх загинуло!..."

(Хрущов М. "Спогади")

5.37

...Репресії проти національних меншин в УСРР були тісно пов'язані з терором, яке центральне керівництво розгорнуло проти

українців... розправа з "українізацією" поховала надії національних меншин на задоволення їхніх культурних прав.

(Грицак Я. "Нарис історії України")

Стан культури в Україні в 1930-ті роки

5.38

...комуністично-імперський терор проти українців означав фізичне винищення всіх не тільки політичних, соціальних, а і культурних, наукових і церковних середовищ українства, які в 1920–30-х роках були носіями української самосвідомості і національної державності. Це був справжній геноцид. Він перервав природний процес історичного буття українського народу, завдав нації глибокої психічної травми, від якої українці не звільнилися ще і досі.

(З передмови "Історія застерігає" Ю. Бадзьо до книги Г. Костюка "Сталінізм в Україні")

5.39

...про якеś осмислення та світоглядне переживання і надій епохи годі й говорити у суспільстві, де все духовне життя стало пропагандистською прикрасою тоталітарного режиму...

(Попович М. "Нарис історії культури України")

Становище у галузі освіти

5.40

Працював я в бригаді формувальників. Після роботи завжди поспішав на робітфак, на навчання. А в цеху нашому тоді були неполадки. А мене після гудка робітфак чекає. Пропустиш день – біда, важко наздоганяти потім. Як ущільнити свій робочий день? І вирішив я, щоб не чекати, поки звільниться кран, – формувати дрібні деталі. Намагався раціоналізувати виробничий процес. І справа пішла...

(Із спогадів формувальника заводу "Більшовик" комсомольця П. Гетьманчука)

5.41

...Кінець українізаційного курсу і введення т. зв. сталінської лінії увесь національно-культурний процес не тільки України, але й інших

радянських республік, докорінно змінив обличчя українського шкільництва. Проведені реформи поклали край будь-яким відрубностям шкільних систем окремих радянських республік, і вони (реформи) довели остаточно до структуральної, програмової і навчально-методичної уніфікації всього радянського шкільництва. Для УРСР ця реформа мала особливо далекойдучі наслідки: починається повна реорганізація шкільництва, ліквідація багатьох українських шкіл, шкіл національних меншин, розбудова мережі російського шкільництва, в українських школах різко посилюється навчання російської мови, в шкільних програмах та підручниках перекручується минуле України, замовчується праця передових діячів української культури, послідовно провадиться русифікація високої школи, в усіх ланках радянської школи практикується політизація і воєнізація...

(Семчишин М. “Тисяча років української культури”)

Видатні досягнення українських учених

5.42

“...Пам’ятаю той сонячний березневий день 1933 р., коли батько пішов на роботу в інститут і не повернувся додому. А вночі прийшли до нас з обшуком. Перевернули все догори дном, переглянули всі книжки, нічого не знайшли і пішли собі геть. Через деякий час арештували і маму, і ми з братом полишилися одні. Мене кілька разів викликали на допити в НКВС... для того, щоб показати батькові писані моєю рукою “зізнання”, щоб він подумав, що я теж “там”, і щоб таким чином впливати на нього... Батько потрапив у місто Кемь, в Карелії. Там був табір славнозвісного Біломоро-Балтійського каналу... Батька звільнили у 1943 р. ...Ще йшла війна..., хтось батькові порадив їхати до Томська... Але людину без документів, з посвідченням про відбуття десяти років табору, у сірому арештантському одязі, нещасну, збідовану, більш ніж на посаду лаборанта прийняти не могли... Батько не дуже любив згадувати про час, проведений “там”. Але дещо іноді розповідав. Наприклад, що його табірна “кар’єра” почалася з чищення нужників. Як же це було цікаво: професор, доктор філософських наук, відомий вчений-математик, автор підручників для учнів та студентів – хай чистить відхожі місця! Хай знає, як “справедливо” пролета-

ріат розплачується зі своїми “ворогами”! Проте не без добрих людей і в тій зоні нелюдяності і жорстокості! Врятувало також знання латинської мови. Це допомогло йому стати “лікпомом” у табірному лазареті...”, – згадувала донька відомого вченого-математика М. Чайковського Катерина Чайковська про свого батька.

(З кн. “Славетні імена України”)

5.43

Академія наук УРСР перестала бути справді репрезентаційною інституцією України, а перемінилась в експозитуру московського центру і його централістичних планів..., хвиля терору поглинула тисячі жертв серед працівників української науки, яка з того часу вже ніколи не спромоглася на свою незалежність...

(Семчишин М. “Тисячу років української культури”)

5.44

...Внаслідок антинародної політики Сталіна та його прибічників на рубежі 20–30-х рр. в Україні по суті припинився розвиток цілого ряду галузей науки, зокрема, статистики, етнографії, демографії, демографічної географії, краєзнавства. Неправної втрати було завдано національному літературознавству та мовознавству...

(Касьянов Г., Даниленко В. “Сталінізм і українська інтелігенція (20–30 роки)”)

“Розстріляне відродження”: література і мистецтво

5.45

Я був заарештований за звинуваченням про приналежність до контрреволюційної групи, яка ставила за мету організацію вбивства секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева. Слідство по моїй справі вів слідчий ОДПУ Бордон. Наступного дня на допиті слідчий заявив мені, що мій арешт це не непорозуміння, а акт, санкціонований відповідними органами, і, показуючи на товсту папку, заявив: “У цій папці все ваше життя. Нам все відомо!” ...Я відмовлявся від висунутих звинувачень доти, доки до мене не застосували фізичних засобів впливу і заяви, що моє визнання необхідне для народу і для більшовицької партії. Тоді я

“здався”... Коли я не визнавав себе винним, мої свідчення не записувались, а коли я “здався”, мені запропонували записати свої свідчення, і слідчий Бордон пропонував списки людей, яких я повинен був вписати у ці свідчення, як учасників контрреволюційної організації... Так було сфабриковано проти мене звинувачення...

(Із заяви П. Губенка (О. Вишні) про реабілітацію Воєнному прокуророві Київського військового округу, червень, 1955 р.)

5.46

...Формула компартійної настанови для комуністичних письменників мала б звучати так: “Перш за все, ти член партії, а вже потім українець і літератор...”

(Єфіменко Г. “Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938)”)

5.47

...Писати і саме писати за директивними вказівками центральних органів партії стало обов'язком письменника. “Хочу” не існувало. Існувало “мусиш”. Праця письменника стала партійно або ж державно обов'язковою... Письменник мусив бути носієм... істини, які ствердила партія... Прославлення – основний зміст літературної творчості... Одні з письменників мусять рубати ліс, полоти моркву, промивати золото, інші мусять репрезентувати літературу, “привселюдно бити себе в груди і повсякденно додавати: “я – ваш!”. Процес совєтизації української літератури означав для В. Сосюри – “злам” з роками поневірянь, злиднів, голоду, розладу психіки, перебування у психлікарні (поет виходив з лікарні тільки для того, щоб за короткий час, знову потрапити до неї); для П. Тичини – цілковитий розпад творчості, коли “від кларнета пофарбована дудка зосталась” (за образним виразом Є. Маланюка), коли поезія стала справляти враження пародійності; для М. Рильського – поезія стала штампом; для Ю. Яновського – тяжкий і трагічний шлях глибокого психічного зламу... Псевдописьменники заповнюють ряди українських письменників... Письменники були винищені... Українська література 30-х років в УРСР – це радянська література українською мовою.

(Петров В. “Діячі української культури – жертви більшовицького терору (1920–1940 рр.)”)

5.48

...Отже, у мистецькому житті, як ніде інше, виявилася боротьба компартійного керівництва з національним змістом української культури. Від діячів української літератури та мистецтва вимагали “збільшовизованих” творів, т.б. таких продуктів діяльності, у яких би поривався зв’язок з історичними традиціями української культури, традиційним побутовим устроєм українців, їх манерою життя. За допомогою такої творчості влада намагалася змінити менталітет українського народу, виховати підростаюче покоління в комуністичному дусі.

(Єфіменко Г. “Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938)”

5.49

...Я говорю тут, у цій установі останній раз. Завтра я вже не буду мати змоги обтрястись і змити всю вашу грязь. Хто ці сьогоднішні гробокопателі “Березоля” і судді моєї роботи в українському театрі? Оцей Грудина – авантюрник, що розгулює зі своєю оглоблею по театральному фронті? Цей син стодесятиного батька – графоман і плягіатор Микитенко, що розтліває українську сцену своєю халтурною драматургією? А ще і той Щупак, який лисячим хвостом замітає сліди своєї критикоманської еквілібристики? Або донька харківського блакбазного (блакбаз – базар у Харкові) торгівця Літвіна, що так заподатливо турбується відсутністю російської драматургії на сцені “Березоля”. І нарешті загадковий Андрій Хвиля (автор. заступник наркома освіти, що оголосив “кобзу класоворожим інструментом”)? Яким правом, чіми мандатами ви всі уповноважені так розправляти і засуджувати мою діяльність в українському театрі?”, – промовив у своїй заключній заяві Лесь Курбас на засіданні НКО УРСР 5 листопада 1933 р., коли приймалось рішення про засудження діяльності театру “Березіль”, зняття з посади його директора та реорганізацію театру в драматичний театр ім. Т. Шевченка і призначення його директором М. Крушельницького.

(Єфіменко Г. “Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938)”

5.50

У роки сталінського тоталітарного режиму утвердилась ідеологія культури, яка одержала назву “соціалістичного реалізму”... Соціалістичний реалізм – це продукт духовної еволюції комунізму..., що наслідуює риси культури, спільні для всіх епох глибоких перетворень: це – руйнація витончених культур розгромлених вищих класів, поширення культурних здобутків серед нових широких мас і супроводжувана цим примітивізація культури...

(Попович М. “Нарис історії культури України”)

Церковна політика більшовиків в Україні

5.51

...Знищити просто чоловім ударом ті права України, які за півтора десятка років уже стали не тільки звичкою, а й обов'язком кожного громадянина, було вже неможливо. Через те Сталін вдався до іншої методи. Для нього важливим було знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну сутність кожного народу. Але, щоб убити душу народу, треба було не тільки спаралізувати і здеморалізувати народ масовим терором, а й знищити носіїв цієї душі: письменників, художників, філософів, учених, церковних діячів і органічно пов'язаних з народом ідейних політичних діячів його.

(Подоляк В. “Криваві роки // Сучасна Україна”, 1953)

5.52

...Ліквідуючи церковні громади і знищуючи храми, компартійно-радянські функціонери не могли знищити релігійного життя. Більш успішним виявилось насадження “наукового атеїзму” серед молоді та дітей. Поступово стало формуватись покоління радянських людей, позбавлених в основній своїй масі віри у Бога.

(Кульчицький С. “Україна між двома війнами (1921–1939)”)

5.53

Упродовж часу, коли остаточно утверджувався надзвичайно жорстокої форми комуністичний тоталітаризм, українська національна культура зазнала важких втрат. Майже повністю була винищена та

інтелігенція, яка сформувалась на початок ХХ століття, зокрема розстріляна й розсіяна по таборах ліва художня інтелігенція, яка свого часу активно підтримала революцію. Літературу, мистецтво, всю гуманітарну культуру зведено до примітивного рівня...

(Попович М. "Нарис історії культури України")

ТЕМА 6: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1921–1939 рр.).

Соціально-економічний розвиток Західноукраїнських земель

6.1

...Нерозв'язаність української проблеми під час Першої світової війни та поразка Національно-визвольних змагань 1917–1920-х років ще довго залишалася об'єктом міжнародного політикуму...

(Патер І., Франчук Є. "Український рух у роки Першої світової війни")

6.2

...Після Першої світової війни принцип самовизначення націй застосовувався не завжди, внаслідок не всі народи здобули незалежність... Близько 7 млн. українців, підданих габсбурзької монархії, виявилися єдиною великою нацією, що тоді не завоювала незалежності..., ставши об'єктом дискримінаційної політики, в житті західних українців протягом усього міжвоєнного періоду панувала національна конфронтація...

(Субтельний О. "Україна: історія")

6.3

... На Волині та Поліссі, протягом п'яти перших років... осаджено понад 8 тисяч родин військових осадників. Дано їм найкращі землі... у великій кількості... від 20 до 80 га. Дістали осадники і дерево на відбудову і грошей чимало... осадництво мало не допускати розвитку, як

соціального, так і національного самоусвідомлення і створювало військові кадри на випадок соціальних чи національних здвигів... обов'язком осадництва була колонізація українських земель...

(Із часопису "Нове життя" від 24 лютого 1929 р.)

Політичне життя в Західній Україні

6.4

...Взаємна ворожість польської влади і національних меншин означала щось більше, аніж просто невдачу національної політики. Це було крахом самої ідеї демократії. Бо демократія – це не стільки правління більшості, скільки захист меншості... Політика стосовно національних меншин стала пробним каменем для демократичного устрою тих держав, які виникли у Центральній та Східній Європі після Першої світової війни. Єдиною, хто більш-менш задовільно склав цей іспит на демократію, була Чехословаччина... Приклад Польщі та Румунії вчив, якою не повинна бути національна держава...

(Грицак Я. "Нарис історії України")

Український національний рух у міжвоєнний період

6.5

...Орієнтуючись на внутрішні сили українського народу, ...відкидаючи орієнтацію на Москву, відкидаємо й на Харків, який став символом більшовицької влади, що йде в хвості Москви... Орієнтуючись на Київ, орієнтуємось на символ українства і на реальний центр усього українського духовного життя, у вірі, що той центр у свій час стане знову і політичним центром...

(Із статті Д. Левицького у газ. "Діло" від 14 лютого 1925 р.)

6.6

Доля "нормалізації" нагадує проголошення "нової ери" у польсько-українських відносинах. Як і тоді, угода була укладена на словах і не оформлена на письмі; отже, її майбутнє залежало виключно від доброї волі обох сторін. "Нормалізація" була тактичним компромісом, а не принциповою угодою. Її уклали елітарні групи українського і польсько-

го політичного істеблїшменту, однак широкий загал не підтримував “нормалїзацію”. Тому неуспїх цих заходів був неминучим...

(Грицак Я. “Нарис історії України”)

6.7

...Протягом 1918–1928 рр. ...було скасовано автономію Буковини..., всі політичні партії розпущено, так що українці не мали змоги виставляти самостійних кандидатів на виборах, українські депутати могли бути обрані лише за списками румунських партій...

(Шевельов Ю. “Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941)”)

6.8

...Пан Волошин проголосив незалежність Підкарпатської Русі...; ситуація здається надзвичайно складною...; угорські війська проникли на територію рутенів... Пан Волошин домагається підтримки Рейху й Італії... Малоймовірно, що ці дві країни приймуть таке прохання...

(3 листа посла Франції в Берліні міністру закордонних справ Франції від 14 березня 1939 р.)

6.9

...Третій рейх використав Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії й без вагань пожертвував нею, щоб повернути на свій бік Угорщину та заспокоїти Кремль, наляканий можливістю якогось П'ємонту...

(“Нариси з історії дипломатії України”)

6.10

...Незважаючи на свій короткий вік, уряд Карпатської України мав вплив, аналогічний впливові українських урядів періоду 1917–1920 рр., й сприяв перетворенню великої частини населення краю, особливо молоді, на національно свідомих українців...

(Субтельний О. “Україна: історія”)

6.11

...Назагал конгрес був добре підготовлений і через те пройшов успішно. Читаючи його програму, створюється враження, що це був

скоріше науковий з'їзд, ніж конгрес, на якому мала створитися нова політична організація. Моє враження не випадкове, коли зважити, що на конгресі було прочитано 40 доповідей, які зачіпали майже всі проблеми, починаючи з ідеології та кінчаючи літературою і мистецтвом... Отже, ОУН стала реальністю. Навряд чи хто з присутніх на конгресі міг навіть припустити, яку вирішальну роль відіграватиме ОУН як організатор народного політичного життя...

(Гунчак Т. "Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії")

6.12

...Биття належало до щоденного ритуалу..., кожного дня падала на наші плечі тисяча палиць, 4–5 на кожного в'язня... Били куди попало: по голові, по лиці, по очах, по руках, плечах, ногах. Інші... веліли в'язневі перегнутися вдвоє, триматися руками за пальці ніг... Самі ж з усього розмаху били 5–10 разів палкою по зігненій спині, зокрема в околицю нирок, так що нерідко в'язень падав зімлілий на землю... Крім биття, були вживані інші муштри: ...“жабка”, “качиний хід”, “сядь і встань!” або “впадь і встань” повторювані до безконечності...

(Макар В. “Береза Картузька. Спомини з 1934–1935 рр.”)

6.13

...На українських землях іде боротьба на життя й смерть. Тут немає прощення. Або-або. Боротьба і її невідривна частина – тюрма, стали вже насущним хлібом українського народу і будуть так довго, доки він не здобуде своєї державности. Немає тюрми на українських землях, якої не “відвідали б” українські революціонери. Мабуть, не багато таких тюрем і в цілій Польщі...

(Стецько Я. “За ґратами (3 переживань українського націоналіста-революціонера, в'язня польської тюрми)”)

6.14

...Як політичний рух радикальний український націоналізм міжвоєнного і воєнного часу належить до тієї ж категорії політичних сил, що й арабські націоналістичні рухи або прояпонський індонезійський

націоналізм Сукарно... Як і у кожному терористичному рухові, тут були і фанатичні виконавці, і люди високого духу й моральної чистоти, і жорстокі та примітивні вбивці. Історія має віддати належне кожному за його власні якості й заслуги...

(Попович М. "Нарис історії культури України")

Культурний розв'ї

6.15

...Львів майже безперервно пульсував ритмом українського мистецтва, митці жили справжньою творчою атмосферою, працюючи не тільки для заробітку, але що більше – з перспективами на майбутнє, з усією історичною відповідальністю, що з такого становища випливали...

(Гординський Св. "Театр". Збірка статей)

6.16

"...Львів, як осередок українського життя, не жив українським театральним життям, – твердив відомий драматург та театральний критик Гр. Лужицький. – Чужинні театри у Львові українського драматурга виховати не могли добром свого репертуару, формою єдиности..., тільки два моменти в історії галицької драматургії, коли український театр міг виховати своїх драматургів. Це короткотривалий період театру Загарова і довший період театру під мистецьким керівництвом В. Блавацького. Припинила цей період друга окупація західних земель большевиками..."

(Семчишин М. "Тисяча років української культури")

6.17

...Український культурний процес міжвоєнного періоду мав оборонний характер. Ставши об'єктом державної дії окупаційних сил, що своєю антиукраїнською національною ідеологією і державним апаратом гльорифікували насильство, він був приречений на власні сили, власні ресурси, на власну химерну долю... по-різному проходив цей процес і в рамках сповідної, Московією контрольованої державності, і в окупованій поляками Галичині; зовсім іншим він був на тих територіях,

що підпали під чеську та румунську владу... В усіх цих історично-політичних ситуаціях саме культура стала стимулом, а одночасно і прицілом великої всеохоплюючої дії, якої остаточною метою було вдержатись етнічно, розбудуватись економічно, виростати культурно і захищати себе від усяких небезпек – ідеологічно...

...Розчленування українських етнографічних земель, що у висліді невдачі Визвольних змагань опинились під чотирма різними окупантами, та політика тих урядів, безперечно, зумовлювали можливості українського культурного процесу, який під різними займанщинами по-різному себе маніфестував. Вже самий факт, що цей процес ніколи не припинявся, а навпаки – наявно документував свою силу, був доказом того, яка була динаміка культурно-творчих кадрів українського народу, який був стан національної свідомості широких мас і які були їх устремління...

(Семчишин М. "Тисяча років української культури")

ПІСЛЯСЛОВО

Художня література служить одним із важливих джерел ознайомлення учнів з історичним минулим.

У практиці викладання історії України в школі твори художньої літератури залучаються вчителем на уроці, у позакласній роботі, рекомендується учням для самостійного читання.

Таке широке використання художньої літератури у викладанні історії України пояснюється тим, що вона поширює внутрішню наочність викладу вчителем історичного матеріалу, служить його конкретизації, допомагає формуванню в учнів їх уявлень про минуле. Залучення художньої літератури підвищує доказову схему викладу, оскільки до доказів логічного порядку (факти, роздуми, доводи) приєднується сила і переконливість художнього образу. Художній образ підсилює емоційний вплив розповіді вчителя і виховує певне ставлення до історичних явищ, які вивчають, і викликають співчуття, захват, обурення, ненависть. Але слід мати на увазі, що уривки з творів необхідно наводити лаконічно. Якщо довго розповідати, чи зачитувати уривок з тексту, то це відволікає увагу учнів від головної мети уроку. Тому необхідно підбирати короткі уривки, або скорочувати їх до мінімуму.

Виступаючи багатим історичним джерелом, художня література містить цінний матеріал для утвердження в свідомості учнів високих моральних принципів, вироблених людством, ідей патріотизму. Образи художньої літератури сприяють більш ефективному закріпленню історичного матеріалу в пам'яті учнів.

Твори художньої літератури, які використовуються під час викладання історії, вчені-методисти поділяють на дві групи:

- а) літературні пам'ятки епохи, яка досліджується;
- б) історична белетристика.

Для літературних пам'яток належать твори, писані в ту епоху, яку ми вивчаємо, тобто твори, що вийшли з-під пера сучасників явищ і подій суспільного життя.

Зрозуміло, літературні пам'ятки епохи зображають життя крізь призму поглядів автора як представника певного часу. Тому потрібний кри-

тичний підхід до художнього твору, як, втім, і до будь-якого історичного документа.

Інша справа – твори белетристики, тобто художні твори про епоху, яка вивчається, створені письменниками пізніших часів. Такі твори не є літературними пам'ятками епохи, яка зображується, ні живим свідченням її сучасників і тому не можуть служити історичним документом. Вони самі засновані на вивченні автором історичних джерел, мемуарів і документів, наукових досліджень і монографій про епоху і являють собою більш чи менш вдалу спробу відтворити в художній формі це минуле.

Отже, у доборі художньої літератури для уроків історії вчитель керується двома основними критеріями.

Насамперед, пізнавально-виховною цінністю матеріалів, яка полягає у правдивому викладі та висвітленні історичних явищ й відповідно до історичної дійсності та законів її розвитку.

Другим визначальним моментом у доборі матеріалу є його висока художня цінність. Вчитель може використати на уроках історії України уривки, які містять у собі:

1. Живе зображення історичних подій, вивчення яких передбачено шкільною програмою і підручником.
2. Образи історичних діячів, представників народних мас і зображення самих мас.
3. Картинний опис тієї конкретної обстановки, в якій розгорталася подія минулого.

Широко залучаючи художню літературу на уроках історії України, було б проте помилково перевантажувати виклад літературними образами, посиланнями, цитатами. Використання художньої літератури на уроці не самоціль. Художній образ вводиться не для прикрашення уроку, а для того, щоб допомогти пізнанню історичного минулого, тобто для розв'язання освітніх і виховних завдань уроку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреевская Н. В. Методика преподавания истории в восьмилетней школе. Вопросы преемственности. – М., 1970.
2. Вагін О. О. Методика викладання історії СРСР у 9-10 класах – К., 1974.
3. Вагін О. О. Методика навчання історії в школі – М., 1972.
4. Вагін О. О., Сперанська Н. В. Головні питання методики викладання історії в старших класах. – М., 1959.
5. Вагін О. О. Методика викладання історії в середній школі. – М., 1968.
6. Використання елементів програмованого навчання на уроках історії України. Методичні розробки. – К., 1976.
7. Гора П. В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. – М., 1988.
8. Дайри Н. Г. Обучение истории в старших классах средней школы. Познавательная активность учащихся и эффективность обучения. – М., 1966.
9. Донской Г. М. О новых методических целях и их использовании в практике преподавания истории в школе. // Преподавание истории в школе. – 1984. – №1.
10. Єжова С. Методика викладання історії в середній школі. – М., 1986.
11. Історія в школах України. – 1996. – №1; 1997 р. – № 4, 12.
12. Історія в школі. Збірник статей. – М., 1965.
13. Коляда І. А. Історія України в літературних образах. Методика навчання // Історія України. – 2003. – №9, 12, 13.
14. Кулцов А. И. Значение методологии истории в школе. // Преподавание истории в школе. – 1983. – №4.
15. Мерлоу Э. О. Преподавание истории в школе. //Преподавание истории в школе. – 1991. – №5.
16. Мельник Л. І. Методика викладання історії в середній школі. – К., 1974.
17. Методика вивчення історії в середній школі. – К., 1986.
18. Методика викладання історії в середній школі. – М., 1954.
19. Методика історико-крайової роботи в школі. – М., 1954.
20. Методика педагогічних досліджень. – М., 1954.

21. Оберман В. Я. Опорные Конспекты и схемы на уроках истории. // Преподавание истории в школе. – 1936. – №3.
22. Озевський І. З. Починаючому вчителю історії. З досвіду роботи. – М., 1989.
23. Повышение эффективности преподавания истории в школе (сборник статей). / Под ред. Павловой. – М., 1964.
24. Страгисев А. И. Методика преподавания истории. Пособие для учителя. – М., 1964.
25. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. – М., 1954.
26. Федоренко И. Использование средств наглядности при проблемном обучении. – Х., 1975.
27. Цвікальська Г. О. Використання художньої літератури на уроках історії України СРСР в 8–9 класах. – К., 1958.
28. Цвікальська Г. О. Література і мистецтво в школі. – К., 1978.
29. Явногян А. В. К вопросу о методах обучения истории. – М., 1970.
30. Янченко Д. Д. Методика обучения истории в средней школе. – М., 1954.

Навчальне видання

Коляда Ігор Анатолійович,
Загребельна Ніна Іванівна,
Порало Наталія Дмитрівна

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(1914–1939)
В ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНИХ
ОБРАЗАХ**

Методика
Навчальний посібник

Коректор – Н. В. Мачужак
Комп'ютерна верстка – О. В. Василенко

Підписано до друку 09.03.2004. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 15,81. Обл.-вид. арк. 15,95.
Тираж 500 прим. Зам. № 328.

Видавництво «Арістей»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1066 від 27.09.2002 р.

02105, м. Київ, вул. Тампере, 11 а
тел./факс: (+38 044) 451-44-66 (багатоканальний)
e-mail: aristey@optima.com.ua
www.aristey.kiev.ua

Коляда Ігор Анатолійович, канд. істор. наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, автор підручника з історії України для учнів 7 кл., понад 50 навчальних посібників для учнів 7–11 кл., всесвітньої історії для учнів 9–11 кл., основ правознавства для учнів 9 кл., ряду навчально-методичних посібників з історії України та основ правознавства для вчителів загальноосвітніх шкіл та викладачів вузів; наукова проблематика – політична історія XX ст. та інноваційні технології навчання історії у школі та вузі.

Загребельна Ніна Іванівна, старший викладач кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, автор ряду навчально-методичних посібників для вчителів шкіл та студентів; наукова проблематика – теорія та методика навчання історії та українознавства.

Порало Наталія Дмитріївна, старший вчитель української мови та літератури Українського фізико-математичного ліцею Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.